

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192876

UNIVERSAL
LIBRARY

गुणलुब्धाः स्वमयेव संपदः ।

महाराष्ट्र-कुटुंब-माला

पुष्प ११ वें

ऋणानुबंध

लेखक

श्रीयुत बाळकृष्ण नारायण पांडे.

(मातृपदी, वरपाहिजे, या नाटकांचे कर्ते)

फेब्रुवारी १९२८

किंमत एक रुपया

संपादक—नारायण विनायक कुलकर्णी

प्रकाशक—विठ्ठल रामचंद्र खाडिलकर,

मालक, श्री दत्त एजन्सी, ३९१ नारायण पेठ, पुणे शहर

महाराष्ट्र-कुटुंब-माला

तिसऱ्या वर्षाचे

चौथे पुष्प

मे १९२८ मध्ये

प्रसिद्ध होईल

CHECKED 1956

Checked 1956

मुद्रक—गणेश काशिनाथ गोखले,

सेक्रेटरी, श्री गणेश प्रिंटिंग वर्क्स,

४९५-९६ शनवार, पुणे शहर.

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

अर्पणपत्रिका

प्रियमित्र—

विनायक अनंत देवधर, हरकुंवर बाईची चाळ,
मुंबई.

दादा यांसी—

योगायोगाने गांठी पडल्यावर सहो-
दरत्वाच्यापेक्षांही जास्त वात्सल्यभावाने
मला आजन्म ऋणी केल्याचें स्मरण
म्हणून हा लहानसा ग्रंथ
तुला कृतज्ञतापूर्वक
अर्पण करीत
आहे.

बाबा पांडे

प्रिय वाचकांस—

ऋणानुबंधाच्या धाग्यांची गुंतागुंत हा ईश्वराचा प्रत्यक्ष खेळ आहे. त्याला उकलायला जाणें कठीण खरें व माझ्यासारख्याला तें जडच वाटतें, तथापि मनोविनोदार्थ त्याची थोडीशी ओळख या लहानशा कथेच्या रूपानें करून घेण्याचा मी प्रयत्न केला आहे.

मी अजूनपर्यंत नाट्यविषयाच्या खालच्या कक्षेंतील विद्यार्थी आहे. त्या बाजूनें मी कांहीं थोडाबहुत प्रयत्न केला असला तरी कादंबरीच्या प्रांतांत प्रवेश करण्याच्या घाड्याची मला त्याहूनही भीति वाटते. महाराष्ट्र-कुटुंब-मालेचे संपादक, रा. नारायणराव कुळकर्णी यांनीं धीर दिला नसता तर कदाचित हें काम मीं आजच हातीं घेतलें नसतें. कसेंही असो, धीर केला आहे, व हा प्रयत्न भक्तिपूर्वक प्रिय वाचकांपुढें नम्रपणें ठेवीत आहे.

सर्वांचे शुभमस्तु.

बऱ्हाणपूर

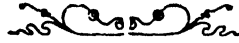
४-१-१९२७ इ.

बा. ना. पांडे

ऋणानुबंधासंबंधी—

ऋणानुबंध जोडून जमत नाही, तोडून तुटत नाही. ऋणानुबंध ही दैवी देणगी आहे आणि ही देणगी भाग्यानंच द्यावी घ्यावी लागते. अशा तऱ्हेचा दड आणि दडतर ऋणानुबंध महाराष्ट्र-कुटुंब-माला आणि तिचा प्रिय आश्रयदातावर्ग यांच्यामध्ये नित्यशः वाढत्या प्रमाणांत होत आहे. मालेच्या स्थैर्यासंबंधी विश्वास, तिच्या कार्यासंबंधाने प्रेम, आणि तिच्या योगक्षेमाबद्दल एकप्रकारची अनादृत आस्था, हीं सर्व जनतेमध्ये उत्पन्न झाल्याचा दाखला पटून मालेला आपल्या ऋणानुबंधीयासंबंधी सादर अभिमान वाटत आहे आणि हा अभिमान व्यक्त करण्याची वेळ मालेची सदरहु “ऋणानुबंध” या नांवाची कादंबरी प्रसिद्ध होत असतांनाच आली आहे, ही विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे.

“ऋणानुबंध” कादंबरी बऱ्हाणपूरचे श्री. बा. ना. पांडे यांनी मालेकरितां मुद्दाम लिहिली आहे. मालेचे ध्येय या कादंबरीत पुष्कळ अंशाने प्रतिबिंबित झाल्याचे दिसून येईल. तिसऱ्या वर्षाच्या आरंभी ज्या ज्या साहित्य भक्तांची यादी दिली आहे, त्यांत श्री. बा. ना. पांडे आहेतच. त्या यादीतील दोन साहित्यभक्तांची पुस्तके आलीं म्हणावयाचीं. मालेकरितां मुद्दाम पुस्तके लिहावयाचीं असल्यामुळे व जसजशी सूचना होत जाईल तसतशी लेखनाची सुरुवात होत असल्यामुळे पुस्तक लिहून हातीं येण्यास थोडा फार उशीर होतोच होतो, असा अनुभव येत आहे. पण त्याला इलाजच नाही. पुस्तक मनासारखे व्हावयाचे तर माला लेखकाला घाई करू शकत नाही, तशी आश्रयदात्याकडे उशोराबद्दल ‘क्षमस्व’ म्हणण्यास चुकारपणा करीत नाही. ऋणानुबंध दडतर आणि दडतम करावयाचा तर असेंच करावे लागणार. ही गोष्ट आश्रयदात्यांनीं घ्यानीं घेऊन मालेवरील लोभ वृद्धिंगत केला म्हणजे ऋणानुबंध सक्रीय झाला असें खास होईल.

माला नुकतीच एका प्राणघातक गंडांतरांतून सहीसलामत सुखरूप निघून ऋणानुबंधीयासंबंधी अधिक कांहीं करावें या विचारास लागण्याचें वेळीच श्री. बा. ना. पांडे यांनीं ' ऋणानुबंध ' ही मनासारखा कादंबरी लिहून मालेला ऋणार्हत केलें आहे हें ऋण तसेंच वागविण्यांत माला भूषण मानीत आहे आणि उत्तराई होण्याच्या विवंचनेत माला आहे असें ऐकण्यापेक्षां प्रथम मालेनें म्हटलें तें ऐकण्यांत श्री. बा. ना. पांडे यांना ' ऋणानुबंधा ' संबधानें अधिक आपलेपणा वाटणार, ही खात्री आहे. आणि म्हणूनच केवळ वरील बाबींचा उल्लेख येथेंच करावा लागला आहे. हा ' ऋणानुबंध ' श्री. बा. ना. पांडे यांना, मालेला, आणि प्रिय आश्रयदात्यांना सारखाच सुखकर होवो. अशी श्री गुरुचरणीं नित्य प्रार्थना करितों.

सर्वांचा नम्र

विठ्ठल रामचंद्र खाडिलकर

महाराष्ट्र-कुटुंब-माला,

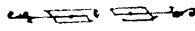
३९१ नारायण पुणे शहर.

ता. १०-३-२८.

वा. ना. पांडे, “ऋणानुबंध”चे लेखक.

ब्रह्मणानुबंध

प्रकरण १ ले

पवनपूर म्हणजे एक साधारण मोठ्यांतले मोठे खेडे होते. एका काळी त्या गावाला अत्यंत महत्त्व होते. नागपूरच्या भोसल्यांच्या ताब्यां-तील सरहद्दातील ते गाव असल्यामुळे, त्या ठिकाणी भोसल्यांचे काही सरंजामी अधिकारी असत. गावाला लागूनच वरदा नांवाची नदी वहात असून पलीकडे निजामाची सत्ता होती. या ठिकाणी वरदेचे पात्र चांगले मोठे असून, पलीकडच्या बाजूला एक विशाल वालुकामय मैदान होते. त्या पलीकडे काठाशेजारीच रणक्षेत्राप्रमाणे एक लांबचलाब जमिनीचा पट्टा असून त्यावर हल्ली मोठे बाभुळवन वाढलेले दृष्टीला पडते. नदीचे उतार संरक्षकांच्या मान्याच्या टप्प्यात येण्याकरितां तीन उंचवट्यावर संरक्षक-सेनेची ठाणी ठेविलेली होती. गावाच्या एका बाजूला मोठ्या उंचवट्याच्या ठिकाणी एक लहानसा किल्ला होता. मध्यवर्ती टेकडीवर श्रीमहारुद्रेश्वराचे हेमाडपंती प्रचंड दगडी देवालय असून बाजूच्या टेकडीवर निरीक्षक सेनेची एक तुकडी रहात असे. आजला किल्ल्याचा अधोभाग जरी पूर्वीप्रमाणेच वरदेच्या पाण्याने आपले पाय धुवीत असला तरी वरचा सर्व भाग नामशेष झालेला असून, राणोजी पाटलांच्या पणजेबांना किल्ल्याच्या अवशेषाला जमेस धरून एक लहानशी मूर्तिकेची गढी बांधून त्याचे किल्ल्याचे स्वरूप कसेबसे कायम ठेविले होते. गढीच्या आंत किल्लेदारांचा दोन मजली वाडा, किल्ला लढवीत असतांना कामास आलेल्या पाटलांच्या प्रतापी पूर्वजांच्या समाधीवर बांधलेले लहानसेच पण सुंदर शिवमंदीर, घोड्याच्या पागा, कचेरी व पाहुण्यांना उतरण्याचा बगला वगैरे इमारती होत्या. आजला ह्या सर्व इमारती बऱ्याच जुन्या व काही ठिकाणी मोडकळीस आलेल्या दिसत होत्या. गढीच्या प्रवेशद्वारांत अर्ध्या दगडाच्या व अर्ध्या मातीच्या

कमानीत एक लहानशी बैठक काढली होती. तेथे एका जाजमावर लोडार्शी टेकून, पाटलांचे थोरले चिरजीव उदेभान पाटील बसले होते. दुसऱ्या एका लोडार्शी एक वृद्ध गृहस्थ हुक्का पीत त्यांच्याशी बोलत बसले होते. सदरहु वृद्ध गृहस्थाचे नांव हरीहरपंत देशपांडे. हरीहरपंत ऊर्फ नानासाहेब हे जरी साठीच्या पलीकडे गेले होते तरी त्यांना व्यायामाची आवड असल्यामुळे त्यांची देहयष्टी अजूनही पिळदार व कणखर होती. रुंद चौकोनी चेहरा, मध्य कपाळ, टप्पोर डोळे, झुपकेदार भिंबया व भरदार गुलमिशा यांना त्यांचा आविर्भाव मोठा स्वावदार दिसत असे. पाटलांचा आणि त्याचा पूर्वापार घरोबा होता.

महाराष्ट्रातील खेड्यातून ऐक्याचे, परस्पर प्रेमाचे व सौजन्याचे एक विवक्षित स्वरूप अजूनहि दृष्टीस पडतं. जाति अगर वर्णविशेषाचा विचार न करिता सर्व लोक निरंतर एकोपा व प्रेमसाहचर्य राखण्याचा कसा प्रयत्न करीत असत, याचा शोध करायला गेले तर प्रामुख्याने एक गोष्ट नजरेला येते ती ही की, जातिविशेष न मानता लोक एकमेकाशी विवक्षित नार्ता जोडीत असत. व ती नार्ता पिढ्यानुपिढ्या अगदी जवळच्या नात्यातल्या माणसांप्रमाणे अत्यंत प्रेमाने पाळिली जात असत. परंपरेने राणोजी रायांच्या पत्नी कमळजाबाईशी नानासाहेबांचे बहिणीचं नातें होतं व प्रतिवर्षी सणावारी त्या जीवंत होत्या तोवर त्यांचे नानासाहेबांच्या कडील जेवणखाण, खणनारळ, भाऊविजेची ओवाळणी वगैरे भावबंधनाचे शिष्टाचार पाळले जात असत. नानासाहेब आणि पाटीलबोवा एके ठिकाणी बसले म्हणजे या मेहुण्यांच्या थडामस्करीला हास्याच्या मोठाल्या उकळ्या येईतोवर उत येत असे व त्यातून निघणाऱ्या गमतीच्या आरोपांचे निरसन कमळजाबाई किंवा नानासाहेबांचे कुटुंब यांच्याकडून एखाद्या गमतीच्या वाप्याने किंवा पेलामर दुधाने होत असे. खेडेगांवांतील नात्यांचे हे गुडाळे इतक्या मनोहर रीतीने साधलेले असे की त्यांच्या निर्माणकर्त्याबद्दल सकौतुक आदर उत्पन्न झाल्यावाचून रहात नाही. श्री महाद्वे-श्वराच्या वार्षिक उत्सवात मंदिराच्या पटागणांत गावांतील लहानथोर मंडळी भक्तिपूर्वक भाग घेत व “पार्वतीपते हरहर महादेव” या गर्जनंत जेव्हा सर्वांच्या एकसमयावत्सल पंक्ती उठत त्यावेळी प्रत्यक्ष श्रीमहाद्वे-

श्वरच ह्या सर्वांच्या निरंतर वात्सल्य-गांठी बाधताहेत किंवा काय असा पहाणाराच्या मनांत साभिमान विचार येई व “देवा ! हे तुझे तू असंच निरंतर चालीव ” अशी करुणा अंतःकरणांतून भाकली जात आहे हे दर्शविण्याकरितांच कां काय एकदम बघणाराचे दोन्ही हात सगद्गद वृत्तीने परमेश्वराकडे जोडले जात. अस्तु !

“उदेभान” ! नानासाहेबानीं हुक्याचे तीन चार झुरके घेऊन हळूच हांक मारल्यासारखे केले.

“मामा —” एवढेच शब्द उदेभानरावानीं उच्चारिले व त्याच्या डोळ्यातून झरझर अश्रुप्रवाह सुरू झाला. नेसलेल्या नागपुरी रुंद काटाच्या धोतराच्या पदरानें ते अश्रु पुसू लागले. उदेभानराव तीस बत्तीस वर्षाच्या पयाचे होते. धरंदाज मराठा कुळातील तरुणाला साजेले असाच त्यांचा चेहरा व अंगलट होती. राणोजीरावाच्या शिस्तीखाली वागणे मोठे कठीण काम होतें. त्या करड्या तालमात वाढल्यामुळे त्याच्या टिकाणीं एक प्रकारचा मानसिक जोरकसपणा आला असला तरी या प्रसंगा त्यांचा अश्रु-प्रवाह त्यांना थावविता येईना. नानासाहेबानीं हुक्का बाजूला सारला व त्याच्या पाठीवरून हात फिरवून त्यांना धीर देत म्हटले—

“उदेभान, धीर धर. प्रयत्न करून पाहूं. काय करू रे ! तेवढे तात्या-साहेब देशमुख जर आपल्या बाजूला येतील तर त्या पाजी माणसाला गप्प बसायला लावायला कितीसा उशीर लागेल ? पण आजकाळ दुर्दैव हे असं पाठीला लागलं आहे. गावातील ती पूर्वीची ऐक्याची भावना जवळ जवळ नाहीशी झाल्यामुळे चार दिवसापूर्वी आलेल्या या चोराना चागलंच फावलं आणि तुमच्या आमच्यासारख्या धरंदाजाची ही दुर्दशा झाली ! ”

यावेळीं नानासाहेबांचा चेहरा बराच क्रोधयुक्त झाला होता. थोरल्या पाटलांचा काळ होऊन नुकताच एक महिना झाला होता. काही वर्षापूर्वी पाटलाच्याच देवडीवर प्रवासी म्हणून उतगलेला मोतीचंद आता सावकार झाल्यामुळे त्याच्या लेकरांवर कर्जानिमित्त फिर्याद गुदरण्याचा धाक घालतो हे पाहून नानासाहेबांचे पित्त खवळून गेलं होतं. ते गावातील भागीदार मालक जरी होतं तरी पैशाच्या दृष्टीने त्याची ही स्थिति समाधानकारक नव्हती. तेही कालानुरोधाने मोतीचंदाचे रिणको होते. गावचा पाटलाचा

मालकीभाग मोतीचंदाच्या उदरात नुक्ताच गडप झाला होता. तात्यासाहेब देशमुख हे गावातील तिसरे मालक भागीदार होते. एरवी सज्जन मनुष्य, आल्यागेल्यांचा, गरिबाचा, परामर्ष घेणारा दिलदार माणूस पण कांही धुल्लक कारणामुळे नानासाहेबांशी तेढ उत्पन्न झाल्यामुळे त्याचा मलाखा नव्हता. देशमुख आणि पाटील यांचाही संबंध फार घरोब्याचा. पण पाटलाचा ओढा नानासाहेबांच्याकडेच जास्त आहे, अशी समजूत करून घेऊन तात्यासाहेब तिकडेही फार फिरकेनासे झाले होते. राणोजीरावाच्या आजारांत तात्यासाहेबांना अगदी वरच्यासारखी खटपट करून नानासाहेबांना साथ दिली होती. पाटलाचा मृत्यु दोघांनाही सारखाच जाणवला होता, पण कां न कळे थोड्याच दिवसात देशमुख पाटलाच्याकडे येईनासे झाले होते. सायंकाळी गावच्या नियमाप्रमाणे देवालयात बहुधा सर्वांच्या गाठी पडत, पण “काय उदेभान, उरकलं पाटलाचं उत्तरकार्य ! आता सगळा भार तुझ्यावरच पडला आहे, आहे तुला सूर्यभान मदतीला, वडिलाचं नाव राखून काम कर...” इत्यादि सामोपचाराची वाक्येच त्यांच्या तांडून निघत. “देवाच्या दयेने व आपल्या आशीर्वादाने सर्व कांही यथास्थित होईल.” असे नम्रपणाने उदेभानरावाकडून त्यांना उत्तर मिळेल. उलट देवळांत देशमुख दिसले तर देशपांडे जर मारुतीला प्रदक्षिणा घालीत असतील तर दुसरे अकरांचे आवर्तन पूर्ण करून त्यांना टाळीत असत. आणि कदाचित् गाभाऱ्यात दोघांची गाठ पडलीच तर कोणी तरी एक जण देवाजवळ जेठा मारून डोळे मिटून एक सबंध महिन्यांचे आवर्तन उरकून घेई. गावातल्या पुढाऱ्याची आज ही अशी स्थिति होती व खरे पुढारीपण हल्ली मोतीचंदाकडे असे. जवळजवळ अर्धा अधिक गाव त्याचा रिणको होता. बडी मंडळी तर जवळजवळ आशीर्ष त्याच्या ऋणांत बुडालेली होती. मोतीचंदाची वागणुकही त्यामुळे बरीच आढ्यताखोर झाली होती. केव्हां तरी सर्व गावचा मालक मीच होईन ही त्याची कल्पना खरी होणे दुरापास्त नव्हते. वाढत्या नापिकीने व कजेदलालीने जमीनदारांची घराणां कर्जफेड करण्यास असमर्थ झाली होती व त्यांच्या खानदानी खर्चास लागणारी जबर रक्कम शेटजी खुशाल देत होते. बरीच गरीब कुले अन्नान्न होऊन मजुरीनिमित्त गांव सोडून गेली होती. व शिष्टक

राहिलेली कशी तरी जीव संभाळून होती. गावचा पूर्वीचा सुंभ जळाला होता तरी त्याचा पीठ अजून कायम होता. कोरड्या हक्काकरिता व वास्तविक अविरोधी गोष्टीवर रणें माजून जमीनदारांत व त्यांच्या पक्षांतील इतरेजनात विनाकारण तेढ माजून राहिली होती.

“ तात्याचा आणि माझा केवढा स्नेह. पण आम्हां दोघांत विनुष्ट आणावयाला हा मोतीचंदच कारण आहे. तात्या फार मोठा माणूस आहे. त्याला हा कर्जावर कर्ज देत असल्यामुळे व वेळप्रसंगी त्याची हांजी हांजी करीत असल्यामुळे, तात्याची त्याच्यावर बहाल मर्जी आहे. पण हा एखादे वेळा त्याच्या टाळूवरून हात फिरवून त्याच्या मुलाबाळांना नुकमानीत आणील याची मला मोठी काळजी वाटते. ” नानासाहेब डोक्यावरील दुधीया रंगाची होडीवजा टोपी खाली काढून ठेवीत म्हणाले.

“ आमचीच स्थिति बघाना. आणि देवालाही आमची काही करुणा येत नाही. सारखी सालांवर साले नापिकीची जात आहेत. यंदा बैल तर अगदी काम देण्यालायक राहिले नाहीत. आखाडात त्यांच्या कंबरा बसणारच. तेव्हा नवीन बैल व्यायचे आणि हंगामापर्यंत र्था बियाणे व शेतीची उस्तवारी कशाच्या भरंवशावर करायची हा मोठा प्रश्न येऊन पडला आहे मामा ! त्यांतून ह्या शेटचें देणें !—”

“ बाळ ! मोठा शिवभक्त म्हणून तुझ्या बापाची कीर्ति होती. तूही त्याचा सुपुत्र आहेस ! ईश्वरावर विश्वास ठेव, एवढंच मी तुला या वेळा सांगतो. आलेली वेळ कशी तरी निघून जाईल. दुर्दैवाने माझी परिस्थिति तुला ठाऊक आहे. तरी पण काही तरी खटपट केल्याशिवाय मी राहणार नाही. प्रथम या मोतीचंदाच्या निकडीच्या मागणीचा विचार करणें प्राप्त आहे. बरे येतों आतां मी ” पुन्हा एकदा उदेभानरावाच्या पाठीवरून प्रेमानें हात फिरवून त्यांना धीर देऊन नानासाहेब गढीच्या बाहेर पडले. उदेभानराव दारातच नदीकडे पहात उभे राहिले.

प्रकरण २ रे

सूर्य अस्तास जात होता. नदीच्या पलीकडील बाभूळवनांतील झाडांच्या शेड्यावर मावळत्या सूर्याचे कोवळे किरण पडल्यामुळे जरतारी मंदील बाधून भिल्लाची पलटण त्या ठिकाणा उभी आहे की काय असा भास होत होता. नदीच्या धारेवर सूर्याचे किरण तरळत होते. पलीकडील वाळवंटात गावातील तरुणाचा आठ्यापाठ्याचा खेळ जोरात आला होता व त्याचा ध्वनि लांबवर ऐकू येत होता. गढातील समाधिमंदिरावरील सौन्याचा कळस सूर्यप्रकाशाने तळपत होता. ज्येष्ठ महिन्याचे ते दिवस व तो प्रदेश प्रखर उष्णतामानाचा असल्यामुळे गावांतील लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी नदीवर स्नानाकरिता लोटत होत्या. कित्येक नदात स्नान करीत होते तर कित्येकाची तयारी होती. गावातील निरनिराळ्या जातीच्या स्त्रिया डोकीवर घागरी घेऊन पाणी घेऊन जात होत्या. कित्येकांच्या बरोबर त्याच्या छोट्या मुली होत्या. त्या डोईवर लहानसे भांडे घेऊन त्याला अगर्दा मोठ्या घागरीप्रमाणे तोलून आपल्या आईच्या डोकीवरील भांड्याचा आविर्भाव आणून हळुहळू चालत होत्या. नियमाप्रमाणे देवदर्शनाची वेळ झाली असे समजून पाटलांनी खुंटीवर टेवलेली आपली टोपी चढविली आणि ते गढीच्या दाराच्या बाहेर पडले. इतक्यात एक वीस बावीस वर्षांचा तरुण घोडेस्वार पटकन गढीच्या दारात येऊन उभा राहिला. घोडीच्या टापा ऐकून एक म्हातारा नोकर बाहेर आला व तिला तो तिच्या ठाणावर घेऊन गेला.

“ काय, झालं सगळं शेत नागरून ? ” उदेभानरावांना त्या तरुणाला विचारिलं.

“ अशक्य आहे. चारवैली नागर जोडला तरी बैलाच्यांना ओढवेना. बैलाची कंबर बसावयाला आली आहे. मोठ्या शिकस्तीने निंबाकडचा कोपरा तेवढा पुरा करून घेतला. दादा ! कमीत कमी तरी तीन जोड्या जर मिळाल्या तर यंदा जमीन तयार होऊं शकेल, नाहीतर आपल्या या

बैलाच्याकडून काम रेटणे कठीण आहे. चार थेंब पडले की त्याच्या कंबरा वसत्याच म्हणून समजावे. ”

“ ती लाखी जोडी आणि तो हरण्या आणि जांबा जोडून बघितले होते काय नांगराला ? ”

“ सगळे करून पाहिले. बैल आतां किती दिवस काम देतील दादा ? लाखी जोडी पाटलांच्या गाडीला आठ वेंपे चालली आणि चार वेंपे हल्ली शेतात काम देत आहे. त्यातून हा चाऱ्याचा तुटवडा. जांबा काही बरा आहे, पण हरण्या अगदी हालून गेला आहे. कांहीं तरी सोय करावी लागेल लौकर बैलाची, नार्हातर निभाव लागणे अशक्य आहे. ”

उदेभानरावांनी एक दीर्घ उसासा टाकला. त्याच्या डोळ्यांत अश्रु येऊन उभे राहिले. “ उद्यां मी चलेन तुझ्याबरोबर शेतावर ” असे बोलून ते गढीची उतरण उतरून लागले. तरुण आत शिरला.

हा तरुण उदेभानरावांचा धाकटा भाऊ सूर्यभान होय. मोठा खुबसुरत, सरदारी रुवावाचा, कसलेल्या शरीराचा आणि मानी मनाचा आमचा हा धाकटा पाटील होता. याला गाडीधमनीतील वसणे आवडत नसे. याला लहानपणापासून घोड्यावर बसण्याचा नाद होता. थोरल्या पाटलाच्या वेळा या घराण्याची स्थिति कांही दिवस उत्तम असल्यामुळे त्याच्या घरी कर्मात कमी दोन तरी घोडे नेहमी असत. त्यांनी आपल्या दोघाही मुलांना लहानपणापासून घोड्यावर बसण्यात पटाईत केली होती. पण त्या दोघांमध्ये सूर्यभानाला घोड्यावर बसण्याची विशेष आवड असून तो बहुधा केव्हांही गाडीतून कुठेही जात नसे. मकरसंक्रातीच्या वेळा आसपासच्या गावातील घोड्याच्या व बैलाच्या शर्यती पवनपुरास भरत असत त्यावेळा घोड्यांची शर्यत बहुधा सूर्यभानच जिंकत असे. केवळ त्याच्याकरितांच पडत्या काळा सुद्धा पाटलांनी त्याची आवडती विजली घोडी पाळून ठेविली होती. सूर्यभानाचा घोडीवर मोठा जीव असे. ते मादवानही फार उमंद होत. अरबी तऱ्हेचे अणकुचीदार कान, अकडवाज गर्दन, रंद छाती, लांबट तोंड, टप्पेरे डोळे, विस्तृत नाकपुड्या, सडपातळ शरीर, बदामी वर्ण, कपाळावर जयमंगल, सुंदर लांबट पाय आणि जमिनीवर लोळणारी शेंपटी यापैकी एकेका गोष्टींचे वर्णन करून मागतांना सूर्यभानरावांना ऐकले

म्हणजे त्यांचा तिच्याबद्दलचा जिद्दाळा चांगला प्रत्ययास येत असे. थोरल्या पाटलांना घोड्यांची फार चांगली परीक्षा होती. आज ८ वर्षे ते जनावर पाटलांच्या घरी होते. इतके चपळ आणि सुंदर जनावर कुठे असणे शक्यच नाही, असें सूर्यभानराव म्हणत. इतका त्यांना त्याच्या घोडीबद्दल लोभ वाटे. आंत गेल्याबरोबर ते प्रथम तबेल्यांत गेले. घोडीच्या मानेवर, पाठीवर, पुढ्यावर प्रेमाने हात फिरविला, तिचे तोंड अगदीं आपल्या गालाला लावून तिला कुरवाळले, आपल्या हाताने तिच्या तोंडांत चारा घातला आणि नोकराला उत्तम मालिश करावयाला सांगून सूर्यभानराव घरांत गेले.

वाड्यांत पांगकडच्या वाजूलाच त्यांची खोली होती. खोली लहानच पण फार नीटनेटकी होती. एका कोपऱ्यांत एक मोठा लुप्पर पलंग ठेवला होता. त्याच्या जवळच एक जाजम घालून भिंतीशी एक लहान तक्या ठेविला होता. दुसऱ्या कोपऱ्यांत एक नुसती खुर्ची होती. भिंतीतल्या एका लहानशा आलमारीत कांही थोडी पुस्तके होता व प्रत्येक खिडकीवर व दरवाज्यावर एक एक तसवीर टांगलेली होती. दरवाज्यांवरील तसवीरी देवांच्या होत्या व खिडकीवरील तसवीरांत फोटो होते. पलंगाजवळच्या खिडकीवरील तसवीर सूर्यभानराव आणि त्यांच्या कुटुंबाची होती. सूर्यभानरावांनी खोलीत आल्याबरोबर आपला पोशाख उतरला व ते जाजमावर अंमळ बसतात तेव्हा जिऱ्यात कोणार्चा पावलें ऐकू आला. सूर्यभानरावांचे लक्ष तिकडे नव्हते.

प्रकरण ३ रे

सूर्यभानरावांची पत्नी ताराबाई दुधाचा पेला घेऊन जवळ उभी होती, तरी त्यांचे तिच्याकडे लक्ष नव्हते. ते डोळे मिटून, एक हात मानेच्या पाठीमागे उशाशी घेऊन वर छताकडे पहात असल्यासारखे बसले होते. त्यांच्या डोळ्यातून गालावर एक दोन अश्रु ओघळले होते. ताराबाईदेखील ते दृश्य पाहून अगदी श्वास दाबल्यासारखी निस्तब्ध उभी होती. आपल्या पतीला कसले तरी दुःख होत आहे या विचारांत ती आपल्या हातातील दुधाचा पेलाही विसरण्याच्या बेतांत आली होती. तो पेला कदाचित तिच्या हातातून खाला पडला देखील असता इतके तिचे त्यावेळा चित्त व्यग्र झालेले दिसत होते. तिने एकदोन अस्फुट शब्द तशा-तशी उच्चारले न उच्चारले तोंचे सूर्यभानरावांनी डोळे उघडले. ताराबाईने तावडतोब दुधाचा पेला पुढे केला.

“तू केव्हा आलीस ? मला कळले देखील नाही ” सूर्यभानरावांनी पेला हातांत घेत घेत विचारले.

“रोजच्या सरावांतल्या गोष्टी विसरण्यासारखे आज काय झाले आहे तब्येतीला ? कांही दुखतं बिखतं आहे का कुठ ? मामंजीची आठवण का झाली ? ” तारेने आपल्या डोळ्यांना पदर लावला.

“बाबाची आठवण कशी विसरेने ! आमच्यावरचं छल इतक्या लवकर जाईल असं आम्हांला कधी वाटलं नव्हतं ! परमेश्वराची मर्जी ! ”

आता त्यांच्या दोघांच्याही डोळ्यांतून अश्रूंचे ओघळ वाहू लागले होते. दुधाचा पेला तसाच होता.

“देवाची इच्छाच तशी होती त्याला कुणाचा उपाय चालणार ! तरी त्याची केवढी कृपा की दादासाहेबांसारख्या सज्जन भावाचं छत्र आपल्या-वर त्याने दिलं आहे ! हें मायेचं पांघरूण बहुमोल आहे बरं ! उदड आउक्ष देवो देवी अंबाबाई त्यांना नि आमच्या बाईंना. जसा कांही अगदी शंकर-पार्वतीचा जोडा ! ”

“ मग तुला आम्हाला लक्ष्मीनारायणाचा जोडा म्हणून अनुसूया मामी म्हणत असत ती उपमा आज शोभते का आपणाला ? आपल्या आजच्या स्थितीचा विचार केला तर दादाची स्थिति शंकरामारखी कफळक झाली आहे खरी. पण आम्ही मात्र नांवाचेच लक्ष्मीनारायण !! देवादिकाची लक्षणं मनुष्यांच्या जोड्यांना लावण्यांत बरेच वेळा अशी गडबड होते, नाही ? ” सूर्यभानराव थोडे हांसत म्हणाले.

“ दूध ध्यायचं प्रथम ” तारेने पेला पुढं केला. सूर्यभानरावांना चट-दिशा दूध पिऊन पेला बाजला ठेवला.

“ आजची वेळ अवघड असली तरी मामीच्यासारख्या पुण्यवान माउलीचा आशीर्वाद कधी तरी फळाला आल्यावाचून राहणार नाही वर ! माझ्यात लक्ष्मीचे गुण नसले तरी इकडनं उद्योग करून नारायण झाल्यावर ती योग्यता माझ्यात सरळच येईल. ” तारा उभ्याउभ्याच बोलली.

“ या एवढ्याशा जीवात एवढा ज्ञानाचा साठा पाहून आम्हाला तशी आशा करायला निदान हरकत नाही. त्या उद्योगाची दिशा तरी मागायची होईल का ? ”

“ इद्दश ! त्यातलं काय कळतं आहे मला ? अण्णा आले होते परवा. बोलत होते ते कायसंस वाईच्याजवळ का उद्योगाने मनुष्य नराचा नारायण होतो. किती तरी उदाहरणं देऊन त्यांना त्या दिवशी आम्हाला हे समजावून दिलं. ” बावाच्या समाधीकडे बोट दाखवून ते म्हणाले, ‘ याच्या उद्योगानेच हे वय झाले. आपणालाही तसे करता येईल. ’ ” तारेने मंदिराकडे तोंड करून भक्तिभावाने हात जोडले. सूर्यभानरावाला हसू आले.

“ अण्णालाच खरं म्हटलं तर काही उद्योग नाही. एकदा बोलायला लागला म्हणजे मारे वाटेल त्याच्यापुढे आपलं ज्ञान पावळीत असतो. स्थल-काळाचे त्याला भानच रहात नाही. अस्स ! मी आतां अण्णालाच विचारतो म्हणजे झालं. अण्णा एक अजय वेडा आहे, असं मला वाटते. करीत आहांत यापेक्षा आणखी काय करायला पाहिजे हे नसेल त्यानं सांगितलं ? आपलं नुसतं ब्रह्मज्ञान ओतीत असतो झालं ! त्याच्याकडे जायचंच आहे मला, पण त्यानं परवां दिलेली पुस्तकं राहिली आहेत

वाचावयाची. ती वाचल्यावाचून गेली तर खगडपट्टी काढायचा चागली !”

“मलाही त्याने एक पुस्तक दिले आहे.”

“हं ? कोणते ते ?”

“बालरामायण.”

“वाचायला येईल का ते पुस्तक ? आम्हांला दाखवाल का वाचून ?”

“दाखवीन केव्हा तरी. अण्णा दर चवथ्या दिवशी येत असतो शिकवायला. आतां चागली घडघड वाचते. मला शनिमहात्म आणि शिव-लीलामृतही तो आणून देणार आहे !”

“मोठी शाळाच काढली आहे म्हणायची अण्णानं ? ठीक आहे. आता जेव्हा तुमचा वर्ग भरेल तेव्हां मीहि त्यात आपले नाव दाखल करीन. आमचा अण्णा एक महात्माच आहे.”

तेवल्यांत घोडी फुरफुरली ! सूर्यभानरावांना तेथूनच “जीते रहो” म्हटले. दिवे लावण्याची वेळ झाली म्हणून तारा दुधाचा प्याला घेऊन ग्याला गेली. सूर्यभानरावही उठले व समाधीच्या व गढीच्या आंतच असलेल्या मारुतीच्या दर्शनाला जाण्याकरिता म्हणून विहिरीवर आले. त्यांना आपले हातपाय धुतले मारुतीला नमस्कार केला व मंदिरांत जाऊन आपल्या पुण्यवान व पराक्रमी पूर्वजांच्या समाधीपुढे साष्टांग नमस्कार वातला.

प्रकरण ४ थें

ते वद्य पक्षाचे दिवस. अंधार धुक पडला होता. उध्मा होतच होता. बाहेर नदीचें पाणी संधपणानें वहात होते. झाडें स्तब्ध होता. वरती आकाशांत तारागण विहार करीत होता. सूर्यभान समाधिर्मंदिराच्या पायऱ्यांवर तबेल्याकडे तोंड करून विचारमग्न स्थितीत बसला होता. थोडीला खरारा चालू होता. मधून मधून तिचें फुरफुरणें व पाय आपटणें चालू होते. मोतहाराच्या चुचकारण्याचा आवाजही येत होता. सूर्यभान सारखी आकाशाकडे टक लावून पहात होता. तारका हांसत होत्या आणि याच्या डोक्यांत विचारांचें काहूर माजलें होतें. देवाच्या सृष्टीत एकीकडे सुख तर दुसरीकडे दुःख, कोणी वैभवात तर कोणी व्यसनात, कोणी हांसत तर कोणी रडत असलेलें जें दिसतें त्याच मूर्तिमंत दृश्य खाली करुण खिन्न सूर्यभान आणि वरती आपल्या वैभवानंदांत विहार करणाऱ्या तारकाच्या रूपानें दृग्गोचर होत होतें. किती वेळ तरी तो त्याच स्थितीत बसला होता. त्याला खंर म्हटलें असतां कोणत्याही गोष्टीची चिंता करणाऱ्याची संवय नव्हती. किंबहुना त्याच्या सज्जन वडील बंधूनें तसें कारणच पट्ट दिलें नाहीं. पण आजच्या संध्याकाळच्या दोघांच्या संभाषणांत उदेभानरावाच्या चेहऱ्यावरची विप्रणतेची करुण छाया त्याच्या अंतःकरणात पुरी भेदून गेली. आपल्या एकंदर परिस्थितीचा चित्रपट त्याच्या नेत्रासमोर उभा राहिला. तो बेचैन झाला. तारेला जरी त्यानें आपली मनःस्थिति विशेष प्रकारानें दिसूं दिली नाहीं, तरी त्या मुलीच्या अंतःकरणाला त्याची थोडी बहुत जाणीव होऊन तिनेंही थोडामा निराळ्या प्रकारानें त्याला रंजविण्याचा प्रयत्न केला होता. तिच्या जिवाला वाईट वाटूं नये म्हणून त्यानींही थोडेंबहुत हांसण्याचें सोंग आणलें होतें. यावेळीं मंदिराच्या पायऱ्यावरील शांत निवात ठिकाणीं तो बसला होता, व आतां त्याच्या डोक्यांत विचारांचें चक्र फार जोरानें भ्रमण करीत होतें. मोतीचंदाची लागलेली नोटीस त्याला ठाऊक होती. नापिकीमुळें व इतर वाढत्या खर्चांमुळें उत्पन्नाचा धरबंद सुटून घराण्याला आलेली हलाखी त्याच्या आजवर नजरेला

आली नव्हती असे नाही. पण लहान म्हणून आणि त्याच्यावर कोण-
त्याही काळजीचा भार घालायचा नाही या उद्देगाने रावांच्या प्रेमळ वाग-
णुकीमुळे, तो जरासा बेफिकीर होता. एवढीही अडचण होती तरी त्याची
घोडी, त्याचे खाणपिणें, त्याची एकंदर सर्व व्यवस्था त्याच्या भावांन अगदी
आपल्या पूर्व दर्जाला अनुरूप अशीच ठेविली होती. त्याची माता त्याला
दहा दिवसांचा सोडून गेली होती आणि त्याचा प्रेमळ पिता नुकताच स्वर्ग-
वासी झाला होता. ते दुःख ताजेंच होतें. त्यातच उद्देगाने रावांच्या डोळ्यांत
आज पाहिलेल्या अश्रूंमुळे सूर्यमानाचे मन फारच व्यग्र झालें. “ माझ्या
लाडक्या भावाचें दुःख हलकें करण्याकरिता मी काय करूं, काळजीने आणि
दुःखानें विदीर्ण झालेल्या त्याच्या हृदयाला सुख देण्याकरिता मी कोणतें
दिव्य करूं, कोणता मार्ग आचरण करूं, कां भगवंता ! माझ्या पितृतुल्य
बंधूचें चिंताहरण होईल ? ” हाच विचार या वेळी त्याच्या डोक्यात चालू होता.
वर आकाशांत ईश्वराकडे तो याच भाविक बुद्धीने पहात होता. तारका
हासत खेळत होत्या, त्यांच्याकडे त्याचें लक्ष नव्हतें. त्याच्या आवडत्या
घोडीचा खरारा बरोबर चालला आहे किंवा नाही हे तिच्या फुरफुरण्याव-
रून याच ठिकाणां बसून तो जे ठरवीत असे त्या विचाराकडेही त्याचें लक्ष
नव्हतें. मोतीचंदाची नोटीस लागली. राहिलेले दोन जमीनीचे तुकडेही
आता जाणार. कदाचित या प्राणपेशाही प्रिय असलेल्या गडीवरही—

सूर्यमानाच्यान आतां विचारही करवेना ! त्यानें आपलें मस्तक आपल्या
दोन्ही हातात घेतलें व ते घट्ट दाबून धरलें, जणू काय तसे त्यानें केल नसतें
तर त्याच्या फाटून चिंधड्या झाल्या असत्या. आता त्या हृदयाचा वाध
फुटून त्याच्या नेत्रांवाटे अश्रुधारा वाहूं लागल्या. त्यामुळे त्याचें धोतर
ओलें होऊन गेलें तरी ते त्याला समजलें नाही. त्या वीस बावीस वेंपे
वयाच्या सुखांत वाढलेल्या तरुणाला एकदम पुढे उभ्या राहिलेल्या भवि-
ष्यकाळानें असे हैराण केले यात आश्चर्य नाही. त्यांतल्यात्यात आपण आता
वयात आलों असून सर्व काळजीचा भार आपल्या भावाच्या मस्तकावर
पडावा व आपल्या हातून तो दुःखभार हलका करण्याची कांही शक्यता
दिसूं नये याबद्दल त्याच्या जिवाला अत्यंत यातना झाल्या. इतक्यात सध्या-
काळी तारेनें सांगितलेल्या अण्णाच्या उपदेशाची त्याला आठवण झाली.

क्षणमात्र त्याने आपला दुःखावेग आवरून धरला. “ उद्योग ! ‘नर करणी करे तो नरका नागयण हो जाय !’ खरे आहे, पण मी कोणता उद्योग करूं ? नोकरी करूं ? कोणती नोकरी मला मिळणार ? शेतातला एक नोकर घालवून त्याच्या जागी मी शेतात काम करायला गेलों तर दादाच्यावरचा भार हलका होण्याला काही मदत होईल काय ? धंदा करावा म्हटला तर कोणता करावा व त्याच्याकरितां लागणारे भाडवळ आणावे कोठून ? आजच किती तरी निकडीच्या बाबी पुढे दत्त म्हणून उभ्या आहेत ? वेल नाहीत, शेतीच्या उस्तवारीकरितां लागणारा पैसा नाही, आणि त्यातून या मोतीचंदाची डिक्री !! ” पुन्हा विचारांचे चक्र सुरू झाले. उद्योगाची मात्रा लागू होईना. “ हे नुसते पडिताचे पांडित्य आहे. शब्दच्छल आहे. हे एक विचारी—सूत्र आहे. बोलायला ठीक आहे, पण सर्वच वेळा व सर्वच स्थळां ते लागू होईलच असे नाही. ” या प्रकारची विचारमालिका त्याच्या डोक्यांत सुरू झाली. क्षणांत त्याची दृष्टि आपल्या तरवारवहादूर, प्रौढ व प्रतापी पूर्वजाच्या समाधीकडे गेली. तारेच्या बोलण्यांत त्याही गोष्टींची आठवण होती. पण-पण त्याही बाजूने सूर्यभानरावाच्या समोर निराशाच उभी राहिली. “ कुठे आहे तो काळ ! हातांत तरवार घेऊन पुरुषार्थाचे पराक्रम करून नशीवांचे शिकंदर होण्याचा काळ कोठे आहे ? महाभाग ! आपला तो काळ कुठे आहे ? चाकूने बोट कापले तर रडून गोधळ घालणारे आम्ही आज कोणत्या स्थितीत आहोत ! आपले वंशज म्हणविण्याची योग्यता तरी आमच्यात आहे काय ? लष्करांत नोकरी केली तरी शिपायाच्या दर्जाच्या पलीकडे आज आम्हाला कोण जाऊ देतो ? ती मोकळी मैदाने, त्या ब्रह्मदराच्या नित्यशः तळपत असणाऱ्या तरवारी, तो मर्दानी लढवण्या मराठी बाणा, त्या गर्दीच्या घोडदौडी, ती हिरव्या जंघळ्याची दुधाभरली कणस, धावत्या झऱ्याचें ते निर्मळ पाणी, —अहाहा !! इतिहासा ! मराठ्यांच्या पवित्र इतिहासा ! तुझ्या अमर थोरवीचें कुठवर वर्णन करूं ? स्वतंत्र जीवनाचे तेजोमय वार उत्पन्न करण्याचे सामर्थ्य या हतभाग्याच्या किंवा कुणाच्या तरी आज हातात आहे काय ? समशेर पेलणारी ती मनगटं जाऊन आज ही बायकी मनगटे दुर्दैवाने नाचवावी लागत आहेत. अशा स्थितीत नशीब काढण्याचें नांव तरी कसे घेता येणार ? शौर्याच्या

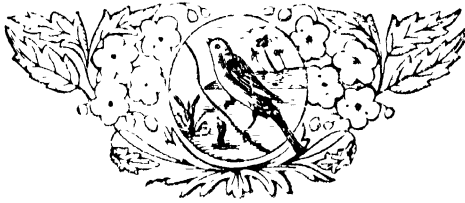
वाटा बंद आहेत, धैर्याची काळजं काळजीनं जर्जर झाला आहेत, काळाची कौर्याची नजर जास्तच तीव्र होत आहे, उद्योगाचा योग क्वचित् एखाद्याच्या नशिवा लिहिला आहे, जीवनाचे जीवंतपण अशा रीतीने कमी कमी होत आहे अशा दुर्धर परिस्थितीत महाभाग ! मी आपणाला काय विनंति करूं ? आपल्या समाधीवर ठेवलेली ती भाग्यवान् तरवार, आमच्या रोजच्या गूँजतील ती करूळ महाशक्ती, आपल्या मर्दाईची ती महादेवी, आपल्या तेजस्वी जिभेने कांही गुरुमंत्र देईल काय ? ” सूर्यभान विचारानी वेफाम झाला होता. तो हळूहळू पायच्या चढून वर गेला. क्षणमात्र समाधीसमोर उभा ठाकला. त्याने हातांत ते खडग घेतले. घोडी फुरफुरली. त्याच्या अंगात विजसारखा एक प्रकारचा आपादमस्तक झणझणाट उत्पन्न झाला. त्यावरील म्यान त्याने बाहेर काढले व त्या तरवारीला त्याने घट्ट आलिंगन दिले. तशा स्थितीत तो काही वेळ तसाच निश्चेष्ट होता. त्याच्या डोळ्यातून अश्रुधारा वहात होत्या. ते जड खडग त्याने आपल्या हातांत घेतले. तो जरी फारसा शिकलेला नव्हता तरी अण्णाने त्याला इतिहासाचे मार्मिक ज्ञान करून दिले होते. त्या तरवारीच्या रूपाने उज्ज्वळ मगठी इतिहास त्याच्या डोळ्यापुढे उभा राहिला. एवढी जड तरवार पण त्या वेळा त्याने आपल्या हातांत पेलून धरली. त्यावरील “ जानोजी राजे शिर्के ” हे खोदलेले नाव त्याने तेथे जळत असलेल्या समईच्या उजेडांत लक्ष्य वाचले. त्या नावाचे स्थान नेमके त्याने आपल्या मस्तकावर लावले. त्याला क्षणभर असे वाटले की ते नाव आपल्या मस्तकावरील दुर्दैवाच्या रोपा पुसून काढीत आहे. घोडी पुन्हा फुरफुरली ! “ जीते रहे ” असा त्याने आवाज दिला. मंदिराच्या घुमटातूनही “ जीते रहे ” असा प्रतिध्वनि निघाला. सूर्यभानाच्या आगावर भावनेचे रोमांच उभे राहिले. दिव्याच्या प्रकाशाने तळपणाऱ्या त्या पात्याने त्याला भारून टाकले. तो तिच्याकडेच सांग्या पहात उभा राहिला. आपल्या दोन्ही हातात त्याने ती तरवार अगदी नाकासमोर धरली. त्याच्या हृदयाचे स्पंदन जलद सुरू झाले व त्याच्या तोंडातून वेदवोपाप्रमाणे शब्द प्रस्फुटित होऊ लागले. “ शिर्केकुळवरदायिनी, महत्तेजप्रसारिणी, दौर्बल्यांश्रुकारविनाशिनी, जीवनानददायिनी, महत्तेजप्रतापिनी, भगवती भवानी, आई मी काय करू ते मला सांगशील का ? तुझी आम्ही अवहेलना

केली म्हणून तू आम्हांवर रुष्ट झालीस काय? कुलदेवते! आम्ही काय करावे म्हणजे तू आमच्याकडे पाहून समाधानाने हंसशील? आम्हांला आशीर्वाद देशील? कालाला कलाटणी देण्याचं तुझं सामर्थ्य आम्हां पामरांना आतां राहिल नाहीं. आमची आतांची भक्तीची भाषा वृथा आहे. तें तेज काळाबरोबर लुप्त झालं म्हणून का तू अशी हंसते आहेस? आतांचं युग निराळं आहे” — पुन्हां घोडी फुरफुरली. यावेळीं ‘जीते रहो’ हें नेहर्माचं त्याचं वाक्य उच्चारण्याचं भान सूर्यभानाच्या ठिकाणी नव्हतं. तो सारखा त्या तरवारीशी बोलतच होता. दिव्याचा प्रकाशही मंद होत चालला होता. “कुळदेवी, तुझं हास्य मावळू लागलं. तुझी मुद्रा कठोर दिसायला लागली, या पातक्याच्या हातात तुझा वास तुला जड वाटू लागला का? या अशा भीषण स्वरूपांत माझ्यापुढं उभी ठाकून तुला आणखी काही भीषण —” सूर्यभानरावाचे हात थरथर कापू लागले. त्या तरवारीचं वजन आता त्यांच्या हातात सहन होईनासं झालं. ती हातातून पडेल किंवा काय अशी त्याला भीति वाटली. मोठ्या धैर्याने त्याने तिला आपल्या उजव्या हातात उभी घट्ट धरली, डाव्या हाताने तिचं म्यान उचललं व कापण्या हातानेच त्याने तें पातं त्या म्यानात अर्धवट खोचलं. पुन्हां एकदा त्यावरील नाव त्याला दिसलं. यावेळीं ती बारीक अक्षरं त्या दिव्याच्या मंद प्रकाशात त्याला फारच मोठी दिसू लागली. त्याचा हात जागच्या जागा थवकला. त्याच्या मस्तकात वेदना होऊ लागल्या. अक्षरं टप्पोरा दिसू लागली. जणू काय ती विद्युल्लतेने लिहिली आहेत, असली तेजाळ ती अक्षरमालिका त्याला भासली. “आजोबा, वीरवर! आपल्या या संदेशाचा मी काय अर्थ समजू? मी कोणत्या रीतीने वागून आपलं कुळ धन्य करू?” आतां ती अक्षरं अग्नीज्वाळेप्रमाणे लाल दिसायला लागली. सूर्यभानाचं देहभान हरपलं. त्या ज्वलत तेजस्वी अक्षराकडं त्याने मुहूर्तमात्र पाहिलं. अणभरच पण त्याच्या डोक्यांत आपण केवळ भूभार आहोत अशी कल्पना चाटून गेल्याचा त्याला भ्रम झाला! त्याच्या चेहऱ्यावर निमिषात हास्य चमकलं. दिव्याची ज्योत कमी कमी होत होती. त्याने झरंदिशा तें पातं पुन्हा बाहेर काढलं आणि निमिषांतच समाधीसमोर ठाण माझून बसून “कुळाला, देशाला, धर्माला उर्जित करण्याला नालायक असलेला हा पातकी, हे महादेवी! पुन्हा तुझ्या इच्छे-

प्रमाणे तयार करून याला जन्माला घाल ” असे शात स्वच्छ शब्दांत बोलून ती तरवार त्याने मानेवर ठेविली. तोच त्याचा हात मागून कोणीसा धरला.

“सूर्यभान, हे काय करीत होतास ? वेड तर लागल नाहीं तुला ?”

“अण्णा !” एवढेच शब्द भानावर येऊन त्याने उच्चारले व त्याच्या गळ्याला त्याने वट्ट मिठी मारली. अण्णाने त्याला कुरवाळताना त्याच्या मानेवरून हात फिरविला तो त्याच्या हाताला थोडेसे रक्त लागलं. ते तीक्ष्ण पात त्याच्या मानेला थोडेसे चाटून गेले होते.

प्रकरण ५ वें

सूर्यमानाच्या गळ्यांत हात घालून अण्णानें त्याला मोठ्या प्रेमाने घरांत आणलें. खोलीत पोंहचल्याबरोबर त्याने स्वतः वाटलीभर पाणी आणून प्रथम त्याची जखम पुसून तपासली. धार उगीच चाटून गेली होती, अर्थात् त्याबद्दल विशेष काळजी करण्याचें कारण नव्हतें, तरी त्यावर घरांतून जाऊन थोडीशी इळद आणून ती दावली. इळद मागायला तो घरांत गेला तेव्हां गिरिजावहिनीनें (उदेभानरावांच्या कुटुंबानें) ‘इळद कशाकरितां हवी’ म्हणून त्याला विचारिलें.

“ जरा चाकूने माझे बोट कापलें त्यावर दावायला हवी ” असें सांगून बहाणा केला. पण तो तिच्या पुढें टिकला नाही. पाटील आणि देशपांडे या घराण्यांचा पूर्वापार ऋणानुबंधच असा होता की त्यांचीं मानलेली नातीं सख्या नात्यांपेक्षांही बलवत्तर प्रेमबद्ध झालेली होती. गिरिजा आणि अण्णा सारख्याच वयाची. क्वचित् गिरिजा त्याच्यापेक्षां एखाद्या वर्षानें वडील असेल. अण्णा तिचा मानलेला भाऊ होता. अण्णाचें बोट कापल्याचें कळल्याबरोबर त्या माऊलीचा जीव कळवळला. श्रीकृष्णाचें बोट कापल्याचें कळल्याबरोबर द्रौपदीला जें वाटलें तेंच यावेळी गिरिजेला वाटलें. तिनें ताबडतोब अण्णाचा हात धरला.

“ बघु दे मला ते. कसला रे चाकूचा खेळ खेळत असतोस अण्णा तूं? आता कांही अगदी पोर नाहीस. ” कमळजाबाईंच्यानंतर गिरिजेच्या ठिकाणी वडीलपणाचा मान आल्यामुळें व वयानेंही ती वडील असल्यामुळें अण्णांनी तिला स्वतःला बहुमानानें न संबोधण्याबद्दल सांगितलें होतें. उदेभानरावांनाही तो वडिलबंधूच्या समानच समजत असे.

गिरिजेच्या प्रश्नानें अण्णा गोंधळला. बाजू अंगावर येतें व सूर्यमानाच्या बारक्याशा जखमेच्या निमित्तानें मंदिरांतील सारी कथाच सांगावी लागणार कीं काय हा विचार मनांत येऊन तो थोडा जास्तच गोंधळला. वास्तविक उदेभानाची हकीकत कुणालाच कळूं नये, ही त्याची इच्छा होती.

गिरिजेनें ताबडतोब धांवत जाऊन पाण्याचा तांब्या आणला व बरोबर एक चिंधीही आणली.

“आण मी तुझा हात धुतें नि ही पट्टी बांधते. अगदींच बावळट आहेस झालं. चाकू घेतलास तर हात कापून घेतलास, तरवार घेतलीस तर काय करशील दिसतंच आहे ! तरी वरं आतां तरवारीला हात घालण्याचा मुळीं काळच नाही. आण हात. ”

मुकाट्यानें गिरिजेच्या पुढें हात केल्यावांचून अण्णाला गत्यंतरच नव्हतें. “काहीं मोठी जखम नाही. दिसेल न दिसेल अशी उगीच आहे पण वाटलं आपलं दाबावी थोडी हळद तिच्यावर ! आमच्या आईचं घरगुती औषध आहे तें ! ”

अण्णाने हात पुढे केला. गिरिजेने त्याचा तो हात धरून त्याला दिव्या-जवळ ओढीतच नेलें.

“अण्णा, चारी बोटां कापलीं आहेत की रे ? कुठ होतं बाबा लक्ष तुझं त्या वेळीं ? बघ कसे रक्त निघत आहे त्यातून ? ”

अण्णाने अत्यंत विस्मयानें आपल्या हाताकडे पाहिले. त्याच्या डाव्या हाताच्या चारी बोटांवरून एक रक्त रेषा उमटली होती. तिच्यावर जागो-जागी रक्ताचें विंदू थबकले होते व काहीं ठिकाणचें रक्त पुसून जाऊन त्याच्या बोटावर व तळहातावर त्याचे डाग पडले होते. अण्णा काहीं बोलला नाही. गिरिजेने त्याच्या हातावरील रक्त स्वच्छ पुसून काढलें व त्यावर हळद चांगली दाबली व आणलेली पट्टी तिनें चारी बोटांना धरून नेमकी बाधून काढली. पुन्हां असा वेडगळपणा न करण्याबद्दल तिनें त्याला बजावलें व सूर्यभानरावाकरितां पाट मांडायला तारेला हांक मारून सांगून तिनें तिथे असलेला एक पाट मांडला.

“बैस इथं, थोड दूध देतें तें पी. भावोजीनाही इथंज जेवायला पान मांडते. मी आणते बोलावून त्यांना ? तारा ! अण्णाकरिता चांगलं ऊन दूध तयार कर वरं लवकर ? आलेंच मी—” असें म्हणून गिरिजा सूर्य-भानरावाच्या खोलीकडे जावयास निघाली.

“वहिनी मीच आणतो की जाऊन त्याला. तारा दूध ऊन करतेच आहे तोंवर मी घेऊन येतो. तुम्हीं करा की पाटपाणी. ”

“बरं तसें कर जा लवकर ! दूध ऊनच आहे. थोडी माखर घालून आटवितें म्हणजे झाले.” असे म्हणून गिरिजा आत गेली.

अण्णाचे अंतःकरण अत्यंत सद्गदित झाले. गिरिजा आत जात असतानाच त्याने तिच्याकडे पाहून तिला हात जोडले व अत्यंत भक्तिपूर्वक त्याने तिला नमस्कार केला. सुदैवाने तिथेच पडलेली हळदीची पुडी त्याने उचलली व तो तडक सूर्यभानाच्या खोलीकडे चालता झाला. त्याच्या मानेवर त्याने हळद दाबली. जखम फार नसल्यामुळे व गार पाण्याने तो भाग धुतला गेल्यामुळे रक्त वहाण्याचे बहुतेक बंद झालेच होते तरी पण त्याने हळद दाबून काढली. अण्णा येईपर्यंत सूर्यभानाने तोंड वगैरे स्वच्छ धुवून केस नीट केले होते. पहिला सदरा काढून टाकून अगांत दुसरा सदराहि घातला होता. अण्णा आल्याबरोबर त्याच्या हाताला बांधलेल्या पट्टीकडे पाहून त्याने त्याला ‘हे काय’ ? म्हणून विचारिले.

“भेटाना चाकू लागला आहे ” हीच सबब त्याने सूर्यभानाला सागून त्याला भोजनाला खाली आणले व त्याचे जेवण होईपर्यंत त्यांनाहि आपले दूध पिणे हळू हळू बोलत बोलत चालू देवले. बोलताना त्याने चिनांतील आपसातील युद्ध हा एक निराळाच विषय काढला होता. नेहमीप्रमाणे बायकांनी बोलण्यात भाग घेण्यासारखा हा विषय नसल्यामुळे त्यांच्यापैकी कोणी मामुली विचारपूस करण्यापलीकडे त्याच्या भाषणात बोलले नाही.

भोजनोत्तर सूर्यभानरावानी कपडे चढविले व ते दोघेही मित्र गढीच्या बाहेर पडले. गढीच्या उतरणीवर त्यांना उदेभानराव भेटले. अण्णाने त्यांना अभिवादन केले. उदेभानराव गर्दात आले व अण्णा आणि सूर्यभान अण्णाच्या घराकडे चालते झाले.

प्रकरण ६ वें

“भा^१नू ! वेंस या आरामखुर्चीवर. मला मोठी काळजी वाटते तुझ्याबद्दलची. आज असं काय चमत्कारिक तुझ्या डोक्यात आलं ? अनर्थ केला असतास वावा तू ? ”

“ मला आता वाटायला लागलं की मोठा अनर्थ झाला असता, पण अण्णा, तुला खरंच सागतो, मी त्यावेळी अत्यंत बेभान झालो होतो. खर विचारशील तर मी काय केलं आणि करीत होतो ते मला अगर्दा नक्की जुळवून आताही सागता येणार नाही. ” भानूने आपली टोपी काढून टेवलावर ठेविली. ग्विडकीतून गार वारा येत होता. थोड्या वेळापूर्वी त्याने पाहिल्याप्रमाणेच वर आकाशात तारका विहार करीत होत्या.

“ भानू ! मला आता तुझ्यावर फार बारीक नजर ठेवावयाला हवी. तुझ्यासारख्या माणसं मनाने फार सज्जन पण विचाराने फार अविचारी असतात. एखादी गोष्ट त्याच्या मनाला लागली की लग्नच पाहिल्या विचाराच्या उसळीचे टोक ते शेवटच्या विचाराच्या मर्यादेशी. श्रृंगांत नेऊन भिडवितात. तुझं मन क्रांतिशील आहे. असल्या माणसाना विवेकाने कार्य करण्याची संवय नसते म्हणूनच अनेक प्रसंगा त्यांच्या कार्यात अपयश येतं. इतकेच नव्हे तर केव्हा केव्हा ज्या कार्याच्या सिद्धीकरिता त्यांचे मन जोराची उसळी मारून आपल्या शक्तीचा बेतोल प्रहार करते. प्रहाराचा अग्नि वायू-बाराप्रमाणे निष्फळ ठरून उद्दिष्टकार्यालाही तो अडचण उपस्थित करितो. भानू ! मी तुला आजवर असल्या प्रवृत्तीचे कांही त्रोटक दाखले दिलेले आहेत. आज तुला एवढा त्रास करावयाला काय झालं हे मला सांगशील काय ? ” अण्णा एक खुर्ची घेऊन त्याच्याजवळ बसला. त्याने प्रेमाने त्याच्या कंसातून आपली बोट फिरविली आणि एखाद्या अर्भकाला थापटावे त्याप्रमाणे त्याने त्याच्या डोकीवर हळूहळू थापटण्यास आरंभ केला. भानूच्या डोळ्यात पुन्हा पाणी आले. अण्णाचा हात त्याचे डोके थापटीतच होता. त्याने हळूच वत्सलतेने आपले डोके त्याच्या बाहूवर टेकले. अण्णा गंद्दिवरला. “ काय झालं आहे सांगशील तर ? ” अण्णा बराच विचार

करूं लागला .पण त्याच्या आकलनात भानूच्या या मनःस्थितीचें प्रत्यक्ष कारण येईना. अण्णाला आजवर सूर्यमान कधीही असा मल्ल दिसला नव्हता. सदासर्वदा हंसतमुख, केव्हांही कुठेंही निदर्शनास येणारी ओज-निर्मल-वृत्ति, लहान मुलाप्रमाणें कोणत्याही प्रकारची काळजी नसल्यामुळें दृग्गोचर होणारी आनंदी चंचलता, ह्या गोष्टी अण्णाला परिचयाच्या होत्या. त्याचा भानू जरासा हूड, मानी आणि अन्यायाच्या प्रसंगी प्रखर अस-त्याचेंही त्याच्या एक दोन प्रसंगी निदर्शनास आलें होत. पण आज जवळ जवळ आत्मघातास प्रवृत्त करण्यासारखें काय घडलें असावें याबद्दलचा कयास त्याला मुळीच करतां येईना.

“ भानू, तुला काय होतं, मजजवळ सांगणार नाहीस काय ? ” त्याचा हात आपल्या हातांत घेऊन अण्णाने इळूच प्रश्न केला. साश्रूनेत्रांनीच सूर्य-मानानें त्याला उत्तर दिलें.

“ अण्णा, कोणतीही गोष्ट मी तुला सांगितल्यावाचून कसा बर राहीन ! माझ्या जीवाची गोष्ट सांगायला मला तुझ्यावाचून असं कोणतं मोकळं स्थान आहे ! पण अण्णा ! आजचं हे माझं दुःख माझ्या तोडाने तुला सांगवतच नाही. तूं मला कदाचित् वेडा म्हणशील. म्हण. पण मला ज्यामुळें आज इतकं वाईट वाटतं त्याचं कारण मला इतकं अकस्मात् जाण-वलं की माझ्या हृदयाचा अगदी धरबंदच सुटला. ”

“ अरे पण काय झाल आहे हें सांगशील तरी. जगात अशी कोणतीही गोष्ट-अडचण-नाही की जिच्याकरितां कांही तरी उपाय नाही. मानवी बुद्धीच्या करामतीचे अनेक दाखले तुझ्या परिचयाचे आहेत. देवाच्या दयेनें तूं अनेक प्रकारचीं पुस्तकें वाचली आहेस. पुस्तकांतलें ज्ञान आणि त्यांतील करामती अगदी तशाच्या तशाच तंतोतंत प्रत्येक परिस्थितीला लागू होतील असें माझें म्हणणें नाही. पण त्यापासून मनुष्याला योग्य तो उपदेश मिळून स्वशक्त्यनुसार परिस्थितीशी तोंड देतां येतें. ”

“ तूं मला आजवर दिलेल्या ज्ञानाचा लवलेसही मजजवळ शिल्क राहिला असेल असें मला वाटत नाही. मी अगदी कोरडा ठणठणीत पाषाण झालों आहे असें म्हणेनास ! नाना काय सांगूं तुला ? आज सायं-काळी शेतावरून घरी आलों. बैलांची स्थिति तूं पाहिली आहेसच.

पावसाळा अगदी आंगाशी आलेला आणि नांगरटीही अजून पुरी झाली नाही. विलांच्या कंबरा लागून त्यांच्याने आतां काम झेंपत नाही. आमची स्थिति अशी—” यापुढें सूर्यभानाच्याने बोलवेना. त्याने पुन्हां अण्णाच्या बाहूवर डोकें टेकलें. व त्याने आपले डोळे घट्ट मिटून घेतले. अण्णाने आपल्या धोतराने त्याचे डोळे पुसले व त्याचें डोकें थापटीत तो त्याला म्हणाला—

“भानू ! व्यवस्था होईल रे सारी. दादा खटपट करीतच आहेत त्याबद्दल ! तूं कां काळजी करितोस उगीच ? ”

“अण्णा ! नाईरे, खटपटीला यश येण्यासारखें कांही चिन्ह दिसत असतं, तर आमच्या दादांच्या नेत्रांत अश्रू दिसलेच नसते. दादांच्यासारखा धीराचा माणूस विरळा. त्याच्या डोळ्यातील अश्रू—अण्णा ! त्या अश्रूंनीच आज माझ्या हृदयाची पकड घेतली आहे. अण्णा, पाटलांना जाऊन नुकताच एक महिना झाला. माझा दादा एवढ्या संकटांत, त्यांतून त्या मोतीचंदाची नोटीस लागलेली—हाय हाय ! मी एवढा बरोबरीचा भाऊ असून केवळ घरांत बसून खाण्यापलीकडे माझ्या भावाच्या माझा कांही उपयोग होऊं नये ! ह्यापेक्षा दुर्दैव तें कोणतें ? अण्णा खरंच सागतो, माझं जिणं मला जड वाटू लागलं आहे. दादांच्या डोळ्यातले ते अश्रू आठवले म्हणजे माझ्या डोक्यांत बेफामपणा माजून मला कांही दिसेनास होतं. आपल्या हातांत कांही नाईच काय ? हा विचार मुहूर्तमात्र येतो न येतो तो डोकें भ्रमण करावयास लागतं—”

तशाही स्थितीत भानूचें डोकें थापटीत अण्णा थोडासा हसला. त्याला त्याच्या मित्राच्या बहुभक्तीबद्दल व मनाच्या टेवणीबद्दल मोठे कौतुक वाटलें. सूर्यभानाने वर पाहून म्हटलें—

“अण्णा ! माझ्या दुःखांत तुला हंसायला येत काय रे ? माझ्याबद्दल तुला अनुकंपा वाटत नसेल काय ? ”

“भानू ! मला हंसायला आलं ते तुझ्या दुःखाबद्दल नव्हे ! मी हंसलों तो तुझ्या वेडगळपणाबद्दल ! भानू ! काय म्हणू तुला ? तुला शहाणा म्हणू, का वेडा म्हणू, का माथेफिरू म्हणू ? एरवीं कोणत्याही मर्दुमकीच्या कामांत उफाळणारी तुझी छाती, अशा प्रसंगीं कशी कमकुवत झाली याबद्दल मला राहून राहून आश्चर्य वाटतें ! संकट आहे, कबूल आहे. पण त्याला धैर्याने

तोड घायला हवे ना ? असे हात पाय गाळून कसे चालेल ? दादाला जर तुझी ही अवस्था कळली तर त्याचे हातपायच गळतील की नाही ? तुझा ईश्वरावर भरोसा आहेना ? ”

“ त्याच्यावर भरोसा नाही असे कसे होईल ? पण अण्णा तू बघतोच आहेस. आज चार वर्षे झाली सारखी नापिकी चालू आहे. कर्जदारांच्या घरात एक पैसाही दिला गेला नाही. माझ्या लग्नाच्या कर्जात गावचा हिंसा सावकाराच्या घरात गेला. धरित्रीमाता जशी कांहीं मष्टच झाली आहे. कुळ-स्वामीनीनेही पाठ फिरविल्यासारखे मला वाटत आहे. आमचेकडून काय अपराध झाला आहे म्हणून देव अजूनपर्यंत आमचा अंत पहातो आहे !—”

“ देव दयाळूच आहे. तुझ्या पूर्वजांची पुण्याई आणि कुळस्वामीनीची दया तुमची पाठीराखी आहे. अरे संकट येतच असतात. पण त्याच्या कुपेने त्यांचे निवारण झाल्यावाचून रहाणार नाही ही तू ग्वात्री समज. ”

“ सगळी सोंगे येतील पण अण्णा, पैशांचे सोंगे आणू म्हटलं तर कस येईल ! ”

अण्णाला त्याचे समाधान कसे करावं हे कळेना. मानूच्या हृदयावर निराशेचा अम्मल पूर्णपणे बसला होता. विषय बदलावासा वाटून त्याने त्याच्या आवडत्या घोडीबद्दल प्रश्न केला.

“ कदाचित् घोडी लवकर विक्रावी लागेल आम्हाला ! अण्णा ! पुन्हा असंल उमंद जनावर मिळेल का रे ? तूच ठेऊन घेईनास ते आपल्याजवळ ! माझ्यासमोर माझी बिजली विकली जाण्यापेक्षा— ” अण्णाला घोडीबद्दल कोठून विषय काढला असें होऊन गेलं.

“ बरं बरं तशी वेळ आलीच तर घोडी माझ्या घरा बांधेन मी. जनावर तुझेंच राहील. पण त्या गोष्टी कशाला या वेळा ? दादा तशी वेळच येऊं घायचे नाहीत. ईश्वर त्यांना अवश्य साह्य करील, असा मला भरोसा वाटतो. नाना खटपट करीतच आहेत. मीही तेवढ्याकरिताच आज देव-गावास गेलो होतो. जुळेल हलुहळू. पण तू जरा धीर धर आणि संभाळ अँ ! हें तुझें असलं निराश तोंड दादाच्या नजरेला पडू देऊं नकोस. त्यांना उगीच काळजीत टाकशील. तारा जरा काळजीतच होती. मी आज तुझ्याकडे आलो तेव्हा तिन तुला कसली तरी काळजी वाटत असल्याचें सांगितले. मी कदाचित् तुझ्या खोलीतच एखादं पुस्तक घेऊन बसलों असतो पण

तिनं प्रथम मला तुझ्याकडे पिटाळलं. कधी कधी ईश्वर स्त्रियांच्या मनात अशी काही प्रेरणा करितो की त्याच्यामुळे प्रसंगा अनेक अनर्थ टळतात. काय पोरीला वाटलं कुणाला ठाऊक, तिनं मला लगेच तुझ्याकडे मंदिरांत जायला सांगितलं ! मला वहिनीशा सुद्धा बोलू दिलं नाही ! तू तबेल्यात असशील म्हणून तिकडे गेलो. हसनचा खरारा चालू होता. इतक्यात मंदिराकडे नजर गेली. तू पुन्हा आत शिरलास. तुझ्या प्रार्थनेत व्यत्यय येऊं नये म्हणून थोडा पायरीवरच थंबकलों पण जेव्हा तू तरवार घेऊन आपल्या मानेवर ठेवावयास लागलास तेव्हा तर—-शाहाणा आहेस झाल ! तारा तरी समजदार आहे तुझ्यापेक्षा ! ”

“ तुझी शिकवणच तशी आहे ! आमच्या येथल्या बायकांना अगर्दा पंडिता करून टाकणार आहेस वाटतं तू ? अरे आमच्यासारख्या जवळ जवळ अशिक्षितांना कशा आटपणार बाबा ह्या !

सूर्यभानाच्या तोंडावर स्मित आलेलं पाहून अण्णाला आनंद झाला.

“ तू, मला वाटत नुकतंच उद्योगावर त्याच्या पुढं व्याख्यान दिलंस. शब्दनशब्द अगर्दा तुझ्या तोंडचाच म्हणेनास—त्यांनी आमच्यावर लोटला. आजचा हा सगळा तुझ्या व्याख्यानाचा परिणाम ! अण्णा तुझ्या शिक्षणाची दिशा बदलशील तर बरं ! ”

“ त्याच्या शिक्षणाची दिशा बदलण्याची आवश्यकता नाही. पण तुझ्या शिक्षणात मात्र मला फरक केला पाहिजे. तुला आता मी निराळा पुस्तक देणार आहे. आज चांगली झोप घे. काळजी सोड, ईश्वरावर भरोसा ठेव. वेडेपणा करू नकोस. झोपतोस इथ, सागू अंथरून घालायला ? ” हे त्याचे वाक्य संपत न संपतं तोंच हसन कंदील घेऊन येऊन पोहचला. उदेभानरावांनी भानूला नेहमीपेक्षा जास्त उशीर लागल्यामुळं हसनला तो अण्णाकडेच राहणार आहे काय, हे बघायला पाठविलं होतं.

“ हसन आलाच आहे. जातो आता मी, सकाळी ये अँ अण्णा ! ” सूर्यभानरावाने कोटयोपी चढविली. अण्णा त्याच्याबरोबर दारापर्यंत गेला. हसन आणि सूर्यभान निघून गेले. बराच वेळ अण्णा आपल्या स्नेह्याकडे पहात दारात उभा होता. “ ईश्वरा माझ्या भानूवर तुझी दया असू दे. ” अशी परमेश्वराला प्रार्थना करून तो आपल्या खोर्लात आला व अंथरूणावर पडला. त्याला ताबडतोब झोप लागली.

प्रकरण ७ वें

शिवराव हरिहर ऊर्फ अण्णा देशपांडे हा पहिल्या प्रकरणात परिचित झालेल्या श्रीयुत हरीहरराव ऊर्फ नानासाहेब देशपांडे यांचा मुलगा होय.

बावीस तेवीस वर्षे वयाचा, सडपातळच, पण बंदिस्त बाध्याचा आणि उदार, निर्मल वर्तनाचा, हा तरुण नानासाहेबाचा एकुलता एक जीवन-विसावा होता. शिवरावापेक्षा एक वडील व एक धाकटी अशा त्याला दोन बहिणी होत्या. त्यांचा लग्न योग्य वेळा व योग्य ठिकाणी होऊन त्या आपल्या सासरा सुखाने नादत होत्या. त्याला एक सर्वात वडील भाऊ होता. पण दुर्दैवाने पाच वर्षापूर्वी गांवात एकाएकी वाऱ्याचा आजार उत्पन्न होऊन त्याने आपल्या उदरात त्याची व त्याच्या महामना मातुश्रीची आहुती घेतली होती. घरात हल्ली नानासाहेब, अण्णा व त्याच्या वडील भावाची विधवा स्त्री इतकीच माणसे होती. त्याच्या मातोश्रीचे नाव अनुसूयाबाई असे होते. अनुसूयाबाई महान् ईश्वरभक्तीपरायण, गरीबांच्या कनवाळू, आपपर भावविरहित आणि मोठ्या उदार मनाच्या होत्या. त्या तेथील देशमुख घराण्यांतील असून त्या काळी ही दोन्ही घराणीं फार वैभवसंपन्न होती. पाटलांचे घराणेही त्या काळी कोणत्याही तऱ्हेने थकलेले नव्हते. देशमुख आणि देशपांडे हे काही प्रसंगी वतनाच्या बाबतीत एकमेकांशी विरोध करीत असले, तरी तेवढी वाद वगळून बाकीच्या गोष्टीत त्या दोन्ही घराण्यांचा सलोखा असे. बहुधा प्रत्येक पिढीत या दोन्ही मोठ्या आणि शाखाविस्तृत घराण्यांमध्ये शरीरसंबंध झालेले होते. पाटलांच्या ठिकाणी या दोघांचाही विश्वास असल्यामुळे त्यांच्या सौजन्ययुक्त मध्यस्थीने कोणताही विरोध विकोपास जात नसे. पण काल पालटला. व्यय वाढता होऊन आयात घटत चालली. दरबारी थाटाची लग्नकार्ये व एकंदर खर्च व शेतीची नापिकीची वर्षे यामुळे आयव्ययांत महदंतर पडून कर्जांनी घरांत ठाणे धरिले. त्यांतच गांवात व्यापार थाटून धनिक झालेल्या मोतीचंदाची

सावकारीच्या वाढीबरोबरच वाढणारी ग्रामप्रतिष्ठेची हांव आतां उफळू लागली होती. त्याचा ऋणको झालें म्हणजे त्याच दिवशी घरादारावर तुळ-शीपल ठेवल्यासारखे होय, असा त्याच्या सावकारीचा लौकिक सान्या गांवांत व आसपासच्या खेड्यांतून झाला होता. अनेक गरीब कुटुंबे आपल्या थोड्याबहुत जमीनजुमल्याला मुकून तेथून परागंदा झाली होती. राहिलेले लोक कसेबसे कष्टांनं काळ कंठीत होते. प्रतिवर्षी मोतीचंदाच्या जमीनीचें क्षेत्रफळ भराभर वाढत होते आणि त्या वैभवास साजेसा मोठा वाडा बाग-बगीचे, त्रैलांच्या सुंदर जोड्या इत्यादि थाटमाट त्यांनं ठेऊन दिला होता. त्याच्या पागेंत त्याच्या मुलाकरितां म्हणून चार उमदे घोडे व निवडक बैलांच्या जोड्या होत्या. पैशानें मोठा झालेला उपटसुंभ त्याच्या मनाच्या साहजिक प्रवृत्तीमुळें गावांतील जुन्या प्रतिष्ठीत व घरंदाज लोकांवर आपली पापी नजर वळवू लागल्याचें प्रत्यंतर अगदीं दुमळच असतें असें नाहीं. निदान पवन-पुरांत तरी तें प्रत्यंतर येऊं लागलें होतें. विपन्नतेमुळें लोक गरजू झाले. संपन्नते-मुळें मोतीचंद “रोखाधनी” होऊन वैभवसंपन्न झाला. समोर असलेल्या कुळाच्या दीनमुद्रेकडे पाहून व त्याचे केविलवाणे शब्द ऐकून शेटजीना आपली गादी म्हणजे राजगादीच वाटे. त्यांच्या चेहऱ्यावर करुणेच्या ऐवजी एक प्रकारचे समाधानाचें हास्य विलेंस. त्यांच्या मिशा फुरफुरूं लागत. त्यांच्या स्वच्छ तलम मलमलीच्या सदऱ्याखालील त्यांचे अंतःकरण स्पंदित होऊन त्याचे तालबद्ध मधुर ठोके त्यांच्या कानांत त्यांचा त्या वेळेचा अधिकार केवढा मोठा आहे याची जाणीव करून देत आहेत कीं काय असे वाटे. त्यांच्या कानांतील मौल्यवान मोत्याची विगबाळी जास्तच चमकत असे व उत्कृष्ट पॉलिस केलेल्या पितळी भांड्याप्रमाणें महादेवी लक्ष्मीच्या कृपेने उजळलेला त्यांच्या चेहरा आणीकच तजेलेदार होत असे. ही त्यांची “दर्शनें” ज्या मानाचें ज्या प्रतिष्ठेचें कुळ त्यांच्या समोर असे त्या मानांनं कमी जास्त प्रमाणांत दिवसांतून अनेकवार दिसत असत.

शेटजी वयानें अदमासे ५० ते ५५ वर्षांचे होते. या गांवांत ते आले त्यावेळीं त्यांचा मुलगा माणकचंद हा वर्ष सहा महिन्यांचाच असेल. तो आतां पंचविशीत होता. या सरासरी २५ वर्षांत शेटजींनी एवढें वैभव

अगदी लहान भांडवलावर मिळविले होते. त्याच्या काटकसरीच्या राहणीची, त्याच्या सोशिकपणाची व दीर्घोद्योगाची कथा आता जुनी झाली असली, तरी प्रस्तुतचे वैभव त्यांना आपल्या पराक्रमाने मिळविले असल्यामुळे त्यांना अंतस्थ फारच मोठे समाधान वाटत असे व क्वचित प्रसंगी त्याचा उल्लेख ते समजू लागल्यापासून उत्तम स्थितीच लाभलेल्या आपल्या मुलाला मोठ्या अभिमानाने सागत असत. लोकानी त्यांची केलेली निंदा एखाद्या वेळी त्याच्या काना आली म्हणजे “मी कर्धाहि कुणाचा घातपात केला नाही” असा स्पष्ट जबाब ते आपल्या अंतःकरणाला देत व मोकळे होत. मनुष्य सरळ होता पण वाढती लक्ष्मी आपली जादुगारी फैलावल्यावाचून कशी राहणार? तिला वाढण्याची हौस आणि तिच्या कृपास्थानाचे डोळे तिच्या हौसेमुळे भरलेले, एवढेच मोतीचंद शेटजी हल्ले-हल्ले आपण या गावचे सत्ताधारी कसे होऊं हा विचार करावयाला लागले. चार एकर जमीन आणि दोन रेमेडोके बैल बाळगणाऱ्याची मिळकतच नव्हे, त्याच्या जवळ राहिली काय आणि कुठेहि राहिली काय सारखीच अशी त्याची आज विचारसरणी होती.

“हे पहा बाबा, तुझ्याकडे एक हजार निघतात, आणखी मागतेस काय सागावं? तुझी सारी मिळकत चार पाचशे किंमतीची. तुला सरळ सांगतो आमच्या घेण्यात तुझ्या जमिनीचे विक्रीपत्र करून दे आणि सुखाने रहा. तुझ्याकरितां केले पाहिजे कांही तरी अशी आमची इच्छा आहे. आता पैसे मागू नकोस.”

“शेटजी! गेल्या साली जमीन १५०० रुपयास मागितली होती. त्या ह्यांना वाटले पोरवाळाची भाकर आहे. यंदा कशीतरी दया कराल तर पिकावर आपला वसूल देईन. कराच एवढी मेहेरबानी.” यावर शेटजी एक प्रकारचे कृपाहास्य करित. त्याच्या अज्ञानाचो त्यांना काव आलेली दिसे. त्यांना हसतच उत्तर द्यावे “आता कसला चागला काळ घेऊन बसला आहेस. अरे, हे कलियुग आहे, दिवसेंदिवस काळ वाईटच येत जाणार! बघतो आहेस ना गेली चार वर्षे! वेळाच सुधारावं म्हणजे झालं. वेळ गेली म्हणजे येत नसते. व्याज काय थावून रहाणार आहे! व्याजाचा घोडा चालतच राहणार की नाही?”

कुळाला ही गोष्ट ताबडतोब पटावी. व्याजाच्या घोड्याच्या भरधांव टापेखाली आजवर किती तरी लोक चिरडले गेले आहेत, याची व तो स्वतः त्याच्या टांचेखाली यावेळा उभा आहे याची त्याला पूर्ण जाणीव होती. शेटर्जाचे म्हणणे योग्य आहे असे त्याला वाटे किंवा ते कबूल केल्यावांचून गत्यंतर नाही असे दिसून आल्यामुळे असे, पण अखेरीस शेटर्जाचाच विजय होत असे.

विजयोत्सवात आक्रमणप्रेरणा नसती तर कदाचित जगाची टेवण निराळ्याच प्रकारची झाली असती. शेटर्जाना गावांतील सर्वोच्च प्रतिष्ठा मिळविण्याची लालसा उत्पन्न झाली होती. पण गावांतील तीन्ही जुनी घराणा व गावचे इनामदार यांचा स्नेहसंबंध इतका सलोख्याचा आणि दमदार असे की त्यांच्या बाबतीत हात घालण्याचा यत्किंचित् कोणाला जरी संशय आला तरी हात पोळेल ही भीति त्याला पडली होती. वरपार्गा सर्वांशी आनंदी सलोखा त्यांना ठेविला होता, पण त्यांना त्यांचे एक वर्म जाणले होते. ही जुनी घराणा पूर्वापार मातबर व गर्भश्रीमंत म्हणून प्रतिष्ठित असल्यामुळे खर्चाला याचा हात मोकळा असे हे त्याला ठाऊक होते. केव्हा तरी हे मजकडे कर्ज मागायला येणार आहेत ही त्यांना आपल्या मनाशी अटकळ बांधून ठेविली होती. त्याच्या घरातल्या मुलामुलीची लंघ शेटर्जाच्या डोळ्यासमोर दिसू लागली. सहज प्रश्न निघाला तरी “घेऊन जा बघता येईल” अशी गोड भाषा शेटजी बोलत असत. एतावता कालांतराने पाटलाची इम्पेट त्याच्या कर्जात अडकली, देशपाड्यावरही बंरच कर्ज झाले व देशमुखही हळू हळू त्याच मार्गाला लागले. शेटचा हर्ष वाढू लागला. पाटलाच्या गावच्या मालकीहिंशाचे “लहान गहाण” न करिता किंमतबंदी करण्याबद्दलचे बोलणे तात्यासाहेबाच्याकडून करविण्यात आले होते. कारण शेटजी सर्वात विशेष तात्यासाहेबास बचकत असत. तात्यासाहेबाची ही पुण्याई मोठी जबरदस्त असे. त्याच्यापुढे कोणीही आला तरी त्याच्यावर त्यांना आपली भेदकटष्टी एकवार रोखली की त्या वेळा तरी तो मनुष्य त्याच्या दृष्टीला दृष्टि मिडवू शकत नसे. सरकारी अधिकारी सुद्धा तात्यासाहेबाचा एक प्रकारचा आदरयुक्त अभिमान वाळगत असत. मोतीचंद शेटर्जा यावेळा निराळीच युक्ति योजली. नाना प्रकारच्या खोऱ्या-

नाट्या गोष्टी आपल्या गोड वाणीने सांगून त्यांना तात्यासाहेबांसारख्या पाचपेंच नसलेल्या साध्या मनुष्याचें मन बाकीच्या दोघांच्याबद्दल कलुषित केलें. तात्यासाहेब रस्त्यावरून जाताना दिसलेच की विडा घेण्यास शेटनीं त्यांना हाक मारलीच. तात्यासाहेब फार विडा खात नसत हें जाणून अलीकडे त्यांनी गादीवर त्यांच्यासमोर सुंदर चिकण्या सुपारीचा एक ढीग, मुठभर भरीव वेलदोडे आणि मूठभर लवंगा ह्या तात्यासाहेबांच्या आवडत्या वस्तू ठेवण्याचा परिपाठ ठेविला होता. व तो सज्जन पुरुषही त्यांतील नाविन्य अगर वैशिष्ट्य ध्यानांत न घेतां त्या ढिगाचा फडशा उडवीत होता. तात्यासाहेब स्वतःप्रमाणेंच शेटजीनाही दिलदार समजत असले पाहिजेत ! असो. लवकर मात्रा लागू होऊन शेटजीच्या अपेक्षेप्रमाणें पाटल्यांच्या इष्टेष्टीसंबंधानें घडून शेटजी गांवचे एक तृतीयांश मालक झाले. त्याच रात्री राणोजीराव पाटलांना ताप भरला व त्यांतच नवज्वराने त्यांचें देहावसान झालें !!

प्रकरण ८ वें

अण्णाच्या घरून आल्यावर सूर्यभान आपल्या खोलीत येऊन बिछान्यावर पडला. थोड्या वेळाने “हसनबापू, पहाटेला गर्गा-चार्यांच्या मुहूर्तावर मी देवगांवाला जाणार आहे गाडी तयार ठेव ” असा उदेभानरावांचा हुकूम त्याच्या कानावर आला. हसनने “बरे आहे” म्हटले व वाड्यांत सामसूम झाले. सूर्यभानराव विचारांच्या तंद्रीतच बिछान्यावर डोळे मिटून पडला होता. तारा खालीच गिरिजाबाईजवळ झोपली होती. गिरिजाबाईचाही डोळा लागल्यामुळे त्या तिला जागे करू शकल्या नाहीत. तारा जवळ नसल्यामुळे सूर्यभानरावाला आज बरेच वाटले असवे. आपली मनःस्थिती कुणाच्याही ध्यानांत येऊ नये अशी त्याची इच्छा होती. हलु-हलू विचारमग्न स्थितीतच खिडकीतून येणाऱ्या गार वाऱ्यामुळे त्याचा डोळा लागला.

इकडे हसनने आपली पथारी घातली, एकवार घोडीकडे जाऊन आला. तिच्या पायाखालची बिछाली त्याने व्यवस्थित केली. चारा घातला. बालडीभर पाणी दाखविले व “ निज आता बेटा ” असे म्हणून तिच्या मानेवर व पुठ्यावर थाप मारली. घोडीनेही, त्याचा आशय समजला म्हणून किंवा काय एक हलकासा फुरफुराट केला. “ जीते रहो ” असे म्हणून हसन आपल्या घरात येऊन वळकटीवर बसला. अण्णाच्या घरून निघाल्यावर वाटेत सूर्यभानराव त्याच्याशी एक अक्षर देखील बोलले नाहीत. अंधार होता व तो कंदील घेऊन पुढे चालत असल्यामुळे त्यांच्या चेहऱ्यावरचे विकारही त्याला न्याहाळतां आले नाहीत तरी पण आपल्या छोट्या मालकाच्या अंतःकरणांत कसले तरी विचारांचे, चितेचे काहूर माजले आहे असा अंदाज त्याने केला. हसन म्हणजे त्या घरातला वडील माणसाप्रमाणे मान देण्यांत येत असलेला नोकर. खुद्द राणोजीराव त्याला भावाप्रमाणे मानत असत. त्याला पगार केवळ नावाखातर होता. त्याचे खाणेंपिणें कपडेलेत्ते पाटलांच्या येथूनच पुरविले जात असे. वाड्याच्या दरवाज्याजवळील जुन्या इत्तीखान्याची जागा व्यवस्थित करून त्याला रहावयास दिली होती. हसनही या

घरण्याचा एकनिष्ठ भक्त होता. त्याचे वय साठीच्या पुढे होते तरी तो अजून वाकला नव्हता. दाढी वगळली तर त्याचा चेहरा आणि अंगलट जवळ जवळ राणोजीरावाच्या सारखी होती. राणोजीरावाच्या वडिलांना मरताना “ हसनला तू आपल्या भावाप्रमाणे वागीव ” असे त्यांना सांगितले होते व त्याचप्रमाणे थोरल्या पाटलांना व त्याच्या घरच्या सर्व मंडळींना हसनला वागविले होते. हसन खरोखर काण होता हे हसनशिवाय आज कोणालाहि ठाऊक नव्हते. व कोणी त्याबद्दल माहिती करून घेण्याबद्दल प्रयत्नही केला नाही. त्याचे तादृश कारणही नव्हते. पिढीजात नोकरी ही एक आमच्या खेड्यापाड्यातून अभिमानाची गोष्ट समजली जाई व मालकालाही ते एक मोठे भूषण वाटत असे. हसनची जात, कूळ विचारात न येता पाटलांना याच भावनेने त्याची बरदामत ठेविली होती. हसनचा त्या घराण्यावरील लोभ अपूर्व असे. आज घरात असलेला सगळा मुलंबाळे त्याच्या आगा-खाद्यावर खेळलेला होता इतकेच नव्हे तर राणोजीरावापेक्षाहि तो सात आठ वर्षांना वडील असल्यामुळे थोडा वेळ त्यांनाही त्याने खेळविले होते. लेकीबाळी त्याला बापूजी म्हणत असत आणि मुले त्याला ‘ हसन बापू ’ अगर नुसते ‘ बापू ’ या नावाने हाक मारीत असत.

हसन वळकटीवर बसला. आज धाकटा पाटील—नेहर्माचा त्याचा आनंदी पाटील असा—मल्लू का याचा त्याला अंदाज होईना. तो सदा सर्वदा आपल्या कामात असायचा. त्याला कुर्णा काम सागावे लागत नसे. मालकाप्रमाणेच स्वतःच काम पारखून असेल ते सारे काम तो उरकून घेत असे व हाक मारली तेव्हा पडेल ते काम करावयास तयार असे. शेतीवर बहुधा तो फिरकत नसे. क्वचित शेतीवरील खळ्यातून बैल वगैरे आणावयाचे झाल्यास केवळ तो तिकडे जात असे. तेव्हा पाटलांच्या घराण्यावर उगवलेल्या प्रस्तुत परिस्थितीची कल्पना त्याला नव्हती. पाटलाचा हिस्सा सावकारांच्या घरात गेला. त्यावेळा मात्र त्याला फार दुःख झाले होते. पण मालकाच्या शुश्रूषेत रात्रंदिवस राहिल्यामुळे तो जरासा बेभान झाला होता. पाटलाचा काळ झाल्यानंतर हसनला अतीशय दुःख झाले. पाटलांना हाय खाह्ती अशीच त्याची समजूत झाली व त्या दिवसापासून मोतीचंदावर त्याचा एवढा राग झाला की त्याने त्याचे तोंड पहाण्याचे टळावे म्हणून त्याने

त्याच्या दुकानासमोरील रस्ता वर्ज केला. रस्त्यात कर्धा शेटजी भेटले तर त्याने तोंड फिरवावे. त्या दिवसापासून त्याने त्याला “जयगोपाळ” केला नाही. चाणाक्ष शेटजी हे जाणून होता व त्यांचे उद्दे काढण्या करिताच त्याने पाटलाना हल्लीप्रमाणे धारेवर धरले होते. याची जाणीव मात्र विचान्या हसनला नव्हती.

आज त्याचा धाकटा पाटील ब्रेचैन आहे, हे पाहून त्यालाही दुःख झाले. झोंपावयाला जातांना एकवार घोडीकडे येऊन गेल्यावांचून सूर्यभान कर्धाही राहिला नाही आणि आज त्याला तिची आठवणही नाही, यावरून त्याच्या हृदयाच्या व्यथेची त्याला कल्पना झाली. तो विचार करीत विछान्यावर बसला. एकवार त्याला वाटले सूर्यभानाच्या खोलीत जाऊन त्याचे हातपाय डोकें दाबून यावे व त्याला गाणी गाऊन झोंपवावे. पुन्हां वाटे झोंप लागली असल्यास विनाकारण आपल्या जाण्याने त्याची झोंप-मोड होईल. थोड्या वेळाने तो आपल्या विछान्यावरून उठला. त्याच्याने राहवेले नाही. वाड्यात सामसूम होती. सूर्यभानाच्या खोलीकडे हसन जाऊ लागला. व पायऱ्या चढून खोलीच्या दाराशी आला. दार लावलेले होते, पण आतून कडी नव्हती. त्याने हळूच दार किलकिल केले. सूर्यभान झोपला होता. दिव्याचा मंद प्रकाश त्याच्या चेहऱ्यावर अर्धवट पडला होता. यावेळी सूर्यभान एकटाच आहे किवा काय ही कल्पनाच त्याच्या डोक्यांत आली नाही. त्याने हळूच दार उघडले व तो आत गेला. तो एकटाच आहे हे पाहून पूर्ण जाणीवेने जे वाटावयास पाहिजे तसे हायसेंही त्याला अर्थात् वाटले नाही. हसनने दिवा मोठा केला. हळूच पाऊल न वाजविता त्याने त्याच्या डोक्यावर हात ठेऊन हलुहलू कुरवाळले. जणू काय माता आपल्या लाडक्याला कुरवाळीत आहे असा त्याचा हलका हात त्याच्या डोक्यावरून फिरत होता. सूर्यभान झोपेत गुंग होता. पण त्याच्या चेहऱ्यावर त्याचे नेहमीचे समाधानाचे मृदु हास्य नव्हते. त्याच्या डोळ्यातून निघून वहात असलेल्या अश्रूंचा ओघळ तिथे स्पष्ट दिसत होता. इतकेच नव्हे तर गालांवर त्याच्या शीतोष्ण श्वासानां थकवून ठेवलेला व अर्धवट वाळत चाललेला असा एक अश्रुबिंदु चमकत होता. हमनचे हृदय

विव्हाळ झाले. त्याचे डोकें आपल्या मांडीवर घेऊन त्याचे अश्रू पुसून काढावे असे त्याला वाटले. तो सरसावला. पण झोंपमोड होईल ही कल्पना चटकन त्याच्या मनांत आली. त्याने आपल्या धोतराचा सोगा सोडला व हळूच त्याच्या गालांवरील तो बिंदु त्याने पुसून काढला. वारा येत होता तरी त्या सोग्यानेच वारा घालीत तो पलंगावर बसला. त्याचा पाय तेथून हलेंनाच. रात्र बरीच झाली होती. सूर्यभान मधून मधून दचकत असला तरी तो गाढ झोपेतच होता. आतां तो उताणा होता तो डाव्या कुशीवर वळला. हसननें खुंदीवरून त्याचें पातळसें उपरणें घेतलें व बेतानें गळ्यापर्यंत त्याच्या अंगावर घालून त्याला एकदां पुन्हां कुरवाळलें व तो परत जाव-यास निघाला. दिवा त्यानें पूर्ववत् केला व हळूच दार लावून घेऊन, चोर पावलांनंच तो जिना उतरूं लागला. जिन्यांत अंधार होता. पण त्याला खालून कोणी तरी वर येत असल्याचा भास झाला. त्यानेंच प्रथम “कोण आहे ?” असें त्या एकदम घाबरून थवकलेल्या व्यक्तीला विचारिले.

“मी आहे बापूजी !” तारेनें हळूच उत्तर दिलें.

“आता खालाच झोंपाजा. त्यांना गाढ झोंप लागली आहे. झोंपमोड होईल त्यांची. मोठी पाटलीण कुट आहे ?”

“त्या झोंपल्या आहेत मागील ओसरीवर. मलाही तिथंच त्याच्याजवळ पडल्यापडल्या झोंप लागली. त्यांना आता जाग आला नि त्यांनीं मला उठविलें”

“बरं आहे मग जा तर तिथंच झोंपा त्यांच्याजवळ आजच्या दिवस. पाणीविणी तरी ठेवलं आहे कीं नाही वर खोलीत ? नसलं ठेवलं तर हळूच गडवा पेला नेऊन ठेवा तिथं.”

“ठेवलं आहे पाणी नेऊन घरी यायच्या पूर्वीच” तारेनें अस्फुट उत्तर दिलें.

तारा आणि हसन खाली आले व ते दोघे मागील ओसरीवर गेले. हसनने त्याच्या मोठ्या पाटलिणीला हांक मारून तारेला आपल्याजवळ झोंपवि-प्यास सांगितलें.

“बापूजी ! आज तुम्ही कुणी कडं इकडं यावेळीं. रात्र फार झाली. झोंप लागली नाहीं वाटतं ?” गिरिजाबाईंनीं विचारिलें.

“ मला यायला मज्जाव आहे वाटतं नव्या पाटलीणीच्या आमदानीत ! मी या घरातलाच माणूस आहे बाळ ? ”

“ आम्ही असं म्हटलं का कधी तुम्हांला ? तुम्ही आपणाला मुसलमान म्हणवीत असला तरी तुमचं नांवच फक्त तसं आहे असं आम्हांला ठाऊक का नाही ? थोरल्या पाटलांच्या मागं तुम्हींच वडील आहात आम्हांला ? असा का बरं प्रश्न केलात आपण बापूजी ? ” गिरिजेच्या डोळ्यांना तावड-तोव पाणी आलं. हसनला वाटलं कुठून हा आपण विनोद केला.

“मी उगीच गमतीनं बोललों बाळ ! मी मुसलमान असो की हिंदु असो, मी तुमचा आहे, मराठा आहे. माझीं मुलंवाळं मायबाप, गणगोत, इहपर-लोक, सारं तुम्हांच आहात. मी आतां फार दिवसांचा धनी नाही. पाटील गेले. तुम्ही सारे सुखानं नांदा आणि आपल्या हातानं माझं बरं करा म्हणजे झालं. ” हसनचे डोळे पाण्यानें भरून आले. मुलीही रडूं लागल्या.

वराच वेळपर्यंत कोणीही बोलले नाही. प्रत्येक जण दुःखमग्न स्थितीत अश्रुपात करीत होतं. हसनच्या समोर तर सारं ब्रह्मांड उभे राहिलं होतं. का तें कोणास ठाऊक. त्याच्या मनांत गतकालाच्या हजारों गोष्टी सारख्या येऊं जाऊ लागून त्याला एकसारख्या दुःखी करीत होत्या.

“ निजा आता बाळ ! रात्र फार झाली आहे ” असं सागून हसन तेथून निघाला. गिरिजाबाई व तारा बिछान्यावर पडल्या व लवकरच त्यांना झोप लागली.

हसन आपल्या घरी परत आला व बिछान्यावर वसला. आज त्याला झोप येत नव्हती. कसली तरी दारुण व्यथा त्याला आंतून भाजून काढीत होती. असल्या परिस्थितीत त्याच्या जिवाचा आवडता विरंगुळा म्हणजे त्याची एकतारी आणि त्याच्या चिपळ्या. हसन वरपांगी कोणत्याही देवाची पूजा करीत नसला तरी त्याच्या खोलींत एका लहानशा कोनाड्यांत पांडुरंगाची एक सुंदर तसवीर ठेवलेली कोणालाही प्रामुख्यानें दिसत असे. हसन स्नान केल्यावांचून कधीही जेवीत नसे इतकेंच नव्हे तर त्याने आजन्मांत मांसाशन केलं नव्हतं. पाटलांचें सर्व घराणें मराठा जातीचें असलें तरी निर्मासभोजी होतें. एकदां देवीच्या एका जत्रेला राणोजी-रावांचे वडील गेले असतांना तेथें चाललेल्या वोकडांच्या कत्तलीनें आणि

तेथें सर्वत्र वहात असलेल्या रक्तप्रवाहाने त्या सात्त्विक मनाच्या पुरुषाला अत्यंत शिसारी आली व तेव्हांपासून घरांत बकरा वर्ज झाला असल्याचें सांगतात. शुद्धाचरणाने आणि नियमित व्यायाम आणि आहारविहारानें उत्कृष्ट शक्तिमान् होता येतें; अशी शिकवण त्या घराण्याला होती. हसनही त्याचप्रमाणें वागत असे. तो कुठेही भोजनास जात नसे. तात्पर्य उत्कृष्ट हिंदु ज्याप्रमाणें आचरण ठेवील त्याप्रमाणे तो वागत असे. त्याचा विठोबा त्याचें सर्वस्व होतें. एखाद्या वारकऱ्याप्रमाणें तो तल्लीन होऊन त्या तस-विरीपुढें नित्य भजन करीत असे. तो जरी र, ट, फ करीत वाचूं शकत होता तरी वाचनावाचूनच त्याला शेंकडा अंभंग पाठ येत असत.

आतां त्यानें आपली एकतारी आणि चिपळ्या हातात घेतल्या. पाडुरंगाच्या तसविरीसमोर तो बसला आणि उच्च स्वरांत त्यानें अंभंग म्हणावयाला आरंभ केला:—

“ कांही पडतां जड भारी । दासी आठवावा हरी ॥ १ ॥

मग तो होऊं नेदी शीण । आड घाली सुदर्शन ॥ २ ॥ ”

हसनचा आवाज चागला होता. ‘मग तो होऊं नेदी शीण’ हा चरण तो सारखा घोळ घोळून आलाप घेत होता. रात्रीचा तिसरा प्रहर उलटून गेला होता. त्या प्रशांत सुंदर पवित्र वेळी हसनच्या त्या अंभंगाने आस-मंतात तोच प्रतिध्वनि उठू लागला होता. खाली गंगेला ते बोल मंद-मंद समीरण हळूहळू ऐकवीत होता. त्या आनंदात तिच्या हृदयाचें स्पंदन होत होते. आकाशात चंद्रमा हसत होता. तारका नाचत होत्या. सप्तर्षि जागच्याजागी थबकले होते. सती अरुंधती श्रीवसिष्ठाना “आपल्या योगवासिष्ठात ही मौज आहे काय ?” असें विनोदानें विचारीत होती. समाधी मंदिरात व साऱ्या गर्दीत तो अंभंग सारखा दुमदुमत होता.

सूर्यभानराव आता जागा होऊन खिडकीत येऊन हसनचा तो गोड अंभंग ऐकत उभा होता. त्याच्या पूर्वीच्या चिंतामग्न चेहऱ्यावर या वेळीं मधुर मोहित हास्य विलसत होते. “कांही पडता जड भारी । दासी आठवावा हरी । मग तो होऊं नेदी शीण । आड घाली सुदर्शन ” सूर्यभानराव त्या अंभंगाला अपरिचित नव्हता. नामसत्ताहात अण्णाच्या वरोबर गावच्या मारोतीच्या देवळात तो बहुधा प्रतिवर्षी सामील होत

असे. हसनही तो अभंग नेहमीच म्हणावयाचा पण आज त्या अभंगाने त्याच्या हृदयाला निराळीच संवेदना उत्पन्न केली. याच वेळी त्याला अण्णाने सांगितलेल्या “ उपासनेचा मोठा आश्रयो, उपासनेवीण निराश्रयो ” या समर्थीच्या त्याच लक्षणार्थाच्या वचनाची आठवण झाली. त्याचे अंग थरारलें. भक्तीच्या भाग्याचा अनुभव त्या ईश्वरभक्त माता-पितरांच्या पोटी उत्पन्न झालेल्या युवकाच्या अंतःकरणांत झणझणून गेला. तो स्तिमित होत्साता खिडकीच्या कठड्यावर हात टेंकून एका ठेवणीत उभा होता. हसनचेंही एकच पालूपद चालूं होतें. तोही यावेळी खूप रंगला होता. “ मग तो होऊं नेदी शीण । आड घाली सुदर्शन ” थोड्या वेळात पक्षांनी प्रभाती आळवायला प्रारंभ केला. आता तर हसनला भारी स्फुरण आल्यासारखे दिसलें. मुलीही बिछान्यावर उटून बसल्या व ते सुंदर गीत ऐकूं लागल्या. उदेभानरावही जागे झाले. हसनचें भजन चालूच होतें. “ मग तो होऊं नेदी शीण । आड घाली सुदर्शन ” तबेत्यांत बिजली फुरफुरली. हसन भानावर आला. ‘ जीते रहा ’ हा आवाज त्याच्या तोंडातून व खिडकीत उभा असलेल्या सूर्यभानरावाच्या तोंडांतून एकसमयावत्सत निघाला. हसनने एकतारी गुंडाळली. चिपळ्या ठेवल्या. पथारी लपेटली व तो खोलीच्या बाहेर पडला. उदेभानराव प्रातर्विधीला जावयास निघाले होते ते त्याच्या दाराशीच उभे होते. “ बापू तयारी आहेना ? ” हसनने “ होय ” म्हटल्यानंतर पाटील निघून गेले. हसन घोडीच्या तबेल्याकडे वळला. घोडीला खरारा केला व नंतर गाडीची व्यवस्था करावयाला तो बैलांच्याकडे गेला. मुली कामाला लागल्या. सूर्यभान मात्र आपल्या खिडकीत तसाच उभा होता.

प्रकरण ९ वें

आठ पंधरा दिवस झाले. उदेभानराव या गावचे त्या गावा, या सावकाराकडून त्या सावकाराकडे सारखे फिरत होते. नाना-साहेबही सारखी खटपट करीतच होते. त्यांच्यापुढं मोतीचंदाच्या नोटीशीचा व त्याच्या दावा लावण्याच्या धमकीचा विषय होता. कसेही करून चालूं हंगामापर्यंत मोतीचंदानें वाट पहावी याबद्दल त्याची खटपट होती. त्याच्या म्हणण्याला मोतीचंद मान देईल असें त्यांचें मन त्यांना ग्वाही देत नव्हते. काय करावें या विवंचनेत ते असतां एके दिवशी सायंकाळी महारुद्रे-श्वराच्या देवालयात पारावर तात्यासाहेब देशमुख एकटेच बसलेले त्यांना दिसले. जवळजवळ तीनसांजा होण्याची ती वेळ होती व देवालयांत संध्याकाळी दर्शनास येणाऱ्या लोकांची ये जा कमी झाली होती. तात्या-साहेब बहुधा इतका वेळ देवळांत एकटेच बसत नसत. कोणी बोलायला असले तर गोष्ट निराळी असे. तात्यासाहेबाना पहाताच नानासाहेबाना अचानक अशी कल्पना आली कीं पाटलाच्या बाबर्तात मोतीचंदाला दोन गोष्टी सांगण्याकरितां तात्यासाहेबांना विचारून पहावें. तात्यासाहेबांचें मन त्यांच्याबद्दल हल्ली ऋजू नव्हतें हें त्यांना ठाऊक होतें. तथापि तात्या-साहेबांचा दिलदार स्वभावही त्यांना पूर्णपणें ठाऊक होता. शिवाय ते दोघेही बालमित्र असल्यामुळें थोडें मोकळें बोलायलाही हरकत नव्हती. नानासाहेब देवदर्शन करून तात्यासाहेबांच्या जवळ येऊन बसले. दिवस आषाढ शुद्धाचे होते. वरती विरल मेघाच्छादित आकाश असलें तरी चंद्राचा मंद प्रकाश पडला होता. पाऊस चांगला न पडल्यामुळें उष्मा होतच होता.

“नाना, ये, आज उशीर झाला दर्शनाला यायला ? कुठें दिसत नाहीस फारसा आताशा ?” तात्यासाहेबांनीं सामोपचारानें पण खरोखरच कळकळीनें प्रश्न केला.

“शेतावरून यायला जरा उशीर झाला. अण्णा गावीं नाहीं; म्हणून जावं लागतं शेतावर. शिवाय आजकाल थोडा निराळ्या भानगडीत

असल्यामुळे भेटीचा योग आला नाही. हल्ली पैशाची मोठी अडचण—
तात्या ! एक गोष्ट बोलू तुझ्याशी ? ”

“ बोल की ! मी काय तुझा दुष्मन आहे ! पैशाची अडचण म्हणशील तर मलाही कांहीं तो त्रास कमी नाही. मी माझं कसं चालवितों देवाला ठाऊक. बाबूला पैसे पाटवायचे असतात. भयंकर अडचण होते. हा मोतीचंद देतो वेळेला म्हणून कांही बरं आहे. शेर्तातून पुरा खर्चही निघत नाही, मग संसाराच्या खर्चाची गोष्टच नको. भेटाकुटीला आलों आहें अगदीं. माझं सारं लक्ष आता बाबूवर आहे. तो आला न त्यानं सगळं संभाळलं म्हणजे गंगेत घोडे न्हाले ! ”

“ घरोघरी मातीच्याच चुली आहेत. असो. मी म्हणत होतां, एका गोष्टीत मला तुझी मदत पाहिजे—”

नानासाहेबांनी प्रश्न केला व ते तात्यासाहेबांच्या उत्तराकरिता त्यांच्या-
कडे दृष्टी लावून बसले. त्यांनी आपलें उपरणें अंगावरून काढून आपल्या
कंबरेभोंवती व समोरून दोन्ही पायांची आढी देऊन त्याभोंवतीं गुंडाळलें.

तात्यासाहेबाना हा प्रश्न अनपेक्षित वाटला. मदतीची भाषा आपणा-
जवळ नानासाहेब कधी बोलतील ही त्यांना कल्पनाच नव्हती. दोघेही
तुल्य प्रतिष्ठ असल्यामुळे व गावच्या हक्दारीच्या नात्यानें प्रसंगी एक-
मेकांचे प्रतिस्पर्धी होत असल्यामुळे व त्यातला प्रत्येकजण अत्यंत स्वाभि-
मानी असल्यामुळे कोणाच्याही तोंडून दुसऱ्याकडे मदतीची याचना करणें
संभवनीय नव्हतें हे तात्यासाहेब पूर्णपणें जाणून होतें.

“ नाना ! आज माझ्याकडून मदतीची अपेक्षा तुला भासली हा मी
तुझा विनोद समजू का ? ”

“ नाही, मी विनोद करित नाही तात्या ! या वेळीं विनोदाला अव-
सरच नाही. तुम्हीं आम्ही नात्यागोत्याचे जिव्हाळ्याचे लोक जेव्हां एक-
मेकापासून मनोमय दूर राहतों व त्याचे दुष्परिणाम तिसऱ्यानेच आपणांवर
कुरघोडी केल्यावर जेव्हां कळतात तेव्हा विनोदाच्या भाषेला स्थान कुठें
राहिलें ? तात्या, वतनाच्या भानगडीत जरी तुला मला प्रसंगी प्रतिपक्षी
व्हावं लागलं तरी तुझ्या उदार स्वभावाप्रमाणें तुझ्या आमच्यात आजवर
कधी द्वेष उत्पन्न झाला होता काय ? ‘ मी तुझा दुष्मन का आहे ? ’ असें

जेव्हा तू म्हणालास तेव्हा मला केवढी धन्यता वाटली म्हणून सांगू ? खरंच सांगतो तात्या ! तिसऱ्याने आपल्यामध्ये विरोध उत्पन्न करून स्वतःचा कार्यभाग साधून आम्हांला भीक मागायला लावावं व आपण त्याच्या या कुटिल नीतीचा अर्थ समजू नये याचें मला फार वाईट वाटतें. तात्या ! तूं सरळ मनाचा साधा पुरुष आहेस. पण जगांत एवढें सीधेपण कुटिलाच्या नीतीचें आयतंच खाद्य होत असतं. पाटलाचा गांवचा हिस्सा मोतीचंदानें गिळला त्यावेळीं तूं जर मुग्ध राहिला नसतास—”

तात्यासाहेब लक्षपूर्वक ऐकत होते. त्यावेळी आपण थोडी जरब दाखविली असती तर निदान पाटलांच्या वाताहतीची ती वेळ तरी खात्रीने टळली असती असे त्यांना वाटले. राणोजीरावांना त्याच रात्री ताप भरून त्याच दुखण्यात त्याचा अंत झाला ही वृत्ता त्याच्या डोळ्यांपुढें लख्ख उभी राहिली. आपण मुद्दाम पाटलाचें वाईट केलें नाही हें त्याचें सीधे मन त्यांना सागत होतें. पण आपण त्यावेळी त्यांची परिस्थिति वाचविण्याचा प्रयत्न केला नाही ही गोष्ट आज त्याच्या मनाला जाचली. तात्पुरता मोतीचंदाच्या आगलावेपणाचा त्यांना रागही आला. ‘एवढाही मोठा झाला तरी त्याला गावांतून हांकून लावीन’ अशी करारी भाषा त्यांच्या ओठापर्यंत येऊन गेली.

थोडा वेळ शांत राहून संभाषण सुरू करण्याच्या इराद्यानें तात्यासाहेबांनीं नानासाहेबांस विचारलें,

“मी काय करावें अशी तुझी मनीषा आहे ? गेल्या गोष्टी जाऊं दे. प्रथम तुला काय पाहिजे तें साग !”

“मोतीचंदाला दोन गोष्टी सागावयाच्या आहेत. त्याने उदेभानाला पैशाबद्दल फार निकड लावली आहे. पाटलाची स्थिति तूं जाणतोसच. हल्लीं त्याच्या हातीं मुळीच पैसा नाही. त्याकरितां उदेभान सारखा वणवण हिंडतो आहे. राणोजीरावांच्या पोरांची म्हणजे आपल्या मित्राच्या मुलांची आपण काळजी घेतली नाही तर त्या पोरांनी कोणाच्या तोडाकडे पहावें ? ज्याचा तो कस तरी संभाळूनच घेत असतो. पण पाटलांच्या मृत्यूमुळ व एकदम आलेल्या पैशाच्या सकटामुळ तो हल्लीं फार भांबावून गेला आहे. कसला

उमदा छोकरा, पण अगदी काळवंडून गेला आहे ! बघितला नसशील तू त्याला इतक्यांत ? ”

एकाएकी मनांत झालेल्या परिवर्तनामुळे पाटलांच्याकडे तात्यासाहेब मुळी फिरकलेच नव्हते इतकेच नव्हे तर उदेभान कधी भेटायचा तोही योगायोगाने गांवोगांव फिरत असल्यामुळे भेटीच्या अभावी पाटलांच्या घराला ते जवळ जवळ विसरल्यासारखेच झाले होते. राणोजीराव असतांना परस्परांचे घरी येणे जाणे असे. क्षेमकुशल होऊन एकमेकांच्या सुखदुःखाबद्दल विचारपूस होत होती. मोतीचंदाने काय मात्रा फुकली होती त्या मात्रेमुळे नानासाहेब व पाटील यांच्या सौजन्याच्या भेटी दूरावल्या होत्या. ती मात्रा जरी अजूनही तात्यासाहेबांच्या मनावर अम्मल चालवीत होती तरी त्याचा आपल्या बाळमित्रांने सांगितल्याप्रमाणे मदत करण्याचा निश्चय कायम झाला.

“ उद्या जाऊन मोतीचंदाला सांगता की, हंगामापर्यंत पैशाची मागणी करू नकोस, झालं ? ” तात्यासाहेबांनी निकाल केला.

“ मग नोटीशीचे उत्तर पाठवू उद्यां तुझ्याकडे ? ”

“ कशाला हवं उत्तर, मी जाऊन त्याचीच नोटीस फाडून टाकतां आपल्या हातानं ! विशाद काय त्याची ? पोराना लळतो म्हणजे काय ? ” तात्यासाहेबांचा नेहमीचा सीधा सज्जन स्वभाव आता जागृत झाला होता. नानासाहेबांना हायसें वाटले. त्यांच्या नेत्रांत पाणी चमकले. ते त्यांनी चटकन पुसून काढले व तात्यासाहेबांचा हात धरून “ चला आतां घराकडे ” असे म्हणून ते दोघेही बाळमित्र मंदिराच्या पायऱ्या उतरू लागले. पावसाळी ढग जे तात्पुरते जमले होते तेही आतां फांकून गेले होते व चंद्राचा प्रकाश सर्वत्र स्वच्छ पडला होता. गंगेचे पाणी निस्तब्ध होतें. वाऱ्याने अंग चोरले होते. उष्मा होतच होता. समोर पाटलांची गढी दिसत होती. गढीच्या उतरणीवर एक गाडी चढत असल्यासारखा अंधुक भास होत होता.

“ उदेभान आला आहे वाटतं गावाहून ! आज बरेच दिवस त्याचा गैर जाग्यावर नाही. ” नानासाहेब बोलले.

“ आतां त्याला नको काळजी करायला. मी करतो सारी व्यवस्था. ” तात्यासाहेबांनी गडीकडे पहात पहातच उद्गार काढले. तात्यासाहेबांचे घर जवळ आले. रस्ता फुटायच्या वेळी तात्यासाहेबांनी नानासाहेबांना घरी चळण्याबद्दल हटकले. नानासाहेबांनीही त्यांचे म्हणणे ताबडतोब मान्य केले. दोघेही बाळमित्र फारा दिवसांनी एका घरी आज आले होते. या दोघांना पाहून नोकरचाकर व घरांतील सर्व मंडळींना मोठे कौतुक वाटले. त्यांतल्या त्यांत चौकांत दोघेही जाऊन सावित्रीबाईंनी आणलेल्या पाटांवर बसल्यानंतर जेव्हा खेळीमेळींची भाषणे सुरू झाली तेव्हा तर सावित्रीबाईंच्या मनांत कौतुकास्पद आनंद विलसू लागला. चहा आतां सर्वत्र झाला होता. खेड्यापाड्यांतूनही त्याने आपले साम्राज्य स्थापले होते. त्यांतून वयस्कांची तर त्याच्यावर बहाल भक्ति होती. थोड्या अवकाशांत सावित्रीबाईंनी चहाचे प्याले आणून दोघांच्या पुढे ठेवले.

“ आज ही नरनारायणांची जोडी कशी जमली एका ठिकाणी ? एरवी बद्रिकाश्रमाला गेल्यावाचून दर्शन व्हायचं नाही म्हणून म्हणतें ! ”

“ या देशपांडे मंडळींना केवढी आढ्यता, पण कांही झालं तरी आमचा वरपक्ष कांही त्यांना नाकारतां येणार नाही. आज म्हणाल तर देवानंच मध्यस्थी केली. देवळांत गांठी पडल्या, मी बोलावलं, हा आला झालं ! ”

“ ताई ! लग्नाला इतकी तपं झाली तरी वरपक्षाच्या भावनेची ही आढ्यता बघितलीस ना ? आहे की नाही देशमुखी प्रतिष्ठा ? कशाला या असल्या घरी वारंवार ! ” नानासाहेब हांसत हांसत बोलले.

“ अनुवाहिनी नाहीत म्हणून. नाही तर तुमचा वरपक्ष अमान्य झाला असता वाटतं ? ह्या ऋणानुबंधाच्या गाठी आहेत. सोय जाणेल तो सोयरा. यांत कसला आला आहे लहानमोठेपणा ? ”

“ माहेरच्या घराण्याची मोठी वकीली चालविली आहे बुवा. ” तात्यासाहेबांनी चहाचा कप खाली ठेवीत हांसत म्हटले. “ आतां विसरा म्हणा देशमुखांच्या मुली ! ” पानसुपारीचा डबा उघडून दोघेही आपापल्या आवडीप्रमाणे पानसुपारी खावयाला लागले. बराच वेळ त्यांचे भाषण आनंदाने व मोकळेपणाने चालले होते. विशेष विषय असा त्यांत कोण-

ताच नव्हता. त्यांतल्या त्यांत बोलतां बोलतां सावित्रीबाईंनी “अण्णाचं लग्न करतां आहांत ना या वर्षी” म्हणून नानासाहेबांना विचारिलें.

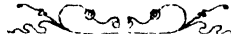
“येत आहेत बऱ्याच मुली सागून. ब्रह्मसूत्र असेल त्याप्रमाणें होईल. आपण कशाला उगीच काळजी करायची ?”

“घरांत सवाण्ण नाहीं. करून टाका लग्न लवकर. अनुवहिनी असत्या तर त्यांनीं नैसर्ग ठेवलं त्याचं लग्न इतके दिवस.”

अनसूयाबाईंची आठवण येऊन सर्वांनाच वाईट वाटलं. नानासाहेबांना तर ती आठवण फारच जाणवली. पत्नी आणि थोरला मुलगा एक-समायावत्सत काळाच्या भक्षस्थानी पडल्याची आठवण कशी बुजणार ? “ईश्वरेच्छा बलीयसी !” एवढेच उद्गार त्यांनी काढले व एक लांब सुस्कारा सोडला. त्यांनी नानासाहेबांची व सावित्रीबाईंची परवानगी घेतली व घरा जायला निघाले. देशमुखांचा गडी गणोवा कंदील घेऊन उभा होता तो त्याच्यापुढे चालू लागला. त्याच्यामागून नानासाहेब जड पावलांनी वाट चालत होते. थोड्या वेळापूर्वीचा त्यांच्या चेहऱ्यावरील आनंद मावळला होता.

प्रकरण १० वें

शिवराव आज बराच धांदलीत होता. अलीकडे त्याला केव्हाही वधा सारखा गर्दीत असल्यासारखाच तो दिसत असे. आज तो आपल्या खोलीत पहांटेपासून सारखा लिहित बसला होता. भानू एका आरामखुर्चीवर जवळच एक पुस्तक वाचीत पडला होता. अण्णाच्या टेबलावर कागदाचे ढीग, काही पुस्तके व इतर लिहिण्याचें सामान साधारण अव्यस्थित स्थितीतच पडलें होतें. अण्णाची खोली एखाद्या संस्कारक्षम विद्याव्यासंगी पुष्पांला साजेल अशीच होती. तिचें वर्णनच करावयाचें झालें तर ती एक दोन विद्यार्थ्यांच्या बोर्डिंगरूमच्या आकाराची फार लहान नव्हे तर फार मोठी नव्हे अशी एक आटोपशीर जागा होती. तिला आतून भेद निळसर रंग दिला होता. व बरती स्वच्छ कापडांचे पांढरें छत दिलें होतें. तिच्या दोन बाजूला रस्ता असून दुसऱ्या दोन बाजू घराच्या आंगणांत होत्या. त्या दोन बाजूला एक लहानशी फुलवाग त्याने लाविली होती व त्याची निगा तो स्वतः राखीत असे. घराच्या देवाकरिता त्यापासून भरपूर विविध प्रकारची फुलें प्रत्यही निघत असत. खोलींत छताला लागून थोड्या थोड्या अंतरावर तसबिरी व्यवस्थेनें लाविल्या होत्या. त्यांत हिंदुस्थानांतील नामांकित देशभक्तांच्या, साधुसंतांच्या व रामकृष्णादि अवतारांच्या सुशोभित तसबिरी होत्या. फोटो फारसें नव्हतेच. त्याच्या टेबलासमोर मध्यभागीं श्रीदत्तात्रेयांचा फोटो लावला असून त्याच्या दोन्ही बाजूला त्याच्या वडील मातुश्रींचे फोटो होते. बाजूच्या खिडक्यांवरून एक त्याच्या स्वर्गत बंधूंची व त्यांच्या पत्नीची तसबिरी व दुसरी पाटलांच्या घराण्यातील मंडळांचा पश्चामिलीग्रूप एवढ्या दोनच तसबिरी होत्या. खोलींत एक साधा पलंग, लिहिण्याचें टेबल, दोनतीन साध्या व दोन आराम खुर्च्या होत्या. याशिवाय पुस्तकांचीं दोन कपाटे-एक इंग्रजी पुस्तकाकरितां व एक मराठी पुस्तकाकरितां-व्यवस्थेनें ठेविलेलीं होती. त्यात ज्ञानेश्वर, तुकाराम, रामदास, मोरोपंत इत्यादि सत्कवींचे ग्रंथ असून त्याबरोबरच देशांतील-विशेषतः महाराष्ट्रांतील थोर पुरुषांचीं चरित्रें, सरदेसाई

याच्या रियासती, गीतारहस्य व इतर चागली पुस्तके होती. त्यातच कांही मस्कृत ग्रंथ व कांही निवडक मराठी कादंबऱ्या व नाटकेही होती. इंग्रजी पुस्तकांत निवडकनिबंधांचे ग्रंथ विवेकानंद व रामतीर्थीची चीरत्रं व भाषणे, इंडियन वर्दीज, मॉडर्न रिव्ह्यूचे व्हॉल्यूम्स, डेनमार्क शेती आणि गोरक्षण व गोसंवर्धनावरील व इतर कृषिविषयक पुस्तके व क्रॉस्थवेटकृत सहकारी पतपेढ्यांवरील नामांकित ग्रंथ प्रामुख्याने दिसत होते. केसरीची फाईल फार काळजीपूर्वक लाविली असून महाराष्ट्राचीही फाईल त्याच्या शेजारीच लटकट होती. विविधज्ञानविस्तार, चित्रमयजगत् व मासिक मनोरंजक ही त्याची आवडती मासिके होती. नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या 'रत्नाकर' या सुंदर मासिकालाही त्याने आश्रय दिला होता. सूर्यभानाच्या हातात त्या मासिकाचाच नवा अंक होता. एकंदरीत त्याच्या छोट्याशा ग्रंथसंग्रहाची निवड मार्मिक असून मनोहर होती. त्याने ते सार वाङ्मय मोठ्या हौसेने वाचले होते. कॉलेजांत असतानाच त्याला हा नाद लागला होता. टिळकआगरकरांच्या कॉलेजमधील ध्येयवादी गोष्टींना त्याचे मन आकर्षण केले होते. त्यांच्या आशीर्वादाने आपल्या हातूनही काही देश-सेवा व्हावी ही त्याच्या अंतःकरणाला तळमळ लागली होती. आपल्या एक दोन कॉलेज मित्रांबरोबर त्याचे याबद्दल नेहमी संभाषण होत असे. त्याचे लक्ष प्रथम आपल्या खेड्याची सुधारणा कशी करता येईल या गोष्टीकडेच लागले. ग्वेड्यांची अकथनीय दुरवस्था त्याच्या प्रत्यक्ष परिचयाची होती. अनेक कारणांमुळे खेडी रोडावत जाऊन तेथल्या लोकांची भरती शहरातल्या गंगट हवेंत झाली होती. अगर्दी अवश्यच म्हणून राहिलेल्या काही घरा-खेरीज खेड्यांतील बाकीचे लोक वाट फुटेल तिकडे निघून जात असलेले त्याला दिसत होते. त्यांतच खेड्यापाड्यातून बलिष्ठ कनिष्ठ अगर तुल्यबल सत्ताधाऱ्यांनी उत्पन्न केलेल्या पक्षोपपक्षांमुळे खेड्यापाड्यातून जी एक प्रकारची भीषणविघटना दृष्टीस पडे त्यामुळे तर त्याच्या जीवाला अत्यंत यातना होत. बी. ए. होऊन शेतकी आणि पतपेढी यांचे विशेष शिक्षण घेण्याचा त्याचा निर्धार झाला होता. कॉलेजांतील त्याचे सहाध्यायी ज्या-वेळी क्रिकेट, टेनिस इत्यादि खेळांत अगर इतर ख्यालीगुशालीत दंग असत. त्यावेळी आमचा शिवराव आपल्या पुढील दिशेला उपयोग होईल

असल्या पुस्तकांचें वाचन करीत असे. क्लासांतील अभ्यास वेळच्या वेळीं करून राहिलेला वेळ तो वरीलप्रमाणें आपल्या आवडत्या व्यवसायांत घालवीत असे. तेव्हांपासूनच त्याचा एकंदर रुबाव लोककल्याणाचें ध्येय बिंबलेल्या एखाद्या ध्येयवादी विरक्ताप्रमाणें दिसे. तो मूळचा एकेरी हाडाचा होता तरी रोज सूर्यनमस्कारांचा व्यायाम नियमानें करीत असल्यामुळें त्याच्या चेहऱ्यावर तेजाची तपस्वी ब्रह्मचान्याप्रमाणे एक प्रकारची अत्यंत मोहक अशी कळा विराजमान असे. कॉलेजचे प्रोफेसर मुद्धां त्याला फार चहात असत. विद्यार्थीवर्गांत देखील तो अत्यंत प्रिय होता. खुशालचेंडू विद्यार्थी देखील त्याच्याकडे आदरयुक्त भावनेनें पहात असत.

कॉलेजला सर्वस्वी भूपणभूत असलेल्या मुलाकडे सर्वजण कौतुकांनें पहात असतांना त्याच्या पुढील अभ्यासाच्या मार्गांत एक अचानक विघ्न उद्भवलें. दोन वर्षांपूर्वी आगस्ट महिन्यांत त्याच्या मातोश्रीला आणि बंधूला पटकतीचा आजार झाल्याचें पत्न त्याच्या हातीं आलें. तो ताबडतोब आपल्या गांवा आला तों त्याची प्रिय मातोश्री व अत्यंत प्रेमळ बंधू इह-लोक सोडून गेल्याचें त्याला कळलें !!

आपल्या घरच्या माणसांकरितां व गांवांतील इतर आजान्यांच्याकरिता त्यानें आपल्याबरोबर बरीच पेटंट औषधे आणलीं होती. गांवांत कोणी चांगला वैद्य किंवा डॉक्टर नाही याबद्दल त्याला फार वाईट वाटलें. बंधूच्या व मातुश्रीच्या मरणाचें दुःख गिळून त्यानें गांवांतील आजान्यांची औषधोपचारानें व इतर दृष्टीनें स्वशक्तीप्रमाणें अपूर्व सेवा केली. पाणी उकळून पिणें व इतर बाजूनें आरोग्यरक्षण करणें याबद्दल त्यानें जेवढी माहिती मिळविली होती ती त्यानें घरोघर हिंडून लोकांना सांगितली. सूर्यभान त्याचा पूर्ण सहकारी होता. लोकांच्या समजुतीप्रमाणें त्यानें गांवच्या मरिआईचीही मोठ्या थाटानें पूजा बांधली. देशमुख, देशपांडे, पाटील व गांवांतील सर्व लोक या प्रसंगीं सर्व मतभेद विसरून त्याच्या मदतीकरितां धांवले. विशेष काय पण मोतीचंदशेटनी यावेळीं लागेल तेवढी औषधी स्वतःच्या खर्चानें त्याला पुरविली. लवकरच ईश्वरदयेनें आजार नाहींसा झाला. नानासाहेबांना अर्थात् अण्णाला यापुढें नागपुरास ठेवणें अशक्य होतें. त्यालाही आपलें शिक्षण यापुढें होणें शक्य नाहीं हें

दिसतच होतें. थोड्या दिवसांनीं अण्णा आपलीं पुस्तकें आणण्यास व आपल्या सर्व प्रेमी मंडळींचा निरोप घेण्यास नागपुरास गेला. अण्णाला निरोप देण्याकरितां कॉलेजहॉलमध्ये खुद्द प्रोफेसर मंडळींनीं एक सभा बोलाविली. प्रिन्सिपॉल साहेबांनी अण्णाची 'आदर्श विद्यार्थी' म्हणून स्तुति केली आणि सर्व प्रोफेसरांसह कॉलेजच्या एका भूषणभूत विद्यार्थ्याचा आपणांला कायमचा वियोग होतो आहे याबद्दल खेद प्रदर्शित केला.

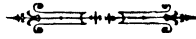
अण्णाला त्या प्रसंगा काय वाटलें असेल हें विस्तारानें सांगण्याची आवश्यकता नाहीं. तो जेव्हां शेवटीं आभारप्रदर्शनाला उभा राहिला त्यावेळीं त्याचा कंठ दाटून आला होता. त्याच्या डोळ्यांतून अश्रुपात होत होता. बोलण्याचा प्रयत्न केला तरी त्याच्या तोंडातून शब्दोच्चार होईना. त्यानें छातीशी आपले हात गुंडाळून घेतले होते आणि त्याचा एकंदर अविर्भाव स्वामी विवेकानंदांच्या प्रमाणें दिसत होता. चेहराही गोलसर, टप्पेरे डोळे आणि त्याची नेहमीची उभे राहण्याची व बघण्याची लकबहि जवळ जवळ त्यांच्या प्रमाणेंच होती. अतीशय कष्टानें प्रयत्न करून त्यानें बोलण्याला प्रारंभ केला:—

“परमपूज्य प्रिन्सिपॉलसाहेब आणि अध्यापक महाराज आणि माझ्या परमप्रिय साहाध्यायांनीं, आपण घडवून आणलेल्या आजच्या या प्रसंगा-मुळें माझ्या हृदयात काय चाललें आहे व मला कोणत्या भावना प्रतीत होतात याचें वर्णन करणें या प्रसंगा माझ्या आटोक्याबाहेरचें आहे. सेकंड इअर मधल्या एका विद्यार्थ्याला आपल्यासारख्या थोर विद्वानांनी असल्या समारंभानें आशीर्वाद देण्याचें ठरवितांना आपणाला माझ्यांत जें काय दिसलें असेल तेंच निरंतर वाढीस लागून त्यामुळें माझ्या हातून शक्य तितकी देशसेवा व्हावी असा आपण मला आशीर्वाद दिल्यास मी कृतार्थ होईन. आपल्या या वात्सल्याचें विस्मरण मला कधीही होणार नाहीं. या प्रिय संस्थेचा व आपणांसर्वांचा निरोप मला कोणत्या निष्ठुर कारणांमुळें घ्यावा लागत आहे हें आपण जाणतच आहांत. तरी मजकडून अजाणतां कोणाचा कांहीं अपराध अगर आगळीक झाली असल्यास मला सर्वत्रांनीं क्षमा करावी व मला विसरूं नये एवढेंच मी आपणां सर्वांजवळ प्रेम-भावानें मागणें मागतो.”

टाल्याचा कडकडाट झाला. शिवरावाने प्रिन्सिपॉल, प्रो. केसर व विद्यार्थी गण या सर्वांना नम्रपणाने नमस्कार केला. अल्पोपहार करून रात्रीचे गाडीने तो गांवास यावयास निघाला. त्याला पोचवायला सगळे कॉलेज आले होते म्हटले तरी चालेल. खुद्द प्रिन्सिपॉलसाहेब देखील हजर होते.

प्रकरण ११ वें

“सूर्यभान ! अरे घरांत चल कीं ! पावसाचे थेंब यायला लागले ना ?” उदेभानरावांनीं त्याच्या पाठीवर हात ठेवून त्याला

कुरवाळीत म्हटलें. सूर्यभान यावेळीं गढीच्या दरवाज्याच्याबाहेर नदीकडे तोंड करून एका टेकाडावर बसला होता. उदेभानरावांचे शब्द ऐकतांच आपल्या तंद्रीतून तो ताबडतोब भानावर आला व उभा राहिला. यावेळीं आकाशांत काळ्या ढगांची गर्दी झाली होती. भगवान् सूर्यनारायणाचें आज दिवसभर दर्शन झालें नव्हतें तरी त्याचें अस्ताचलाकडे नुकतेंच गमन झाल्याचें दर्शविणारा विरल अंधकार आसमंतात् पसरूं लागला होता. सूर्यभानराव या सायंकाळी तिथें किती वेळ बसून राहिला होता ! देवदर्शनाला उदेभानराव गेले त्यावेळीं तो तिथेंच बसला होता. ते परत घरीं आले, समाधीचें दर्शन त्यांनीं घेतलें व सहज दरवाज्यांच्या कमानींत ते आलें तेव्हां त्याच स्थितीत, तशाच आविर्भावानें बसलेला सूर्यभान त्यांना दिसला. अलीकडे त्यांचें गांधी राहणें होत नसल्यामुळें व बाहेर गांवांहून मधून मधून परत आल्यावर त्यांना तशी विशेष पुरसत नसल्यामुळें व सूर्यभानही शिवरावाच्याच संगतींत नेहमीं असतो हें त्यांना ठाऊक असल्यामुळें अलीकडे सूर्यभानाच्या मनाची परिस्थिति काय आहे इकडे त्यांचें लक्ष गेलें नाहीं. गिरिजाबाई त्याचें कांहीही उणें पडूं देणार नाहीं हीही खाली असल्यामुळें त्याच्याकडे मुद्दाम लक्ष देण्याचें त्यांना कारणही नव्हतें. गिरिजाबाई आणि इसन यांच्या भरंवशावर घर टाकून ते कित्येक दिवस परगांवीं बेफिकिर जात असतां आज मात्र त्यांना सूर्यभानाच्याकडे बघून हा कसल्या तरी गहन विचारांत आहेसैं वाटलें.

“पाऊस पडूं लागला तरी तुला भान नाहीं असल्या कसल्या विचारांत आहेस तूं सूर्यभान ?” उदेभानराव त्याला हाताला धरून घराकडे घेऊन जात होते. सूर्यभानानें उत्तर दिलें नाहीं.

“काय होतंय तुला ? तुझी प्रकृति बरी आहेना ? अलीकडे मला तुझी विचारपूस करायला झालं नाही.”

उदेभानरावांचा स्वर गद्गद झाला होता.

“माझी प्रकृति उत्कृष्ट आहे. काय होतं आहे मला ? मी लहान का आहे आतां माझी घटकों घटकी विचारपूस करायला ? दादा, आपल्या आणि वहिनींच्या कृपेने—” उदेभानरावांनी त्याला पुढे बोलू दिले नाही. त्याच्या पाठीवरून पुन्हां प्रेमाने हात फिरवीत ते त्याला म्हणाले, “अण्णाच्या संगतीत बराच प्रगल्भपणा आलेला दिसतो आहे तुझ्या अंगांत” डोळ्यांत आलेले अश्रु मागे परतवीत उदेभानरावांनी स्मित केले. “तू वृद्ध झालास आणि तुला तसं पाहण्याचं आयुष्य आम्हांला लाभलं तर त्यावेळीं सुद्धां आम्ही तुला लहान बालकच समजूं, अरे मनुष्य लहानाचा मोठा झाला तरी तो जोंवर घरांतला कर्ता होत नाही, तोंवर त्याचा लहानपणाचा अधिकार अबाधितच राहतो.”

“दादा ! मला म्हातारपण येवो न येवो पण ईश्वर तुम्हांला मात्र—” यापुढे सूर्यभानाच्यानें योलवेना. त्याचा कंठ दाटून आला. त्याला हुंदके यायला लागले. मोठ्या कष्टाने त्यानें त्यांची स्फुटता होऊं दिली नाही. त्याच्या मनाची अटकळ मात्र उदेभानरावांना त्यावेळीं योग्य रीतीनें झाली. घराण्यावर त्यावेळीं आलेल्या प्रसंगाची कटोर जाणीव सूर्यभानाला झाली आहे व त्यामुळे त्याच्या अंतःकरणाला कांहीं तरी यातना होत आहेत हे त्यांनी ताबडतोब ओळखले.

“बाळ ! प्रसंगीं धैर्य धरणें श्रेयस्कर आहे. प्रभुदयेनें आपण या प्रसंगांतून निभावून जाऊं. तू उगीच चिंता करू नकोस.”

उदेभानरावांनी हे शब्द किती उत्कट धैर्याचा अवलंब करून उच्चारले हे न जाणण्या इतका सूर्यभान अजाण नव्हता. चित्तेनें आपल्या प्रेमळ भावाचें अंतःकरण किती मर्यादेपर्यंत व्याप्त झालें आहे हे त्याला पूर्णपणे माहीत होतें. अलीकडे सारख्या परगांवीं जाण्या येण्याच्या परिश्रमाने उदेभानरावांना वेळचेवेळी जेवण देखील सुखाचें जात नसे. ही गोष्ट त्याला चांगल्या प्रकारें ठाऊक होती. उदेभानरावांचा पूर्वीचा तो गौरवर्ण, उमदा चेहरा, आतां आतपदग्ध होऊन काळवंडून गेला होता व त्यांची ती कणखर

शरीरयष्टी एखाद्या रोगपीडिताप्रमाणे कांहींशी कुश आणि निस्तेज झालेली त्याला प्रत्यक्ष दिसत होती. त्यांच्या अंगावरचीं वस्त्रे आतां पूर्वीसारखीं प्रतिष्ठित दिसत नसून त्यांच्यांत एक प्रकारचा बेफिकीरपणा व अस्वच्छ-पणा आला होता. त्यांच्या कंठरेला त्यांचे आजन्म संवयीचे रेशीमकाठी धोतर न आवडून त्याच्या जागीं हल्लीं मिलचे शुभ्र काठीं धोतर आले होते. कोईमतुरी जरीचा फेटा हल्लीं त्यांच्या डोकीवर मुळीच दिसत नव्हता. त्यांची टोपी मळकटलेली होती. कोट शर्ट जुन्यांतील होते. त्यांच्या सर्व पोपाखांत उपरणें काय तें त्यांची जुनी ओळख करून देत होते. त्याच्या टेवणींतल्या वस्त्रापैकीं तेंच शेवटलें होतें. सूर्यभानरावांकरितां मात्र ते कसल्याही अडचर्णात पूर्वीप्रमाणेंच मोलवान् वस्त्रे अजूनही आणित असत. त्याचप्रमाणें गिरिजावाईची वस्त्रे म्हणजे काळी आणि बैंगणी पांढऱ्या किनारीची पातळें व साधारण रेशमी खण हींच हल्लीं असत. तारेची लुगडी मात्र उंची नागपुरी अगर इरकली आणल्यावांचून उदे-भानराव कधीही राहिले नाहींत. आपल्या थोर मनाच्या भाऊ भावजयींची ही अत्यंत उदार आणि निःस्वार्थी वागणूक पाहून सूर्यभानाला मोठी धन्यता वाटे. त्याचे हृदय कृतज्ञेन भरून येई. पण त्याच वेळीं आपल्या बंधूच्या चिंता दूर करण्यांत आपला कोणत्याही प्रकारें तादृश उपयोग नाही ही कल्पना त्याच्या मनांत ताबडतोब येई व तो त्यामुळे अत्यंत कष्टी होत असे. जाल्याच प्रेमळ मनाचा, त्यांतून संबंधीयाची असली थोर वागणूक त्याच्या दृष्टीसमोर असल्यामुळे त्याचे हृदय कधीं कधीं “काय करूं न काय नाहीं” या प्रकारच्या नुसत्या विचारांतच गडून न राहतां नाना-प्रकारच्या कल्पनेच्या भराच्या मारण्यांत गर्क होऊन जाई. त्याचे उपाय-चिंतन हल्लीं इतकें तीव्र होतें कीं तो साऱ्या विश्वांतील घडामोडींचें निरीक्षण सारखा आपल्या मनश्चक्षूंनीं करित असे. दुर्दैवानें त्याला असा कोण-ताही परिणामकारक उपाय अजून सांपडला नव्हता. शिवरावांकडे जावे तों त्याचा वेदांत आणि त्याच्या दृष्टीनें दूरपरिणामी कल्पनांची मालिका, बंधूकडे वधावें तों त्यांची असाधारण योगस्थिताप्रमाणें धीरवृत्ती, हसन-कडे लक्ष घावें तर हल्लीं त्याला काय झालें होतें कोणास ठाऊक, तो आपला सारखा एकच एक अभंग घोळघोळून म्हणत असे. “कांहीं

पडतां जडभारी । दासीं आठवावा हरी ”. हळू हळू पण सतत उद्योग करून सिद्धी मिळवावयास सांगणारा शिवरावाचा वेदांत, आणि देवालाच आळवीत बसण्यानें कार्य होईल अशी हसनच्या मुखावाटे ऐकूं येणारी श्री तुकोबारायांची अभंग वाणी याची क्षणोक्षणी भंग होऊं पाहणाऱ्या पण धैर्यानें धरून ठेवलेल्या उदेभानरावांच्या दुःखकारक योगस्थितीशी त्याला जुळणी करितां येईना. त्याचें अंतःकरण श्रद्धाळू व सात्त्विक असल्यामुळे त्याला वाटे जावें देवासमोर आणि त्याला सांगावें कीं, “सजनांचा रक्षणकर्ता म्हणवितोस, दाखीव सामर्थ्य ! बसतो तुझ्या दारीं सारखा सात दिवस अन्नपाण्यावांचून; नव्हे; प्राण देतो तुझ्या पायांवर या घटकेस पण माझ्या बंधूच्या चित्ताला शांति व समाधान मिळेल असें कर नाही तर देवत्व सोडून दे ! ” त्याची अशी निर्मळ रोखटोकीची वृत्ती होती. मधून मधून त्याची श्रद्धा डळमळायला लागे पण शिवरावाची गांठ पडली कीं तिला ताबडतोब पूर्वस्थलावर यावें लागे. शिवरावांची त्याच्या मनावर जबरदस्त पकड होती. तो तासचे तास त्याच्यासमोर प्रवचन करी पण सूर्यभानाच्या तोंडून त्याला प्रत्युत्तर मिळत नसे. शिवराव त्याला पूर्ण जाणून होता. हा सिंहासारखा कणखर, मानी वृत्तीचा आणि तडफदार प्रवृत्तीचा बेगुमान तरुण आहे हें त्यानें ओळखलें होतें. त्यामुळे तो त्याला नेहमीं आपल्या सहवासांतच ठेवीत असे. एकदा संभाषणांत सहज मोतीचंदाबद्दल भीति वाटण्यालायक उद्गार सूर्यभानाच्या तोंडून निघाले होते. त्यामुळे त्याच्याबद्दल शिवरावाला मोठी धास्ती वाटे व त्याच्यावर तो काळजीपूर्वक लक्ष ठेवी.

कांहीं कांहीं माणसे अशी असतात कीं, एका विवक्षित मर्यादेपर्यंतच त्यांची सहनशक्ती काम करूं शकतें. पुढें त्यांच्यासमोर दिसणारीं दुःखे आणि यातना यांचा धुमाकूळ वाढत चाललासा जर त्यांना दिसला तर त्याचीं मनें बेफाम होतात व ते त्याचा तितक्याच बेगुमानपणानें प्रतिकार करूं लागतात. त्यांची विवेकशक्ती त्यावेळीं काम देईनाशी हेते व त्यांच्या हातांतून प्रसंगोपात्त अविचाराचें काम त्यांच्या दृष्टीनें न्यायाचें म्हणून होऊन जातें. शिवरावाचें काळीज या जातीचें होतें. त्याच्या सहनशक्तीची मर्यादा आतां येऊन पोहोंचली होती. त्याच्या मेंदूत विचारांचें

तुंबळ युद्ध आतां दिसत असून तेथें एकसारखा कल्पनांचा संजावात वहात होता. आतां तो शिवराव त्याला येऊन बाहेर घेऊन गेल्याशिवाय बहुधा बाहेरच पडत नसे. तो जवळजवळ आपल्या घोडीलाही विसरला होता.

उदेभानराव व सूर्यभान गढीच्या आंत आले तोंच घोडीनें फुरफुरून त्यांचें स्वागत केलें. बरेच दिवसांत त्याला आपल्या आवडत्या जनावरांची आठवण झाली होती. हसन खरारा करीत होता.

“बिजली हांक मारते तुला ! जा तिच्याकडे ! कालजी करूं नकोस ईश्वर समर्थ आहे.” असें एकदां पुन्हां त्याच्या पाठीवरून हात फिरवीत धीराचे शब्द उच्चारून उदेभानराव घरांत गेले. सूर्यभान तबेल्याकडे निघून गेला.

प्रकरण १२ वें

“जगांत सगळीं सोंगे आणतां येतात पण पैशाचें सोंग आणणे फार कठीण असतें” असें म्हणतात तें कांहीं खोटें नाही.

कोणत्याही मनोरथ सिद्धीला द्रव्याची अवश्यकता असतेच. द्रव्यावांचून लहान थोरांचें कोणतेंही काम अडतेंच. शिवरावांनं पाटलांच्या करितां जें करावयाचें तें ठरवितांना गांवांतील इतर दुबळ्यांच्याकडेही लक्ष पुरविण्याचें ठरविलें होतें. अत्यंत निकडीचा प्रश्न म्हणजे पाटलांची चालू सालची शेती कशी तरी चालू ठेवून हंगाम भासवून द्यावयाचा व मोतीचंदाच्या रकमेला हंगामापर्यंत थोपवून धरण्याचा प्रयत्न करून मिळेल तें त्याच्या पदरांत टाकावयाचें व नंतरचा वेळ पुढील तडजोड व योजना करण्यांत उपयोजावयाचा. त्याच्या आणि नानासाहेबांच्यापुढें पाटलांच्या दुर्दैवानें प्रखर दैव उभें होतें. गेला हंगाम अगदीच असमाधानकारक गेल्यामुळें सावकारांनी देणें अगदी बंदच केल्यासारखें केलें होतें. उदेभानराव सर्व प्रयत्न फसल्यामुळें हवालदील झाले होते व नानासाहेबांचीही उमेद खचल्यासारखी झाली होती. शिवराव याच वेळीं एक निराळा उद्योग करित होता. अडचणींत त्याला एक प्रकारचें स्फुरण चढत असे. ईश्वराचें स्मरण करून त्यानं या कठीण प्रसंगीं श्रमाची पराकाष्ठा केली होती. मोतीचंद दुरून गंमत पहात होता. तात्यासाहेब देशमुख सहानुभूति दाखवीत होते. पण प्रत्यक्ष द्रव्याची सहानुभूति त्यांच्याकडूनही मिळण्यासारखी नव्हती. त्यांतच त्यांना नुकतेंच त्यांच्या विलायतेस शिकत असलेल्या त्यांच्या चिरंजीवाकडून पत्र आलें होतें, त्यांत त्यांनी स्वदेशीं परत यावयास निघावयाचें लवकरच निश्चित झाल्याचें लिहिलें असून त्याबद्दलच्या खर्चाची रक्कम मागविली होती. सध्यांच मोतीचंदास दुखविणें म्हणजे मुलाला पैसे पाठविण्याची गैरसोय करणें होय या समजुतीनं ते नुसती तोंडानेंच सहानुभूति दाखवीत असत.

बराचसा विचार करून शिवरावांनं असें ठरविलें कीं आपल्या योजने-पैकीं एक हिस्सा चालू प्रयोगार्थ अमलांत आणून पहावा. त्याची

पहिली योजना म्हणजे ज्यांचे जवळ जमिनीचे लहान लहान तुकडे असतील अशा लोकांचीं शेते व साधनें एकत्र करून सहकारी तत्त्वावर शेती करावी. योग्य वेळीं त्यानें तशा कांहीं शेतकऱ्यांना बोलावून आपली योजना समजावून सांगितली. प्रथमतः त्यानें चार पांच माणसें निवडून काढलीं व त्यांचीं शेते, पाटलांचीं शेते व स्वतःचीं दोनतीन शेते जीं जवळजवळ होतीं अशांचा एक गट तयार केला व सर्वांचे बैल आजूतें वगैरे एकत्र करून सर्व शेते वहीत केली. सर्वांच्या बैलांपैकी तपासणी करून योग्य ठरतील तेच बैल उपयोगाला घेतले व बाकीच्यांना विश्रांतीची व्यवस्था केली. त्याच्या योजनेत गुरांच्याकरितां कुरण हा महत्त्वाचा विषय होता. व त्याकरितां त्यानें जमिनीचें दोन तुकडे निराळे काढून ठेवून दिले होते. व प्रतिवार्षिक आळीपाळीनें या कामाकरितां जमीन मोडावयाची हा त्याचा नियम ठरलेला होता. येथवर जरी आलें तरी बी बियाणें व इतर खर्चाच्या रक्कम कांही तरी हवीच होती. कल्पना मिद्ध होतांच त्यानें मिळतील तेवढी गुरें योग्य वेळीं आळीपाळीनें शेतांतून बसवावयास सुरुवात केली. जवळपासच्या धनगरांना बोलावून त्यांची बकरां मेढ्या कांहीं दिवस शेतांत राहवून घेतल्या व यावर देखरेख करण्याचें काम एका समंजस माणसाकडे सोपवून स्वतः इतर व्यवस्था करण्याच्या उद्योगाला तो लागला. या त्याच्या एकंदर कष्टाकडे पाहून सूर्यभान त्याला स्वतःला कांही देण्याबद्दल विनवोत असे.

“ मला कोरे कांहीं काम देत नाहीस अण्णा ? मी का अगर्दी बेफाम मनुष्य आहे ? ”

या प्रश्नावर अण्णानें थोडें हंसावें व हळूच उत्तर द्यावे—

“ होय, ह्या कामाला सध्यां तूं नालायकच आहेस. तूं प्रथम काय चाललें आहे तें बघ म्हणजे हळू हळू तूं ते सारं स्वतः करायला लागशील. तुझ्या प्रवृत्तीच्या माणसाच्या एकदम सारं आणि मनासारग्वें व्हावयाला पाहिजे ते हल्लींच्या जगांत आतां अशक्य झालें आहे. वर्षानुवर्षे एका दिशेनें सतत प्रयत्न करावे लागतात तेव्हा कोटें मनाजोगी एखादी गोष्ट सिद्ध होते. अरे, येंव करावें, त्येंव करावें, अशा योजना कथन करणारीं हीं जाडीं पुस्तकें मीं उलगाडलीं पण त्यांतून खण्ण असा आवाज मला

कांहीं ऐकू आला नाही. आणि तो कोणालाही ऐकू येणार नाही. प्रयत्न-वादाचा निष्कर्ष म्हणजे योग्य दिशेने सतत प्रयत्न करून पाहणे. फलाची जबाबदारी कोण अंगावर घेतो ? प्रत्यक्ष भगवंतांनीही फलाबद्दल उदासीन रहा असें म्हटलें आहे. त्याचें तात्पर्य हेंच कीं प्रयत्नांचीं शिंदोरी शिंद्यावर चढविणारीं माणसें हजारांत उत्पन्न होतात. ज्यांची शिंदोरी शिंद्यावर चढते त्यांची ती शिंदोरी सुरक्षित राहून समाधानाचें फल त्यांना प्राप्त होतें, हें सांगणें नकोच. इतरांच्या शिंदोरीवर काळाची, दैवाची, अगर त्याच्याच दृष्टीच्या अगर बुद्धीच्या मांड्याची बाधा होऊन ती त्यांच्या हातांतून निसटून जाते. तुला कामाला लावावयाचें नाही असा माझा थोडाच मानस आहे? नाही तरी एकटा हें एवढें सारें थोडेंच करूं शकतो? पण तसा थोरला बोजा एकदम तुझ्या डोकीवर देण्यापूर्वी तें थोडें खंबीर व्हावयास हवें. तुझ्या मनाची उडी भारी. करशील तर सारा दिवस. थकेतो काम करशील. त्रासशील, फलाचें दूरत्व तुला सहन होणार नाही. आणि केलेल्या श्रमाचें चीज न होता तुझ्या उत्साहाचा भंग होईल. भानू ! तुला वाईट वाटूं देऊं नकोस. ही गोष्ट मी प्रत्यक्ष तुलाच म्हणून बोलतो असें नव्हे. विचार करून बघशील तर “पी हळद नि हो गोरी” याच मासल्याच्या प्रयत्नांचीं उदाहरणं तुला दिसतील. कठोर दैवाचे आघात सहन करितांना ज्या तेजाची आराधना करावी लागतें, तें तेज प्रत्येकाच्या ठिकाणीं आहे. त्याच्याकडे लक्ष मात्र फारच थोड्यांचें जातें. तुझ्यासारखी शुद्ध भूमिका प्राप्त झाल्यामुळें त्या तेजाला आपली जाणीव तुला करून द्यावयाला फारसा वेळ नाही. पण तें तेज स्फुरत असतांना व आपला प्रकाश प्रसृत करित असतांना त्याच्या कृपाविषयाला काय यातना सहन करावयाच्या असतात याचें उदाहरण द्यावयाचें झालें, तर प्रसूत कालच्या मातृवेदनचेंच देतां येईल. भानू ! दचकूं नकोस ! तूं माझ्या भाषणाला नेहमीं संबोधित असलेला हा निरर्थक वेदांत नव्हे ! अरे, मातेची प्रौढी तिच्या त्या देवतातुल्य अपत्यधारणाच्या कष्ट सहनाच्या निरपेक्ष प्रेमांत आहे. ”

भानूच्या भेंदूचा ठिकाणा नव्हता. शिवरावाचें प्रवचन ऐकण्याचा हा त्याचा पहिलाच प्रसंग नव्हता. पण आज त्याला त्याचें बोलणें कांहीं

निराळेंच वाटलें. शिवरावाच्या खोलींतून निघून ते दोघेही या वेळी गावाच्या जवळच असलेल्या पाटलाच्या शेताच्या धुन्याजवळ येऊन पोंहचले होते. वरतीं मेघाच्छादित आकाश. खालीं पावसानें भिजलेली काळी भोर भूमि पसरलेली होती. जलाद्र भूमि म्हणजे शेतकऱ्याला आल्हादकारक दृश्य ! खालीं थोड्याच दिवसापूर्वी पेरलेल्या कपाशीच्या रोपाचीं कोंवळीं कोंवळीं पानें भूगर्भांतून वर आलीं होती. वारा त्यांना अंगाई करीत होता. आपल्या दोनच चिमुकल्या हातांनीं ती लहानशीं रोपडी आपल्या मातेच्या उत्संगावर मौजेनें क्रीडा करीत होती. शिवरावाचें भानूचें त्याकडे लक्ष वेधलें. “ भानू, बघितलीस ही मौज. ह्या हारीनें तुला दिसत असलेल्या या चिमुकल्या बालकांना या आनंददायक विश्वाची भेट करवितांना या भूमातेला काय श्रम पडले असतील, याची तुला कल्पना आहे ना ? या बालकांच्या भावी दैवाबद्दल ही माता बेफिकीर आहे. तिची एकच एक कर्तव्यनिष्ठा तिनें पार पाडली आहे. उघड्या जगांत तिनें हीं बालकं आणलीं आहेत. ईश्वराला तिनें या वाऱ्याच्या आणि सूर्यचंद्रकिरणांच्या द्वारे प्रार्थना चालविली आहे कीं यांचें संरक्षण आतां तुझ्या हाती आहे. दुष्टांची नजर लागूं नये म्हणून ही त्यांना रोज तीट लावते. आपल्या लाडक्यांना नेहमी प्रफुल्लित ठेवावं म्हणून हीं त्यांना सारखी जीवनदान करीत असते. त्यांत ती शुष्क होऊन जाते तरीही आपल्या अपत्यांवरील प्रेमांमुळे ती आपल्या जवळ असेल तेवढी आर्द्रता त्याला देऊन प्रसन्न ठेवते. शांत चंद्राशीं स्नेह ठेऊन प्रखर सूर्याकडून ही आपल्या अपत्यावर दया करविते. तिनें त्या बरोबर आमच्यांवर ही एक जबाबदारी टाकली आहे. आम्ही हीं तिचीं अपत्ये कशी आहोंत हें तुला ठाऊकच आहे. आमच्याकडे तिनें याचें प्रत्यक्ष काम दिलें आहे. ही नुसती ईश्वराला हात जोडून स्वस्थ बसली नाही तर आम्हाला हिची आज्ञा आहे कीं ‘ बाळांनो ! मजकडून या माझ्या लाडक्यांचें दुष्टांपासून संरक्षण होणार नाही. मी अवला आहे. तुम्ही माझे सुपुत्र आहांत ! पशूंचा संचार आसमंतात फार, माझ्या बाळांवर त्यांची पापीदृष्टी, त्यांच्यापासून यांचें कर्तव्य म्हणून संरक्षण करा. हे जगले तर तुमचे उपकार ते विसरणार नाहीत. ’ भानू ! स्वतःचें कल्याण या आज्ञेच्या पालनांत आहे. जी गोष्ट या रोपड्यांना

लागू तीच गोष्ट मनुष्यसृष्टीला लागू आहे. ” सूर्यभान वरती आकाशा-
कडे व खाली जमिनीकडे आळीपाळीने पहात होता. आतां तो शिव-
रायाच्या तोंडाकडे पाहू लागला. शिवरायाने आपले दोन्ही हात छातीवर
गुंडाळून घेतले होते. त्याची गांधीटोपी डोकीवर किंचित कलती झाली
होती. त्याच्या कपाळावर उभ्या गंधाच्या दैदिप्यमान रेषा स्पष्ट होत्या.
त्याचे टप्पेरे डोळे सूर्यभानाच्या डोळ्याशीं भिडले होते. त्याच्या मुखावर
मधुरस्मित विलसत होतें. या वेळीं त्याची मुद्रा व त्याचा एकंदर आवि-
र्भाव एखाद्या योग्याप्रमाणें दिसत होता. शिवरावानें त्याच्याकडे लावलेली
टक भानूला सहन झाली नाहीं. भानूची दृष्टि खाली वळली. क्षणाधीत
सूर्यभान आपल्या गुढग्यावर टेंकला व त्यानें शिवरावाचे पाय धरले.
त्याच्या तोंडांतून “ शिष्यस्तेहं शाधि मां त्वा प्रपन्नम् ” ही ओळ निघाली.
शिवराव गद्दिवरला. भानूला उठवून त्याने त्याला आपल्या हृदयाशी
घट्ट धरलें.

प्रकरण १३ वें

मागील प्रकरणांत वर्णन केलेल्या शिवरावाच्या भेटीच्या पूर्वी सूर्य-
भानाच्या मनांत जें विचारांचें काहूर उसळलें होतें तें अत्यंत
विलक्षण होतें. तो हल्ली सारखा विचारच करीत असे. त्याला विचाराची
संवय होती पण ते त्याच्या उफाळत्या हृदयाच्या स्वभानुसार होतें. एकंदर
स्थितीचा वणवा त्याच्याभोंवतीं जसजसा पेटलेला दिसे तसतसा तो त्या-
विषयीं पळेदार विचार करीत असे. एकवार त्याला वाटे, आपण कोणालाही
न कळत घराबाहेर पडावें. हा त्याचा विचार इतका ठाम झाला कीं एके
दिवशीं रात्रीं त्यानें तारेला हळूच विचारलें—

“तूं माहेरी जातेस का ?”

तारेला हा अनपेक्षित प्रश्न ऐकून कसेसंच झालें. सोळा सतरा वर्षांची
ती अजाण अलड बालिका, तिला भानूच्या या उद्धारांचा अर्थच कळेना.
“मी जड का झालें आहे इकडे ?” कदाचित् आपला पति विनोदानें
बोलत असेल असें समजून जरासें स्मित करून तारेनें प्रतिप्रश्न केला.

“तसं नव्हे. उगीच आपलं सहज विचारतां मलाही कुठं तरी—”
सूर्यभान अडखळत बोलला.

“कुठं रोजगाराला का जायचं ठरतं आहे ? करायचा गडे कांहीं तरी
रोजगार. म्हणजे दादासाहेबांना कांहीं तरी आधार तरी होईल. इकडे
रोजगार मिळायला अडचण नाही पडायची. लिहायवाचयाला कसं घड-
घड येतं.”

“भोळी बरं अगदीं ! रोजगार म्हणजे नोकरी जरी तूं समजत असलीस
तरी तोंड पाहून कुणी थोडीच नोकरी देत असतं ? प्रयत्न केला तर पट्टे-
वाल्याची नोकरी मला मिळू शकेल. मोठमोठे शिकलेले लोक हिंडताहेत
नोकरीच्यामागं पंचवीस तीस रुपयांकरितां ! त्यांनाच तर मिळत नाहीत
नोकऱ्या. मग आमची कथा काय ? पट्टेवाला मात्र मी कसा छान शोभेन !
अंगापेरानं अगदीं मजबूत—”

“ पट्टेवाला म्हणजे कोणता हुद्देदार असतो ? आपल्या गांवीं कधी कधी काहीं अधिकारी येत असतात म्हणे मग त्यांत असतो का पट्टेवाला ? ” तारेनें कुतूहलानें विचारलें.

“ होय तर—”

“ मग काहीं हरकत नाहीं गडे. इकडच्यासारखा शरीर बांधा नाहीं म्हणून या मोठ्या शिकलेल्यांना पट्टेवाल्यांचा हुद्दा नसेल मिळत. आमचा दादा शिकतो ना नागपूरास ? तो असाच रोडतांगड आहे. त्याला बाबा नेहमीं व्यायाम घेऊन सशक्त व्हायला सांगतात. त्याला कुठल्या तरी हुद्याची नोकरी लावणार आहेत म्हणे आमचे बाबा ! करायची गडे, पट्टेवाल्याची नोकरी. आली आहे कां कुठे ? काहीं माहिती मिळायची अण्णाकडून पण तोही आतांशा इकडे येत नाहीं. परवां सहज तिकडे बाईच्याबरोबर वहिर्नांच्या भेटली गेलें होतें तों पाहिलें तर आपला कागदांच्या ढिगाऱ्यांत बसलेला ! काय वाचतोन् लिहितो इतकं देव जाणे !”

सूर्यभानाला आपल्या बायकोच्या भोळेपणाचें फार हसूं आलें. अगदीं मोकळे हंसण्याच्या मानसिक स्थितींत तो नव्हता तरी त्याला यावेळीं हंसूं आवरलें नाहीं. तो काहीं वेळ मोठमोठ्यानें हंसतच होता. तारा ओशाळल्या-सारखी झाली. ती खालीं पहातच बसली. तिच्या तोंडांतून एक शब्दही निघाला नाहीं. इतकी ती विस्मयलज झाली. सूर्यभानानें तिचें तोंड हळुच वर केलें व तिच्या मृदु कुरळ्या केंसावरून प्रेमानें आपला हात फिरविला. थोडा वेळ थांबून त्यानें तिच्या मृदु कपोल प्रांतां आपले दोन्ही हात ठेऊन त्याचें कौतुक करीत हळुहळूं तिचें मुख वर केलें व तिच्या त्या स्नेहमंगल डोळ्याकडे तो सारखा पहात राहिला. त्याच स्थितींत तारेच्या डोळ्यांतून दोन अश्रू सूर्यभानाच्या हातावर पडले. सूर्यभानानें आपले हात काढून घेतले. तारेची दृष्टि खाली वळली. पदराचा हात तिच्या डोळ्यांकडे गेला आणि तिथेंच तो काहीं वेळ थावला. तारेचे अश्रु सूर्यभानाच्या हातावर तसेच होते. त्या अश्रूंनीं त्याला काय बरं सांगितलें ? “ पर्तींनीं विशेष कारण नसतांना आपणास दूर करावयाची गोष्ट कां काढली ? कोणत्याही परिस्थितींत कुलस्त्रियेला योग्य अशा बाण्यानें राहून ती परिस्थिति कठोर असली तरी आपल्या वागणुकीनें आपण सुसह करून दाखविण्याच्या

पात्रतेचे नाही अशी तर शंका यांच्या मनाला आली नसेल ना ? कां घराण्याच्या आजच्या परिस्थितीत आपण अगदीं निरुपयोगी आहों म्हणून जिवाचें कांहीं तरी बरें वाईट—आई अंबाबाई क्षमा कर—करून घेण्याचा याचा विचार आहे ?” निमिषार्धोत अशा प्रकारच्या अनेक कल्पना तारेच्या मनांत येऊन गेल्या. सूर्यभानाला वाटलें, थोड्याच कां होईना विरहाची कल्पना असह्य झाली ! तारा मोठी मनोहर मुलगी होती. दिसण्यांत सुंदर, मनाची उदार, बाण्याची सालस, पावित्र्याची पार्वती आणि सर्वांच्याच जाणीवेप्रमाणें घराण्याची लक्ष्मी होती. तारा आणि गिरिजाबाईंच्या रूपानें पाटलांच्या घरांत लक्ष्मी आणि शारदा यांचा वास होता असेंच सर्वांना वाटे. तिच्याकडे पाहून सूर्यभानाच्या उड्डियमान वृत्ती झटकन तात्पुरत्या ताळ्यावर येत. “ म्हणजे मी तुला घराबाहेर घालवून देतो असा नाही अर्थ ध्यायचा माझ्या बोलण्याचा ? ” सूर्यभानानें कांही वेळानें हळूच सुरुवात केली. “ प्रश्न असा आहे की दादाना आतां परिश्रम तरी किती घ्यायचें; त्यापेक्षां उभ्या जगांत एकदा फिरून यावें. पोटापाण्याची कांही सोय पहावी, तेवढाच भार हलका होईल दादांचा ! तुला बरोबर घेतली असती पण कांही जुळत्यावांचून उगीच तुला इकडे तिकडे फरफटत नेण्यांत उगीच तास मात्र व्हायचा—तुला ! ”

“ दादासाहेबाना आणि अण्णाला विचारून नक्की करायचें प्रथम. मग माझं काय म्हणणें आहे हें सांगेन मी ” एकदम गंभीरता आणून तारेनें विचार केल्याप्रमाणें उत्तर दिलें. प्रसंग आला म्हणजे भोळेपणांतही विचाराला वावरतां येते ही गोष्ट सूर्यभानाच्या निदर्शनास आली. उत्तर स्पष्ट होतें आणि त्यावर प्रत्युत्तर देणेंही सोपें नव्हतें. अण्णाजवळ भलतंच बोलणें बोलायला गेलों तर तो चांगली हजिरी ध्यायचा आणि कांही निराळेंच सांगायचा. दादांच्याजवळ तर कांही बोलण्याची सोयच नव्हती. अनेक यातना भोगून हृदय सारखें गंभीर व रुजु ठेवणाऱ्या त्या पुण्यवंतापुढें अण्णाशी बोलता येईल त्याच्या अगदी थोड्याशा अंशाइतकेंही बोलण्याची त्याची प्राप्ति नव्हती. वहिनीजवळ बोलावें तर ती नुसत्या कल्पनेलाच नाना विनोदी फांटे फोडून सारखी टर उडवायची ! “ मोठा कठीण प्रसंग आहे माझ्यापुढें ! तूं सांगितलेलें कांहींही माझ्याकडून व्हाव-

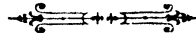
वाहून लागले. त्याने निमिषार्धांत तोच हात आपल्या मस्तकावर ठेऊन घेतला. “तारे ! मला क्षमा कर, मी कोणतेही काम अविचाराने करणार नाही !”

तारेच्या मुखावर असें स्मित यावेळीं झळकत होतें कीं त्याचें वर्णन करण्यापेक्षां सात्विक तपस्व्यांचे चेहरे न्याहाळण्याचें भाग्य लाघण्याकरितां संत संग करण्याबद्दल विनविणें अधिक श्रेयस्कर दिसतें.

क्रमाक्रमानें तारेचें विंवारक्त ओष्ठद्वय विलग होऊं लागले. रात्र बरीच झाली होती. ढग इतस्ततः आकाशांत वावरत होते. चंद्रमा त्यांच्या बरोबर लपंडाव खेळत होता. चंद्रिकेने चंद्राला पकडून ठेवलें होतें. तिचा शुभ्र पदर वाऱ्यानें उडत होता. त्यामुळे त्याची धवलिमा कधीं अत्यंत शुभ्र तर कधीं मंद धवळता धारण करीत होती. ढग जरासे बाजूला झाले व क्षणांत हरले म्हणून किंवा काय एकाच दिशेकडे निघून गेले. चंद्रिकेला घेऊन भगवान् शीतरश्मि त्यावेळीं त्या आकाश सदनांतील लहानशा निर्मळ भागावर आरशांतील प्रतिबिंबाप्रमाणें भासमान होत्साता यावेळीं सुहास्य वदनानें पृथ्वी देवीकडे पहात होता. त्याचा एक लहानसा रश्मी बरोबर त्यावेळीं खोलीच्या खिडकींतून सूर्यभान आणि तारा यांच्या मुखांना गोंजारीत होता. “क्षमा” हे शब्द ऐकतांच तारेचें गांभीर्य कमी होऊन त्यात एक प्रकारचा विनययुक्त खेळकरपणा आला. तीच खेळकरपणाची एक दृष्टी सूर्यभानाच्या हृदयसागराला हेलकावा देऊं लागली. निमिषार्धांत तारा सूर्यभानाच्या स्कंधावर डोकें टेंकून डोळे मिटून काय पहात होती हे आम्हीं काय सांगावें ?

प्रकरण १४ वें

स्वयंभानाच्या विचाराचा मनोरा अशा रीतीने क्षणार्धात ढांसळला. जिकडे जावे तिकडे त्याच्याशी कुणीही सहकार करण्याचें चिन्ह त्याला दिसेना. राहतां राहिला बापू. त्याचें आपलें रोज “कांही पडतां जड भारी, दासी आटवावा हरी” हें पालूपद आविर्भावयुक्त चाललेलें असे. देवावर निष्ठा खरी, भक्तीचा वाढता अंकुरही त्याच्या हृदयांत होता. पण ठाम मार्गाचा त्याला अजूनही बोध होत नव्हता. “अण्णाही खरें सांगतो, हसनचीही श्रद्धा योग्य आहे, तारेचेंही म्हणणें कसें मोडवणार दादा व वहिनीचीही माया खरी आणि दिवसांपाठीमागें दिवस जातात तरी मीं आपला जेथल्या तिथेंच ! दोन वेळा जेवावें, चांगलीं वस्त्रं सहकुटुंब वापरावी, बंधूच्या अडचणीबद्दल अक्रिय सहानुभूति हृदयांत वाळगावी आणि फार झालें तर शिवरावाबरोबर किंवा एकटेच कधी कधी शेतावर जाऊन फेरफटका करून घरी परतावे. हा बघावा तर सगळ्या कामाचा अढावा !” त्याला मार्ग सांपडेना. पूर्वीपेक्षांही अधिक तो हल्ली एकल-कांडा झाला होता. श्रावणांतील मंद पर्जन्य लहरींनी त्याला आराम वाटेना शिवरावाच्या ज्ञान कथेंतही आता त्याला गोडी वाटेना. तारेजवळ तर काणत्याही कल्पनेची परिस्फुटता करण्याची आतां सोय राहिली नव्हती. हल्ली महारुद्रेश्वराच्या देवळांत मात्र तो दर्शनाला नियमित जात असे. तेथें तो एकटाच बराच रात्रपर्यंत बसत असे. कधी कधी त्याला इतका वेळ होई की अन्न पोटाशी घेऊन तारा आणि गिरिजावहिनी स्वयंपाक-घरांतच झोंपी जात असत. आजही त्याला बराच वेळ झाला होता. उदेभानरावही घरीं घायचेच होते स्वयंपाक केव्हांच सिद्ध झाला होता. तारा जरा ओसरीवर जाऊन शोपाळ्यावर लवंडली होती. करमेना म्हणून गिरिजाबाईंनीं आपलें एक पातळ घेतलें व सुई दोरा घेऊन त्या दिव्या-जवळ बसल्या. आणि हळू हळू त्यावरील खोसे त्या शिवू लागल्या.

रात्र जास्त झाली, अजून आपण देवळातच बसले आहोत ही कल्पना येण्याजोगी जागृतवस्था सूर्यभानाला लाभल्याबरोबर तो ताडकन् पारावरून उठला व त्वरेने पायऱ्या उतरून झरझर घराकडे निघाला. बरी जाताना आपणाकडून वहिनीला व आपल्या प्रिय पत्नीला अलीकडे आपली वाट बघत बसण्याची आपण तसदी देत आहोत हीही कल्पना त्याला आली. त्याला त्याबद्दल फार वाईट वाटलं. आपल्या मनाची ओढ जाईल तिकडे आपण बेफाम जाऊं देत आहोत असेंही क्षणभर त्याला वाटलं. याउपर आपण आपली वागणूक बदलली पाहिजे. कोणत्याही गोष्टीचा जरा शांतपणे विचार केला पाहिजे. या शिवरावाच्या उपदेशाची त्याला आठवण झाली व त्या-प्रमाणे वागण्याचा त्याचा ताबडतोब निश्चय झाला. वहिनीची ताबडतोब क्षमा मागावी म्हणून तो कपडेही न काढतां तडक स्वयंपाकघराकडे गेला. गिरिजा या वेळी शिवण्यांत गर्क होती. रात्र बरीच झाल्यामुळे तिचे डोळेही झोपाळले होते. दरवाजाकडे तिची पाट होती. सूर्यभान घाईघाईने दरवाजांत शिरतांच 'वहिनी' म्हणून हांक मारण्याच्या विचारांत तो आहे इतक्यांत ती आपलें फाटकें पातळ शिवीत आहे हें दृश्य त्याला दिसलें. तो दारांत एकदम थबकला. "माझ्याकरितां माझा देवतुल्य भाऊ आणि ही मातृदेवतातुल्य वहिनी केवढे कष्ट सोशीत आहेत आणि हें सर्व आनंदानें सहन करण्यांत त्यांचे केवढे महानुभावित्व प्रगट होत आहे आणि मी—"

सूर्यभानाच्या नेत्रांतून अविरत अश्रुवर्षाव सुरू झाला. त्याच्या मस्तकांत पुन्हां झंझावात दाटला. स्वतःबद्दल करवेल तितकी क्रूर आणि अनिष्ट कल्पना त्यानें केली, आणि स्वतःला एक वेळ शापूनही घेतलें !

गिरिजेचें शिवणे चाललेंच होते. इतक्यांत तिला एक बारकीशी डुकली आली. खालचा टांका पूर्ण करून सुईचा हात वर होता त्याच वेळीं डुकलीच्या झटक्यासरशी गिरिजेचें डोकें खाली आलें. क्षणार्धांत कपाळाच्या कोंपऱ्यावर सुईचें अग्र जाऊन आदळलें. सुई जोरानें बरीच आंत गेली. "केवढा चांडाळ मी" असें म्हणून सूर्यभान तडक तिच्या-जवळ गेला आणि त्यानें ती सुई गिरिजावाई ओढून काढण्याचा प्रयत्न करण्यापूर्वीच काढून घेतली. गिरिजेच्या गौर-वर्ण भालप्रदेशावर एक

लहानसा रक्ताचा थेंब येऊन थडकला. सूर्यभानाचे रक्त सारखे मेंदूकडे वाहू लागले.

“भाऊजी, हातपाय धुवाना ? जेवण केव्हाचं तयार झालं आहे. तारा ! अग तारा !— पोरीला झोंप लागली वाटतं. चला मीच करतं पाट पाणी. भावोजी, इथंच या खुंदीवर काढा की कपडे तुमचे ” गिरिजा कपाळावरील वेदनाही विसरली होती. सूर्यभानाला तिचा एकही शब्द ऐकू आलासें दिसलं नाही. त्याची नजर त्या लालभडक रक्ताच्या थेंबाकडे सारखी खिळलेली होती. “भावोजी, असें काय होतं तुम्हाला आज ? माझ्या कपाळावर कांहीं अक्षरं कां दिसतात तुम्हांला ? माझे भाग्य चांगलं आहे नरं ? ” गिरिजा अर्धवट थट्टेच्या स्वरांने पण सरळ भावांने बोलली.

“भाग्याची अक्षरं ! ” सूर्यभान शुद्धीत येऊन म्हणाला, “वहिनी ! तुझ्या पोटी येण्याचं भाग्य मला लाभलं तर मी अमर होईन; व तें होण्याकरिता काय केले पाहिजे याचा मी विचार करीत होतो, वहिनी, त्या द्राड मुईनें तुझ्या कपाळावर घातलेला हा रक्तबिंदु ऋणानुबंधाची लाल रेशमाची गांठ पिळून का निघालेला आहे ? ही फाटकी वस्त्रं शिवून धडकी करतां करताच तुमचा जीव जावा इतके कां आम्ही अभागी आहोंत ? ” गद्दिवरून आल्यामुळे सूर्यभानाच्याने पुढें बोलवेना.

गिरिजेनें थोडेसें स्मित केले. हळूच पदरानें तो रक्तबिंदू तिने पुसून काढला तरी पुन्हां तो आपला त्या ठिकाणां हजरच. “चला जेवायला. ऋणानुबंधावांचून का कांहीं होत असतं ? तुम्ही उगीच कष्टी होऊं नका ! नाही तरी तुम्ही आमची मुलंच आहांत भावोजी ! एवढा कसला विचार आला आहे त्यांत ? हे दिवस राहणार थोडेच आहेत ? ” गिरिजेनें थेंब पुन्हां पुसला. पुन्हां तों त्या ठिकाणां दृश्यमान झाला.

सूर्यभानाच्याने त्याच्याकडे पाहवेना. “थाव वहिनी ! मी थोडी हळद आणून दाबतो त्यावर. मग जेवांन मी ! तुमझ्याजवळ कुणी तरी बसायला नको होतं का ? स्वतःला उत्तम घडोतीची लुगडीं नेसायला मिळतात मग कोण काळजी करितो दुसऱ्याची ? ”

“भावोजी ! तिला कशाला नरं जागायला हवं इतका वेळ ? ती अझून लहान लेंकरूं आहे. शिवाय झाली चूक माझीच ! रात्री शिवून नये म्हणून

वाडवडील सांगतात. त्या बाबतीत खरी चूक माझीच आहे ! तिचा काय अपराध त्यांत ? आतां इतक्यांत गेली ती ओसरीवर. लागला असेल डोळा. अंमळ बसलीच होती इथं आतां पावेतों राधाकृष्णाची गाणी म्हणत.”

सूर्यभान चटकन धावला व फडताळांतून हळद हुडकूं लागला. हळदीचा डबा त्याला सांपडेना. गिरिजाबाईंना हंसू आले. “ भावोजी ! स्त्रियांच्या राज्यांतल्या गोष्टी पुरुषांना कळत नसतात. मी घेते की काढून.” सूर्यभानाला कुठे धीर होता. त्यानें दोन तीन डबे उलगडले व गिरिजाबाई तिथे पांचण्यापूर्वीच हळदीचा डबा त्यानें शोधून काढला. झटकन झांकण फेंकून देऊन चांगली थोरली चिमूटभर हळद त्यानें घेतली. जरूर तर हवी म्हणून दुसऱ्या हातांतही थोडीशी ठेवून घेतली व डबा तिथें तसाच टाकून त्यानें चटकन ती चिमूट गिरिजेच्या कपाळावर दावली. तिच्या तोडावर सारखी हळदचहळद झाली होती “ ये आतां कसा बाहेर येतोस तो ” असें त्या थेवाच्या जागेकडे पहात सूर्यभान उद्गारला. गिरिजाबाई हांसतच उभी होती. समाधान न होऊन दुसऱ्या हातांतील हळद घेऊन त्यानें पुन्हा एकदा त्या थेवावर हल्ला केला. थेव केव्हाच अदृश्य झाला होता. तरी तो त्याकडेच पहात उभा होता.

“ आज अगदी जेजुरीचा भंडारच वाहिला की मला भाऊजी ! म्हाळसाकात तुम्हां सर्वांना निरंतर सुखात ठेवो.”

तबेल्यात घोडीने फुरफुरून पडसाद दिला.

“ जीते रहो बेठा ” असे सूर्यभानाने तिकडे वघून मान हालवीत म्हटलें. “ वहिनी ! माझ्या म्हाळसामातेला अशा प्रसंगी माझ्या हातानं भंडारानं पूजा घेण्याचं का बरं बरं वाटलं ? माझा खंडेराव सारखा संकट-रूपी मणिमल्लाशी झगडत असतांना मला त्याच्या कुतन्याइतकीही त्याची प्रसंगी सेवा करिता येऊं नये ना ? वहिनी ! तुझी ही फाटकी वस्त्रं, दादाचे ते ठिगळाचे कपडे आणि आमची ही उंची वस्त्रं ! तुमच्या उदार हृदयाचा उतराई मी कसा होऊं ! दादा ! दादा ! काय करूं म्हणजे मला तुम्हाला संतोष देतां येईल ? ”

‘ दादा ’ ही हाक सूर्यभानानें मारली आणि दारांत उदेभानरावानी पाऊल टाकलें. त्वरेनें जाऊन त्यांनी सूर्यभानाला पोटांशी धरलें. “कसल

हळव्या हृदयाचा आहेस रे तूं सूर्यभान! उगीच काळजी वाहून काय हें आपल्या देहाचं करून घेतलं आहेस ?” “ दादा ! हें मला सोसवत नाही हो ! ” वहिनीच्या फाटक्या पातळाकडे बोट दाखवून सूर्यभान म्हणाला.

“ चालायचंच रे हें ! एवढा हंगाम निभावला म्हणजे सारं ठीक होईल. काळजी करूं नकोस. शेतीची काळजी अण्णा बघ वरं कसा घैर्यानं वाहतो आहे ! मोतीचंदाचं खटलं आहे. बघतां येईल. श्री म्हाळसाकांत समर्थ आहे. मी आहेंच उद्योगांत. चल, जेवून घेऊं प्रथम--” मुकाठ्यानें सूर्यभान आपल्या खोलीकडे गेला. त्याचीं पावलें जड पडली होती. कृतज्ञ-तेचे अश्रू त्याच्या डोळ्यांतून वहात होते. खोलींत गेल्यावर तो पलंगावर जाऊन पडला असता पण आपण जितका उशीर करूं तितकाच दादांच्या जेवणाला विलंब होईल ही जाणीव त्याला होती. त्यामुळें त्यानें तावडतोब कपडे काढले व तो स्वयंपाक घराकडे वळला. हसन आपली एकतारी काढून नित्याप्रमाणें “ कांही पडतां जडभारी, । दासीं आठवावा हरी ॥ हा अभंग आळवीत होता. त्या अभंगानेंच तारा जागीं झाली. बघितलें तों मंडळी सोप्यांत जेवायला बसली आहे. ती हळूच उठली व दुसऱ्या दारानें स्वयंपाकाच्या खोलीत गेली. सूर्यभानानें तिला लावून पाहून एक कठोर नेत्रकटाक्ष फेंकला व पुन्हा ताराकडे बघायला जातो तो उदेभानरावांची दृष्टि त्याच्याकडे पाहून हंसत होती. जेवतांना कोणीही एकमेकांशीं बोललें नाहीं. हसनच्या आलापा मात्र चालल्या होत्या. “ कांहीं पडता जडभारी, दासी आठवावा हरी । मग तो होऊं नेदीं शीण, आड घाली सुदर्शन--”

प्रकरण १५ वे

बी वियाणें आणि इतर जुजबी खर्चाकरितां लागणारी रकम उभार-
ण्याकरिता शिवरावानें व नानासाहेबांनी अत्यंत प्रयत्न केले व ते
सर्व निष्फळ झाले. अनुकूल काळाच्या वेळी प्रामाणिक मन नाना प्रका-
रच्या स्वपर कल्याणाच्या गोष्टी करण्याच्या कल्पना करीत असलें तरी
आणि त्या वेळीं ठरविलें जाणारें ध्येय कितीही विस्तृत असलें तरी, त्याला तें
अपुर्णें आणि मर्यादित भासतें. त्याला अतिविस्तृत आणि अवाढव्य
करण्याच्या विचारातच कधी कधी अनुकूल काल निघून जातो. प्रतिकूल
कालात मात्र तोच मनुष्य मर्यादित कार्याच्या प्रारंभीच्या अंकुरात पुढील
वर्धिष्णुवृक्षाचें बीज आहे ही ग्वरी कार्याची खूण ओळखतो व म्हणूनच
' अडचण ही शोधक बुद्धीची जननी आहे ' अशी म्हण पडली असावी.
सुकाळी विचार सुलभ आचार दुर्लभ तर आपत्काली मर्यादित विचारांची
ताबडतोब पूर्ति करण्याचा प्रयत्न होत असल्यामुळें कार्याचे प्रारंभ आखलेले
मर्यादित धोरणच पुढे आत्मविश्वासानें ईश्वरानुकूलतेने थोर, विस्तृत,
चिरस्थायी आणि कल्याणकारी स्वरूपानें प्रत्यक्षतें विराजमान होत.

लोककल्याणाची आवड, तिच्या पूर्तीकरितां घेतलेले आजवरचे परिश्रम
व संधि मिळाल्यावर त्या विचारांना मूर्त स्वरूप देण्याच्या कल्पनाना
आजच आरंभ करावा लागेल, हें शिवरावाला एक वर्षापूर्वी सांगता आलें
नसते. पण योगायोग असा की त्याला आपल्या खेड्यांत येऊन आता
नेहमीकरितां रहावें सागलें, तेथील बारीक सारीक देखील नाना प्रकारच्या
उलाढालीशीं त्याचा परिचय झाला. खेड्यातील गरीब शेतकऱ्यांची दुर्दशा
त्याला प्रत्यक्ष अवलोकन करितां आली. प्रतिष्ठितां माजलेला कलह त्याला
अजमावतां आला, व त्या रोगावरचें निदान त्याला कालावधि न करतां
करणें भाग पडलें. त्यांतच पाटलांच्यासारख्या त्याच्या ऋणानुबंधी स्नेह्यांवर
आलेल्या विनतोड प्रसंगाचें त्याला यथार्थ दर्शन झालें.

मोतीचंदाच्या वाढत्या वैभवाबद्दल त्याला द्वेष वाटला नाहीं. ऋणदाता
हा गांवांत वैद्याइतकाच अवश्य आहे, हें तो मानीत असे. केवळ सावकारी

घदा करणे दोपास्पद अगर गुन्हा आहे, ही त्याची कर्धाच समजूत नव्हती. सावकारीचा प्रामाणिक धंदा ही एक ग्रामसंघटनेतील आवश्यक बाब आहे, असंच तो मानीत असे. पण त्या संस्थेत मोतीचंदासारख्यांनीं गाजविलेली दुर्घटना मात्र त्याला अत्यंत दोपास्पद वाटत असे. सावकार हा कुळाचा भक्षक न होता रक्षक व्हावा ही त्याची कल्पना होती. बेफाम आणि अनिर्वध निर्दयपणाने गांजलेली किती तरी गरीब शेतकरी कुटुंबे आज त्याच्यापुढे प्रत्यक्ष उभी होती. दुसऱ्याही बाजूने विचार केलेला होता. सावकाराचें प्रत्येक कूळ म्हणजे रामावतार होय हीही त्याची भावना नव्हती. पैसे बुडविणारे, लांड्यालवाड्या करून सावकाराला नुकसानांत आणणारे, दस्तऐवज जाणून बुजून बेमुदतीत आणणें किंवा नाकबूल करणें इत्यादि कल्पित्या करण्यात धन्यता मानणारेही या कुळामधून होते; पण असल्या थोड्या माणसांकरिता त्या नुकसानीची भरपाई म्हणून अमर्याद व्याजाचा दर, अमानुष सक्ती आणि निर्दय हृदयकाटिण्य एकजात सर्वांवर लादले जाऊन पिढीजाद चांपदरी कुळाच्या गळ्यात अडकवली जाण्याची कल्पना त्याला सहन होत नव्हती. या दृष्टीने त्याला प्रस्तुत एकाधिकारी सावकारी परंपरेपेक्षां सनिर्वध आणि कायम कमी व्याजाची को-ऑपरेटिव्ह बँकिंगची सावकारी पद्धति पसंत पडत होती. जगावे किंवा मरावे हा प्रश्न सान्या जगापुढे येऊन पडला असता सावकाराने मात्र स्वतःचें दोंद वाढविण्याचें कार्य असंच चालू ठेविल्यास अनर्थ झाल्यावाचून राहणार नाही, हे जगातील धडामोडीवरून त्याने निदान केलें होतें. कुळांना जिवंत ठेवण्याच्या प्रामाणिक भावनेनें कार्य केल्यास सावकारी संस्थेची उत्साहकारक भरभराट होऊन तो वर्ग समाजास उपकारक झालेला ईश्वरदयेनें नमूदित दिसेल ही शिवरावाची भावना होती.

पाटलांना नोटीस आगल्यानंतर एके दिवशी शिवराव सहज मोतीचंद शेटच्या दुकानांसमोरून जात होता. शेटच्या मनातही शिवरावाबद्दल एक प्रकारचा आदर असे. तशातून मुलाकरितां नवीन घेतलेला घोडा शिवरावाला दाखवावा या उद्देशाने त्यांनीं शिवरावाला हाक मारली. शेटजींना कोणतीही एखादी वस्तू विकत घेतली म्हणजे शेंदोनशें लोकाना दाखवून आपल्या वैभवाचें प्रदर्शन करण्याची एक प्रकारची हौस असे. त्याप्रमाणे

त्यांनीं शिवरावाला बोलाविले. “याहो, अण्णासाहेब ! परभारें चाललांत, नाराजी आहे वाटतं आमच्यावर ?”

“जयगोपाळ ! जरा घाईत होतों म्हणून चाललों होतों. आपण ‘नाराजी’ वगैरे शब्द निदान माझ्यासंबंधी तरी वापरू नये. आपण नानासाहेबांच्या वयाचे. माणकचंद आणि मी एका वर्गात शिकलेले अर्थात् मी आपल्या मुलासारखा. मला केवळ अण्णा म्हणून हांक मारलीत, तरी आपला तसा अधिकार आहे. तेव्हां आपण मला एवढ्या थोरपणाने संबोधू नये अशी माझी विनंति आहे.” शिवराव दुकानांत जाऊन गादीवर बसल्यावर म्हणाला.

“मला तुमच्याकडे पाहून मोठं कौतुक वाटतं. पाहिलंस” शेटर्जी आपल्या चिरंजीवाकडे वळून म्हणाले, “वागणूक अशी विनयशील असावी. नाही तर तू !”

माणकचंद दुकानांतच थोड्या अंतरावर ठेविलेल्या एका तिजोरीच्या खोक्यावर पाय लटकवून बसला होता.

“अण्णासाहेब, आमच्या माणिकला शिकवा दोन गोष्टी चांगल्या ! हा अगदींच मगूर आणि बेवकूब आहे. आता आमचे काय आणि नानासाहेबांचे काय, जगांत थोडेच दिवस राहिली आहेत. पिकलेलीं पानं, केव्हां गळून पडू याचा नेम नाही. तुम्ही जाणतांच आहांत हाडाचीं कांडे करून हा पसारा आम्ही यांच्याकरितांच ना करून ठेवला आहे ? कस तरी पोटभर जेवायला मिलेल येवढं होऊं शकलं बुवा आपल्याकडून ! आतां या पुढे तुम्ही आपल्या अकलेने त्यात भर घाला. अण्णासाहेब ! याला जरा शहाणपण शिकवीत चला !”

अण्णानें शेटजीच्या भाषणावर कांही उत्तर न करितां माणिकला आपल्याजवळ बोलाविणें. तोही तावडतोव खोक्यावरून उडी मारून अण्णाच्याजवळ येऊन बसणार इतक्यांत---

“अरे पागल ! कांही सुपारीबिपारी आणशील की नाही ? कितीतरी दिवसांनी अण्णासाहेब आले आहेत आपल्या येथें चिकणी सुपारी, लवंगा, वेलदोडे घेऊन ये थोडे !”

माणिकचंदानें तिकडे लक्ष दिल्याचें दिसले नाहीं. तो अण्णाच्याजवळ जाऊन बसला व नंतर थोड्या वेळानें त्यानें दुकानांतील एका कोंपऱ्यांत बसलेल्या दिवाणजींना सुपारी वगैरे आणावयास हुकूम केला. अण्णाला विडी, पान, सुपारी वगैरे कशाचेंही व्यसन नव्हतें. त्यामुळें सुपारी आली काय न आली काय त्याला सारखेंच होतें. उगीच एखादा तुकडा घेऊन तोंडांत थोडा वेळ चघळायचा व नंतर टाकून द्यायचा यापेक्षा या सत्काराचा त्याला कांहीच उपयोग नव्हता.

अण्णाच्या डोक्यांत यावेळीं निराळेच विचार चालले होते. पाटलांच्या नोटीशीबद्दल गोष्ट काढावी काय हा प्रश्न तो स्वतःला विचारीत होता. शेटजी मधून मधून कुशल प्रश्न करीत. आणि यंदा आपण सगळीं शेतें मकल्यांनं देऊन केवळ आपल्या हिश्यांत आलेलीं गांवचीं (पाटलांची) शेतेंच कशी बहितींत ठेवण्याचें ठरविलें आहे याची माहिती देत. शेती करणें म्हणजे पाण्यासारखा पैसा खर्च करावा लागतो. या गोष्टी विशेष प्रकारें अण्णांच्या मनावर बिबवीत शेटजी आपल्या पोटावरून हात फिरवून आढ्यतेनं अण्णाकडे, नंतर वाजूला तिजोरीजवळ बसलेल्या रोकड्याजीकडे, पलीकडे बसलेल्या दिवाणजीकडे व दुकानांत बसलेल्या प्रत्येक व्यक्तीकडे पाहून आविर्भावानें बोलत होते. हें बोलणें इतकें लांब आणि सारखे चाललें होतें की, त्यातून आपली सुटका लवकर कशी काय होते या भीतीनं त्याचा जीव कासावीस होत होता. त्या भापणांतच शेंपन्नास लबाड कुळांनी आपणांस कसे फसविलें व त्यामुळें आपण हजारों रुपयांच्या तुकसानांत कसें आलो, नाइलाजांनं पाटलांवर नोटीस देण्याचें आपणांस का आवश्यक झालें, इत्यादि याची शेटजींनी फार गौरवून सांगितल्या. आपण सूट दिलेल्या व्याजाच्या रकमाची यादी तर इतकी लांबच लांब होती की, शेटजींचा हल्लीचा उत्कर्ष कुळांनी दिलेल्या आशिर्वादाचा प्रभाव होय किंवा काय असें अण्णाला वाटायला लागण्यापर्यंत पाळी आली.

“आपली पुण्याई थोर यांत शंका नाहीं.” शिवरावाने सुटकेच्या आशेनं बोलण्याचा धीर केला.

“कसलं, कसलं, तुम्हीं मोटे लोक, कसें तरी तुमच्यासारख्याच्या

आश्रयानं आम्ही राहात आहात झालं.” शेटजी विनीत स्वरांनं पण हासत हासत बोलले.

“ काय माणकचंद, तुझा नवीन घोडा दाखविणार आहेस ना ! ” शिवरावाने शेटजींच्या शब्दाना नुसतें मानेनेच उत्तर देऊन माणकला उठविण्याचा प्रयत्न केला. “ चल की रे ! ”

“ काय उमदं जनावर आहे म्हणून मागूं अण्णा तुला ! सूर्यभान आपल्या धिजलीचीच बेसुमार तारीफ करीत असतो. याच्यावरून असल्या शेकडों धिजल्या ओवाळून टाकाव्या. गेल्या वर्षीच्या शर्यतीत माझ्या चांदराणीचा पण दुखावला म्हणून सूर्यभान पुढें जाऊं शकला. यंदाच्या शर्यती करितां हा नवीन घोडा आणला आहे. वलूची लंकाच्याजवळच्या सर्व घोड्यातून यंदा हाच एक घोडा होता. एक टाच दिली की सूर्यभानाची धिजली कोटल्या कोटें राहिल. ”

“ माणिकबरोबर जाऊन बघतो मी घोडा. आपण तसदी घेऊं नये. जयगोयाळ ”

शिवरावानें शेटजींचा निरोप घेतला. माणिकचंद आणि शिवराव तबेल्यात गेले. शेटजींचा तबेला चांगला विस्तृत होता. जमीन सुबलक आणि जवळ जवळ फुकटांतच मिळाल्यामुळें तबेल्याची इमारत, विहीर, घासदाण्याच्या कोठड्या, नोकरांची घरे वगैरे योग्य प्रमाणांत निवृत्त आवारांचें एक छानदार पटांगण मातीच्या भातीच्या कंपोंडानें परिवेष्टित झालेलें होतें. शेटजींनी सर्व बाजूंनी आपला तबेला नमूनेदार केला होता व या तबेल्यावर दोन बैल आणि एक लकडा आणि शेताणीची एक गाडी या व्यक्तिरिक्त बाकीच्या सर्वांवर माणिकचंदाची प्रत्यक्ष सत्ता होती. अण्णाला आजवर, कंपोंडाच्या आत घेऊन प्रत्यक्ष हे वैभव पहाण्याची इच्छाही झाली नव्हती व त्याला तसें कारणही नव्हतें. शेटजींचा तबेला पाहून अण्णाला तें एखाद्या छोट्या संस्थानिकांच्या ऐश्वर्याप्रमाणे भासलें. चांदराणी त्यानें कित्येकदां बवितली होती. पण आज इतक्या जवळून पाहतांना त्याला त्या जनावरानें अगदी मोहित करून टाकलें होतें. चांदराणी म्हणजे खरोखरच एक र्चाज होती. एकजात शुभ्रवर्णाचा तो एक बगळा होता. पातळशी तल्लख अंगकाठी. कमानदार मान. पादरीच पण जरा केतकी वर्णावर झांक

मारणारी रेशमी आयाळ. लाव भूमीपर्यंत लोंढणारी त्याच रंगाची शेंपटी, गिजरे मोठे डोळे, आणि एखाद्या मानिनीप्रमाणे शिवरावाकडे मान मुरडून पहाण्याचा तिचा आविर्भाव पाहून तिचें नांव “चांदराणी” ठेवणाऱ्या-बद्दल त्याला आदरपूर्वक कौतुक वाटले. जवळच माणिकनें आणलेला नवीन घोडा “नोबल” ही ऐंटीने उभा होता. शिवराव चांदराणीकडे सारखा बघत आहे, हें पाहून माणिकनें त्याला म्हटले, “अण्णा, ती तर आपली जुनीच वस्तू आहे. हा बघ ‘नोबल.’ त्याचें पूर्वीचिच नाव मी कायम केले आहे. याचा अर्थ ‘जातिवंत’ असा हातो असें मला त्याच्या मालकानें सांगितले. आहे ना एक रत्न !”

“माणिक, मला घोड्याची परिक्षा म्हणण्यासारखी नाही. आपले तात्या-साहेब आहेत त्यांतले योग्य परीक्षक त्यांना दाखविला होतास ना हा ! माझे मन विचारशील तर मला तुझी ही चांदराणीच आवडते !” “अरे, होय. पण ती आता जुनी झाली. तात्यासाहेबाना ही चांदराणी फार आवडत पण हेंही जनावर त्यांना पसंत केलें. जरा स्वारीला खाष्टपणा करितो पण मी हल्ली त्याच्याशी थोडी थोडी दोस्ती करित आहें. येईल वठणावर हळूहळू ! अगदी वच्चा आहे. एकदा केली स्वारी मी त्याच्यावर. पण अझून जरा रिकीबीचा सराव झाला नाही. जातो कुठें !” माणिकनें त्याच्या पुढ्यावरून हात फिरविला. पिछाडी बांधलेल्या मागील दोन्ही पायांनी एक छोटीशी उडी मारून ‘नोबल’नें आपल्या मालकाला सलामी देण्याचा प्रयत्न केला.

“थोडा पाजी आहे येता. घाबरून नकोस अण्णा, ये असा.” अण्णा तबेल्याच्या बाहेरच होता. माणिक घोड्याच्या पाठीवरून हात फिरवीत अण्णाकडे पहात त्याला थापटीत होता. इतक्यांत नोबलनें कान दाबून, जोरानें हिणहिणून आणि आपले दांत बाहेर काढून एकदम माणिकच्या हाताशी सलग्गी केली. शिवरावानें एकदम झडप घालून माणिकला मागे ओढले नसते तर त्या जातिवंत जनावरानें त्याचा हात चावून टाकला असता. त्याच्या सदऱ्याची अस्तनीच फक्त त्याच्या तांडात सांपडली, व तेवढ्याच नुकसानीवर तूर्तास निभावले. माणिकचा राग इतका अनावर झाला की त्याच्या जवळ त्यावेळीं बंदुक असती तर त्यानें त्याच्यावर गोळीच घातली असती.

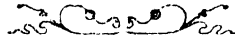
“जनावर जरा खाष्ट आहे पण सुंदर आहे ” शिवराव माणकचा राग घालविण्याच्या उद्देशाने म्हणाला. तुझ्या मणगटाला इजाबिजा तर झाली नाहीना ? त्याने प्रेमाने माणकचे मणगट तपासले. माणक ओशाळा झाला होता.

“ इतका आहे तरी बघ आणतो त्याला वठणीवर थोड्याच दिवसात.” माणक म्हणाला.

“ भानूच्या हातां दे कांहीं दिवस. बघ त्याची मजा मग —” शिवरावाच्या तोंडातून शब्द निघून गेले त्याच्या दृष्टीने त्याचा भानू एक अलौकिक घोडेस्वार होता. खरे म्हटले म्हणजे अण्णाचा विश्वास अना-ठायी नव्हता. भानूच्या तोडीचा स्वार त्यावेळी त्या पट्टीत कोणी नव्हता. अशी त्याची कीर्ति होती व ती प्रतिवर्षी संक्रांतीच्या शर्यतीत खरी ठरत असे. भानूची बिजली नेहमीच पहिली असे. आणि माणकला हेंच खपत नव्हते. नोबलमधल्या खोडी माणिकच्या निदर्शनास आतां पूर्णपणे आल्या होत्या व याच्यावर एकदां बसवून भानूच्या घोडेस्वारपणाच्या ऐटीची परीक्षा बघावी असा विचार त्याच्या मनांत आला व नोबल त्याचा नक्षा उतरवील असेही त्याच्या मनाने त्याला सांगितले. तोही म्हणजे काही कच्चा स्वार नव्हता. आज पांच सहा वर्षे चांगल्या चांगल्या जनावरांवर तो स्वारी करीत असे. “ अण्णा, ठरले, सूर्यभानाने नोबल कसावा आणि त्याच्यावर स्वारी करावी मी त्याच्या बिजलीवर बसतो. तू घे माझी चांदराणी—गरीब आहे—एकदां मौज करू या शर्यतीची ! ठरवतोस ना ?” माणकने अण्णाला सधेतुक मुद्रने गळ वातली. अण्णाने आत्मविश्वासाने व मोकळ्या मनाने अभिवचन दिले.

प्रकरण १६ वें

स्वायंकाळचे पांच वाजण्याची वेळ. गिरिजाबाई देशमुखांच्या-
कडे बसावयाला गेल्या होत्या. उदेभानराव परगावी गेले होते.
सूर्यभान शिवरावाकडे गेला होता. हसन आपल्या कामांत होता व तारा-
डोंकें दुखत असल्यामुळे गिरिजाबाईंबरोबर न जाता मागील ओसरीवर
झोंपाळ्यावर आपल्याशाच विचार करीत बसली होती. परवांच्या भेटीत
सूर्यभानाशा जे तिचें बोलणे झालें त्यांत आपल्या लग्नामुळे म्हणजे पर्यायानें
आपल्यामुळे पाटील घराण्याला अशी उतरती कळा लागली. ह्या कार्य-
कारणासंबंधामुळे तिच्या मनाला घोर यातना होऊं लागल्या. तिचें अजू-
नही बालहृदयच होते. आलेल्या संकटांत आपण प्रत्यक्ष कारणीभूत झालें
नसले तरी ही परिस्थिति याबला आपलाच पायगुण कारणीभूत आहे
ह्या कल्पनेनें तिचें अतःकरण दुभंगून गेले होतें. “ ईश्वरा ! या अभा-
गिनीला या घराण्यात पाठवून या सज्जनाना कां बरं तूं तसदी दिलीस ?
त्या पेक्षां मलाच का नाही मा—?” तिच्या नेत्रांतून अश्रूंचा प्रवाह वाहूं
लागला. ती मोठमोठ्यानें स्फुंदस्फुंदून रडूं लागली. “ वाईट पायगुणाची !
अनुसूया मामी ! आपण मला माग्याची लक्ष्मी म्हणून आशीर्वाद दिला !
आपल्यासारख्या पतिव्रतेच्या शब्दावर आज नाहीं उद्या हे कष्टकर दिवस
निघून जातील अशी माझी पोरीची श्रद्धा होती, पण मामी !—छे ! माझ्या
अदृष्टाला तुम्ही काय कराल ? माझ्या पूर्वजन्मीच्या पातकाच्या राशी
असतील त्या तुम्ही कशा काय धुवून काढणार ? तुमचा आशीर्वाद अना-
टार्थी व्हावयाचा नाही. कदाचित् तो मला पुढल्या जन्मी फळाला येईल.
पण—पण—या जन्मी—या जन्मी हे दुःख साऱ्या आयुष्यभर मीं कसें
भोगूं आणि माझ्याबरोबर या सगळ्यांना कसें भोगावयास लावूं ! देवा !
तुम्ही माझ्यावर दया करणार नाही का ? मला येथून आपल्याजवळ— !”

बालिकेचा शोक अनावर झाला होता. सूर्यभानाच्या त्या दिवसांच्या
भेटीनंतर तिच्या दुःखित हृदयाची व्यथा सारखी वाढतच होती. पोर

समंजस असल्यामुळे ती आपले दुःख सहसा कोणाच्या नजरेस पडू देत नसे. प्रत्येकाशी बोलतांना ती दांडगें संयमन करण्याचा प्रयत्न करी व ते त्या कुलबालिकेला साध्य होत असे. तिच्या हृदयांत आत्मनिर्भत्सनाच्या अग्नीचे फंवाऱ्यावर फंवार उडत असले तरी त्याची झांक तिच्या चेहऱ्यावर पडलेली अत्यंत मार्मिकाखेरीज दुसऱ्याच्या ध्यानांत येणें दुरापास्तच होतें. सध्यां पाटलांचे सर्व घराणेंच काळजांत होतें. पुरुषांच्या चेहऱ्यावर चिंतेची लाया उमटली होती. गिरिजाबाई तर बाळयोगिनीप्रमाणें सुखावर सदासर्वदा हास्य विलसत ठेऊन घरांतील मंडळीचा श्रमपरिहार करीत असत. त्या माऊलीचा ईश्वरावरील विश्वास कोणापेक्षाही दांडगा होता. तिचें मुकाट्यानें नामस्मरण चालत असे व तिच्या ठिकाणां त्या तपश्चर्येनें असा आत्मविश्वास बाणला होता की हे कष्टाचे दिवस निघून जाऊन सुखाचा सूर्य उगवेल, असें तिला वाटे. तिच्यासमोर कष्टी मुद्रा करून जाण्याचें उद्देगानरावानाही धैर्य होत नव्हतें. इतकी तिची आत्मनिष्ठा तेजस्वी होती. सुखवस्तु असूनही पिढ्यानुपिढ्या पंढरीची अखंड वारी करणाऱ्या भक्तिमान् कुलांत तिचा जन्म झाला होता. दुःखाच्या यातनेनें तिच्याकडे पहाण्यांत स्वतःच दुःखी व्हावे इतकें तिचें आतर्तेज वृद्धागत झालें होतें. तिला त्याची प्रत्यक्ष जाणीव नसली तरी तिच्या ठिकाणां असलेल्या भक्तीच्या दृढ श्रद्धेमुळे तिला स्वतःच्या कल्पनेबद्दल दृढतर आत्मविश्वास वाटे. चार दिवस कष्टाचे आहेत, निघून जातील. कष्टांना भिऊन रडत बसण्यापेक्षा आनंदानें त्यांचा स्वीकार करून त्यांचे आपल्या भक्तीच्या बलावर स्वरूप पाळट्यां येत ही गोष्ट तिच्या भक्तिमान् वडिलांच्या सान्निध्यांत तिच्या मनानें ग्रहण केली होती. अविचलित मनानें पाटलांचा सारा घरगुती कारभार हसनच्या मदतीनें तीच करीत होती. तारेवर तिचें इतकें अकृत्रिम प्रेम होतें की अजूनही तिला ती पांडुरंग भक्तीपर अभंग म्हणून गीतें गाऊन निजवीत असे. आजपासून चार महिन्यांना तिच्या पोटी येणाऱ्या योगभ्रष्ट सज्जनाचा अवतार व्हावयाचा होता. भक्तिभावानें पवित्र झालेलें कुलशीलाचें असें पवित्र स्थान दुसऱ्या कोणाच्या वाट्याला येणार?

तारा झोपाळ्यावर शोकमग्न स्थितींत कितीतरी वेळ अश्रु ढाळीत बसली होती. संध्याकाळ झाला होता. समोरच्या विहीरीवर हसन पाणी ओढून

गुरांना पाजीत होता. रहाटाच्या घडघडाटाने तारा विचारतंद्रीतून जागृत झाली व डोळे स्वच्छ धुवून पुसून दिवा लावण्याकरिता घरात गेली. गिरिजाबाई अझून आल्या नव्हत्या. बाईबाईनें तिनें देवाजवळ व इतरत्र घरांत दिवे लावले व एक दिवा घेऊन ती मास्तीच्या देवळाकडे व समाधि मंदिराकडे जावयास निघाली. तिनें मास्तीला प्रदक्षिणा घातल्या व मंदिराकडे वळणार इतक्यात हसन पाण्याची वादली घेऊन आपल्या घराकडे जाताना तिला दिसला.

“कोण, छोटी पाटलीण वाटतं ? वाळ ! मंदिरांत दिवा न्यायला इतका उशीर करूं नये. घरच्या देवांच्याबरोबरच इथं दिवा लागला पाहिजे अंधार पडला आहे, येऊं का बरोबर येया !”

तारेच्या समोर उशीराबद्दल उत्तरच नव्हतं. कसे तरी अवसान आणून ती म्हणाली—

“नका ! कांहीं फार अंधार नाहीं, मी येतेंच जाऊन लवकर” पण हसन थोडाच ऐकणार होता ? तो ताबडतोब पुढें झाला आणि मंदिरांत दिवा लावल्यानंतर तारेला घरांत पांचवून आपल्या बिऱ्हाडाकडे गेला.

तारेनें घरांत पाऊल टाकलें आणि गिरिजाबाई नुकत्याच येऊन देवापुढं हात जोडून उभ्या राहिलेल्या तिला दिसल्या. दिवा लागल्यानंतर लहानांनी वडिलाना नमस्कार करण्याची त्या घराण्यांत वहिवाट होती. तिला अनुसरून तारेनें गिरिजाबाईला नमस्कार केला. देवापुढें जोडलेल्या हातांनीच त्यांनी तिला मंगलाशीर्वाद दिला.

देवाला नमस्कार करून गिरिजाबाई मास्तीच्या आणि समाधीच्या दर्शनास गेली. आतां तारा देवासमोर एकाग्र चित्तानें ध्यान करून उभी राहिली होती. तिनें आपलें दुःख देवापुढें निवेदन केलें. हें निवेदन करीत असतांनाच तिला हसन नेहमी म्हणत असलेल्या अभंगपदाची आठवण झाली. “देवा ! यावेळीं तुझें सुदर्शन आड आल्यावांचून सुटका नाही. भक्तजनवत्सला, तुला आम्ही शरण आहोंत. करुणा कर !” तारेने अत्यंत भक्तिभावानें देवाला हात जोडले. यावेळी सात्विक भाव दाटून आल्यामुळें तारेचे मुखमंडळ फारच गंभीर झालें होतें. भावतेजानें निच्या सुंदर चेहऱ्याला आतां व्याप्त केले होतें. भक्तीचे भाग्य कशा प्रकारें प्रतीत

होतें. याचा तो एक सुंदर नमुना आज देवापुढें उभा होता. तारेनें क्षण-मात्र देवाकडे टक लावली. तिला काय संवेदना पुढें झाल्या असतील त्या असोत, तिनें एक दीर्घ निश्वास सोडला. भक्तिपूर्वक आठवण केल्याबरोबर देव धांवणारच ही तिला निश्चिती वाटली. तिनें तन्मय होऊन “ मग तो होऊं नेदी शीण, आड घाली सुदर्शन ! ” हा अभंगपाद जोरानें म्हटला. ‘ म्हटला ’ म्हणण्यापेक्षां तो तिच्या तोंडातून, तिच्या गोड गळ्यांतून आत संवेदनेनें बाहेर पडला. क्षणभर देवघर त्याच नादानें निनादित झालें. तारेचा अभंग चाललाच होता. राधाकृष्णाची गोड गाणी म्हणून ती रोज गिरिजाबाईंना रिझवीत असे. पण आज मंदिरांतून परत येत असलेल्या गिरिजाबाईंना तारेचा तो स्वर मोहक वाटला. धांवत येऊनच त्यांनीं त्या ईश्वरतल्लीन बालिकेच्या आपल्या पांटाशीं धरलें. तारा तिच्या खांद्यावर डोकें ठेऊन स्फुटन करीत होती. गिरिजा तिला कुरवाळीत म्हणाली, “ माझी भाग्याची लक्ष्मी ! ईश्वरभक्तीच हे लेणं तुला मोठे शोभून दिसतं, तारा ! ” तारा कांहीच बोलली नाही. तिनें आपले डोळे पुसले व ती गिरिजाबाईंकडे नुसती पहात राहिली. “ तारा ! ईश्वरनामस्मरणांत नेहमींच्या कर्तव्याकडेही बंधाव लागतं बरं का ? ” गिरिजा हांसत हासत तिच्या गालावर हळू हळू वोटें खेळवीत म्हणाली, चुलीखाली विस्तव पेटीव. मी आलेंच तिकडे लवकर. ” तारेनें पुन्हां डोळे पुसले व ती स्वयंपाकघरांत गेली. तिनें मुकाट्यानें विस्तव पेटविला. स्वयंपाकाचें सामानसुमान काढून ठेवलें. पाण्याची कळशी जवळ आणून ठेविली. भाजी चिरायला घेतली. हें सर्व करीत असतांना मात्र तिच्या तोंडातून आतल्या आंत “ मग तो होऊं नेदी शीण, आड घाली सुदर्शन ! ” हा चरण सारखा निघत होता. तारा गात असतांना, इसन धार काढीत असतांना, त्याचा तर हातच थांबला. गाईनेंही आपले तोंड तिकडेच केलें होतें. थोड्या वेळाने हसन घरांत दुधाची कळशी घेऊन आला. गिरिजा स्वयंपाक करीत होती. तारा जवळच कांही तरी करीत बसली होती.

हसन तारेकडे पहात पण गिरिजेला संबोधून म्हणाला “ आमच्या छोट्या पाटलीणीला गुरू करावं असं मला वाटतं ! देतेस कां बाळ मला उपदेश ? तुझंच गुणगान केलं तरी मोक्ष मिळेल. ”

तारेनें लाजून खालीं मान घातली. गिरिजाबाई हंसू लागल्या. हसन तर हासत हांसतच बोलत होता. “बापूजी ! माझा कां बरं उपदेश नाही मागितला तुम्हीं ? ”

“बाळ ! तू माझी परात्पर गुरू आहेस. या माझ्या गुरूची तू गुरू आहेस. तुझा कुटं सरळ लाभ व्हायचा आमच्यासारख्या पातक्याला ? त्यांतून मीं—नांवाचा का होईना यव—!”

गिरिजेनें त्याला पुढें बोलू दिलें नाही. “बापूजी ! काय आहे तुमच्यांत तसें ? टाका ना कीं तें नांव ! आपलें यशवंतराव हें नांव घ्या तुम्हीं ! यशवंत बापू ! वा ! छान दिसतंय नांव. ”

“स्वरंच बाई ! आपण यांना याच नांवानें हाक मारीत जाऊं आतां यापुढें ” तारा म्हणाली.

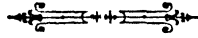
“वाः वाः शिष्य झाल्यावर एक नवीन नांव ठेवण्याचा कांही ठिकाणीं संप्रदाय आहे असें मला माहीत आहे. त्याप्रमाणें माझ्या गुरूच्या आज्ञेप्रमाणें मी आजपासून आपलें नांव यशवंतराव ठेऊन घेतों.” हसन विनोदानें म्हणाला. “पण माझी एक अट आहे ती ही कीं माझ्या पांडुरंगा-पुढें येऊन मलाही दीक्षा दिली जावी. प्रसाद वाटणार आहे मी ! ”

मुली आतां खूप हंसल्या. “तुम्ही सांगाल तेव्हां येऊं आम्हीं. प्रसाद अगदीं भरपूर हवा अं ! सारी मंडळी येतील प्रसादाला. अण्णाही येईल मोठ्या आनंदानें.”

“पांडुरंग समर्थ आहे ” असें बोलून अत्यंत प्रसन्न चित्तानें हसन परत बिऱ्हाडीं गेला.

प्रकरण १७ वें

सूर्यभानाच्या मनाचे हेलकावे सुरूच होते. शिवरावाच्या उपदेशानें त्याचें मन कांहीसें स्थिर व्हावें व त्याला शांत चित्तानें विचार करावयाला थोडा बहुत अवसर मिळावा पण थोड्याच अवकाशांत अशी एखादी घटना त्याच्या समोर येऊन उभी रहावी कीं त्या योगें त्याच्या उतावळ्या मनानें पुन्हां उचल खावी व त्याच्या मस्तकावर त्यामुळें वेदना उत्पन्न व्हाव्या. परवां गिरिजाबाईला स्वतःची फाटकीं लुगडीं शिवतांना पाहून व त्यांतच त्या निर्दय सुईनें तिच्या मस्तकांतून काढलेला रक्तबिंदु पाहून त्याला एवढ्या वेदना झाल्या, व स्वतःच्या निरुपाय स्थितीची त्याला इतकी शरम वाटून त्वेष उत्पन्न झाला कीं भोजनोत्तर तो जेव्हां आपल्या खोलींत एकटा विचार करीत पडला त्यावेळीं त्याच्या मस्तकाचें चक्र अत्यंत जोरानें फिरूं लागलें. धैर्य धरायला सांगणारांची ही त्याच्या मनानें वेड्यांत गणना होऊं लागली. कठोर दैवाची आंच कधींही न अनुभवलेला सूर्यभान सज्जनांवर सारखे संकटाचे व कष्टाचे घाले घालीत असलेल्या देवावर किंवा दैवावर आतां विश्वास ठेवायलाही विचार करूं लागला.

हसनचें गाणें त्याला रडगाणें वाटूं लागलें. शिवरावाचा आत्मविश्वास, ईश्वरश्रद्धा व धिमा प्रयत्न याबद्दल त्याला आदर वाटे पण त्याच्यापुढचें दैव कधीं तरी ओसरेल ह्याबद्दल त्याला शाश्वति वाटत नव्हती. कदाचित तें आणखी कठोर झाल्याचें पहाण्याचें आपल्या नशीबीं आहे काय ? असा प्रश्न तो स्वतःला करी व त्यामुळें तो फारच विव्दल होई. घराण्याला भारभूत होऊन राहण्यापेक्षां आपल्या जीवाचें कांहीं तरी करून टाकावें हाही विचार त्याच्या मनांत अनेकवार येऊन गेला. त्यानें आसमंतात नजर पेंकली. साऱ्या कर्तव्याच्या दिशा त्याला शून्य भासूं लागल्या. चैनीनें 'भाईके भरोसे' खावें प्यावें व अनुकूल कालाची व आपल्या प्रियकर भ्रात्याच्या गांजणुकीच्या परमावधीची वाट पहावी हेंच का कार्य आपल्यापुढें आहे ? अशा प्रश्नमालिकांनीं त्याच्या मस्तकाच्या शिरा ताट

झाल्या म्हणजे त्याला सुचेनासं व्हावें व त्याच्या नेत्रांतून आपल्या असहाय स्थितीबद्दल भळभळा अश्रूप्रवाह वहावा. अशाच मनाच्या स्थितीत त्या रात्री त्यानें खिडकींतून डोकें काढून वाऱ्याला विनविलें. आकाशांत ढग होते. गढी उंचावर होती म्हणून वारा थोडाबहुत वहात होता. वाऱ्याच्या झुळकीनें त्याला बरें वाटलें. समोरच त्याच्या पूज्य पूर्वजांची समाधी होती. त्यानें तेथूनच तिला नमन केलें. त्या चिर-परिचित तरवारीची त्याला आठवण झाली. “तूं मराठ्याचा बच्चा, संकटांचें आकाश कोसळलें तरी ज्याची मान ताठ रहावी तो तूं बायकांसारखा मुळमुळ रडतो आहेस ! मनांत आणलें तर लाथ मारीन तेथें पाणी काढीन, अशी धमक ठेविली पाहिजेस ! असें असतां हें काय चालविलें आहेस सूर्यभान ! ” असें ती तरवार आपोआप निष्कोप होऊन उभी राहून डोळे वटारून त्याला बजावीत असल्याचा त्याला भास झाला. सूर्यभानाला तें तेज सहन करवेना. त्यानें डोळे मिटले. तरीहि तें दृश्य त्याच्या डोळ्यापुढून हालेना. स्वप्नांतच जणूं काय तो वावरत आहे असें दिसलें. तो ताठ उभा राहिला. तरवारधारणाचा पवित्रा घेऊन त्यानें आपली नुसती मूठच तरवारीप्रमाणें फिरविली. “मोतीचंद उभा रहा ! चाललास कुठें ! अनेक गरीबांना आपल्या पोटांत जिरवून स्वतः श्रीमंत होणाऱ्या भामट्या ! ही वध समशेर ! हिच्या वळावर तुझे सारं धन लुटून सगळ्या गोरगरीबांना वाटून देतों आणि त्यांना कायमचं काळजींतून मुक्त करितों. स्वतःच्या बडेजावाकरितां गरीबांचें रक्त शोषण करून त्यांना अन्नान्न करायला लावण्याचा तुला कोणत्या कायद्यानें अधिकार दिला म्हणून मी असें करायला भिजं ? ” उदेभानानें वार करण्याचा पवित्रा केला व वाराचा हात जसा खाली आला तसें कोणी तरी त्याला पकडून उभें आहेस त्याला दिसलें. “कोण, अण्णा ! ”

“होय मीच तो. भानू ! तुझ्या डोक्याची ही आडमाप तव्हा तूं दुरुस्त करणार नाहीस काय ! संकटाची जाणीव नसावी असं कोण म्हणेल ? पण त्यांच्या निवारणाचे उपाय म्हणजे सारखा विचार करीत बसणें नव्हे. तुझ्या हृदयाच्या प्रामाणिकपणाबद्दल मला शंका नाही पण त्याला असें बेफाम उधळूं दिल्यानें काय होणार ! दैवाच्या रेषा खडून लिहिल्याप्रमाणें

का असतात ? त्या पुसायला मानवी प्रयत्न आणि ईश्वराचें अधिष्ठान या दोहोंची जोड लागत असते. प्रामाणिक हृदयाच्या तरुणा ! गरीबीकरिता हृदय तळमळेल म्हणून दरोडेखोरीला नीतिचा आधार कसा मिळेल. हाच विचार तुझ्या ठिकाणी आज उद्भवला याचें कारण दैवाच्या दुर्विलसिता-बद्दलची चुकीची समजूत. ज्याला दैव अनुकूल आहे अशी तुझी समजूत आहे त्याला दैव अनुकूल नसून दुर्दैव अनुकूल आहे असें समज. दुर्योधनाला दैव अनुकूल असतें तर त्याचा सत्यनाश झाला नसता. दुर्दैव मायावी असते व त्याचे नजरबंदीचे खेळ सारखे चालू असतात. तुझ्या हृदयाची नैसर्गिक विचारक्रांति कशी होत जाईल याचा मला सुदैवानें बरोबर अंदाज होता. इतिहासानें मला हें चांगल्या प्रकारें दाखविलें आहे व चालू इतर घटनांवरून मी तुला त्याबद्दल सांगितलेंहि आहे. मीं सहज आलो तो दादांनीं तुझ्या आताच्या मनःस्थितीची मला कल्पना दिली. तुला झोंप घेऊं द्यावी व न भेटताच जावें असें माझें मन मला सागेना. बघतां तो स्वारी विचारक्रांतीच्या एवरेस्ट शिखरावर ! ” अण्णानें त्याला कुरवाळून पलंगावर बसविलें. “ बरें झाले, तारा येत होती इकडें, तिला परत लावले तें ! नाही तर तुझा वार मोतीचंदाएवजीं तिच्याच डोक्यांत बसून तिचा कपाळमोक्ष व्हायचा ! तुझ्या सारख्यांच्या विचारक्रांतीचा शेवट असाच होत असतो. ”

“ अण्णा, क्षमा कर, अलीकडें अगदी न कळत कां होईना एकातात असलेच विचार माझ्या मनाला चाटून जात ! आज तर मी अगदी भांबावून गेलों होतो. मी काहीं वेडें वाकडें बोललों का रे कुणाला ? ”

“ अरे मोतीचंदावर लख्ख तरवार उगारलीस, वार करणार होतास, त्याची सारी संपत्ती लुटून गरीबाला वाटून देणार होतास—” अण्णा हांसत म्हणाला.

“ मी खरोखरच शुद्धीवर नव्हतों अण्णा ! मला क्षमा करशील ना ? असल्या कल्पना जरी क्वचित् माझ्या मनात येत तरी मी त्यांना थारा देत नसे. अण्णा, खरें सांगतों, या कल्पनेची भुतं तुझ्या स्मरणानें ताबडतोब नाहींशी होत. मी शरमिदा झालों आहे, मला क्षमा करशील ? ” सूर्य-भानानें अण्णाच्या गळ्यांत आपले दोन्ही हात घातले. त्याला कुरवाळीत

शिवराव म्हणाला “ भानू ! लुटलेली संपत्ती गरीबांना वांटून त्यांना सुखी करण्याच्या कल्पनेतच तुझ्या दरोड्याच्या कल्पनेच प्रायश्चित्त आहे ! चल, जरा वहिनीकडे बसूं. दोघेही खाली आले व मागील पडवीकडे जायला लागले. जातांना त्यांना तारा देवापुढें हात जोडून उभी असलेली दिसली. दोघेही स्तंभित होऊन उभे राहिले. “ भानू ! ही मूर्तिमंत करुणा देवा-जवळ उभी आहे पाहिलीस ! हिच्या तपश्चर्येचें तेज ब गिरिजा वहिनीच्या योगसिद्धीचें तेज तुमच्या कपाळावरील दुर्दैवाच्या रेखा पुरसून टाकणार आहेत समजलास ? ” सूर्यभानाच्या तोंडातून अक्षरच निघेना. तारेच्या मनोहर मुखकमलावर दिव्याचा पूर्ण प्रकाश पडला होता. तिनें डोळे मिटले होते. मुखावर सुंदर स्मित झळकत होतें. तिचा श्वास गंभीररीतीनें एकसारखा मंद चालला होता. कितीतरी वेळ ती तशीच उभी होती. एखाद्या भंत्रमूढाप्रमाणें अण्णा आणि सूर्यभान तिच्यापुढें उभे राहिले होते. थोड्या वेळानें तारेनें हात जोडलें, तिनें “मग तो होऊं नेदी शीण” हा अभंगपाद पूर्ण स्फुटपणें म्हटला. दयाघना आपलें ब्रीद राख ही देवाची करुणा भाकली आणि डोळे उघडले तो तिच्यासमोर एखाद्या भक्ताप्रमाणें अण्णा आणि भानू उभे होते. गिरिजाबाई बाजूच्या दारांत हांसत उभ्या होत्या.

प्रकरण १८ वें

मागील प्रकरणांतील गोष्ट घडून आठ दिवस झाले होते. सूर्य-मानाच्या वर्तनांत आतां बराच फरक पडला होता; मात्र तो कुणार्शाही कमी बोलत असे इतकेंच. तारेला देवापुढें उभी राहून करुणा भाकणारे तें त्या रात्रीचें दृश्य त्याच्यासमोर अझूनही उभें होतें. काय झालें असेल तें असो भरधांव कल्पनांची भरारी आतां त्याच्या डोक्यांत कलहोळ करीत नसे. अण्णानें न सांगतांही तो आतां शेतीवर जाऊन कामकाज पहात असे. आपल्या शेतकरी मित्रांच्या बरोबर तो कधी कधी नांगर धरीत असे तर अण्णाच्या घरी किंवा स्वतःच्या घरी असल्या म्हणजे त्याने दिलेली पुस्तकें वाचीत असे. आतां त्याला मोतीचंद अगर माणिकचंद यांना पाहिलें म्हणजे संतापही येत नसे. इतकेच नव्हे तर आज सकाळी कचेरी-तला बेलीफ कोर्टांतील मोतीचंदाच्या दाव्याचें समन्स घेऊन आला असतां देखील त्याने उदेभानरावाकरितां शांत मनाने त्यावर सही करून दिली होती. आतां तो पुन्हां आपल्या आवडत्या बिजलीकडे पूर्वाप्रमाणें बघू लागला होता. रोज संध्याकाळी तो तिच्यावर बसून फेरफटका करावयास लागला होता; हसनजवळ बसून नाना प्रकारच्या गोष्टी ऐकून मनाची करमणूक करून घेत होता इतकेंच नव्हे तर बरीच रात्र होईपर्यंत तो हसनची एकतारी घेऊन त्याच्याबरोबर भजनही करीत होता. आज श्रावण महिन्याचा शेवटचा सोमवार होता. श्रीमत्तारुद्रेश्वराच्या देवालयांत रुद्राभिषेक मंत्राचा घोष चालला होना. पूजेला व दर्शनाला जाणारायेणारांची गर्दी सारखी वाढत होती. सूर्यनारायण बराच बर आला होता तरी ढगांच्यामुळें त्याचा प्रकाश क्षीण दिसत होता. अण्णा व भानू देवळाच्या पारावर बसले होते. हसन बिजली घेऊन खाली उभा होता. इतक्यांत माणिकचंद चादराणीवर बसून तिकडून येत होता. अण्णाला तिथें बसलेला पाहून त्याला त्याच्या नोबलवर सूर्यभानाला बसवून त्याची खोड मोडण्याची कल्पना आली. हवा चांगली होती. त्यानें अण्णाला हांक मारून म्हटलें. “काय अण्णा ! पाटलांची लहर लागते का आमच्या नोबलवर स्वारी करायची ?

पाटील जसे या टांपूतले बांकडे स्वार आहेत तसा आमचा नोबल बघितलासच तू ! अरे वा ! बिजली ही इथंच आहे. दवाही उत्कृष्ट आहे. पूर्वी आपला ठरलेला बेत उरकून टाक ! कां पाटील आहे का मर्जी ? ”

अण्णानें सूर्यभानाकडे सहेतुक मुद्रेने पाहिलें.

सूर्यभानानें संमतिदर्शक मान हालविली. कसलाही घोडा असो त्याला त्याच्यावर स्वारी करण्याची मुळीच भीति वाटत नसे.

“आणीव घोडा माणक ! ” अण्णानें त्याला सांगितलें.

त्याचा एक नोकर दर्शन घेऊन घराकडे जात होता त्यालाच बोलावून त्याला साईसाबरोबर ‘नोबल’ला घेऊन येण्यास त्याने सांगितलें व चांदराणीवरून ताडकन् उडी मारून लगाम तिच्या जिनाला खोंचून तो येऊन पारावर वसला.

चांद राणी फार गरीब जनावर. आपल्याच ऐटीत लगाम चावीत तें त्याच ठिकाणीं पाराजवळ उभें होतें.

माणिकचंदाला तिच्याकडे पाहून अभिमानाच्या उकळ्या येत होत्या पण त्याच्यापेक्षां जास्त सूर्यभानाचें मन त्या जनावराने आकर्षण केलें. “काय सुंदर जनावर आहे हो शेटसाहेब तुमचें हें ? ”

“कसलं, कसलं, तुमच्या बिजलीच्या तांडीचं नाहीं कांहीं ? आतां बिजलीची जात निराळी व ही निराळी. बिजली निम्मी अरब आहे आणि चांदराणी पूर्ण अरब आहे. आहे आपली कशीतरी गरीबाची लहानशी तट्टाणी ! ” सूर्यभानाला आपल्या बिजलीवद्दल भारी अभिमान वाटत असला तरी त्याला चांदराणीजवळ जाऊन तिचें कौतुक केल्यावांचून राहवेलें नाहीं. तो एकदम पायच्या उतरून खाली गेला व त्याने चांदराणीच्या जवळ जाऊन तिला अत्यंत प्रेमानें कुरवाळलें. तिच्या मानेवर लाडानें थाप मारली. अगदीं ओळखीच्याप्रमाणें तिनेंहि आपली मान त्याच्या अंगाशीं नेऊन इळूइळू घांसायला सुरुवात केली. त्याच्या हनुवटीजवळ तर तिनें आपली मान कितीतरीदां नेली असेल. थोड्याच वेळांत दोघेही एकमेकांचे अगदीं जिगर स्नेही बनले. बिजलीला मात्र ही गोष्ट पहावली नाहीं. ती तेथून त्याच्याकडे डोळे वटारून एकसारखी पहात होती व हिणाहिणत होती. सूर्यभान हंसला. “रागाजं नकोस, तुझ्यावर कांहीं मी नाराज

झालों नाही. अण्णा ! बघितलास कां विजलीचा मत्सर ! ” लवकर नाचत नाचत ‘ नोबल ’ आला तेंही जनावर छान होतें. “ देरे पाटलांच्याजवळ लगाम ” माणिकनें साईसास हुकूम केला. पाटील हसनला विजलीची लगाम घायला सांगा. हसनचा चेहरा माणिकचंदाला अनुकूल दिसला नाही, पण सूर्यभानाच्या सांगण्यावरून कांहींतरी पुटपुटत त्यानें विजलीची लगाम त्याच्या हातांत दिली. अण्णाही चांदराणीवर स्वार झाला. नोबल मात्र सूर्यभानाला स्वारी करूं देईना. रिकाब घायला जाई तर तो आपला सारखा गरगर फिरायचा. देवळांत येणारी जाणारी मंडळी जमली. माणकचंद हांसत होता.

“ काय पाटील ! संभाळत नाही वाटतं जनावर ? जरा नवीन आडे स्वारीला. तुम्ही खेदे घोडेस्वार—”

“ विशाद काय लेकाची ! जातोय कुठं ! सोडतो काय त्याच्या बापाला स्वारी केल्यावांचून ! ” सूर्यभानानें अर्धवट रागावलेल्या मुद्रेनें उत्तर दिलें.

नोबल स्वारी देईना. उड्या घेई, चांवायला धावे, लाथ मारण्याचा प्रयत्न करी असें त्याचें सारखें चाललें होतें. लोक कुणी हासत तर कोणी त्या घोड्यावर रागावत होते. एक लहानसा तमाशाच त्या ठिकाणी जमला होता. सूर्यभानाच्या रागाचा पारा आतां बऱ्याच अंशापर्यंत चढला होता. त्यानें हसनला चाबूक आणण्यास सांगितलें.

माणकचंद म्हणाला “ हें काय करितां जनावर जास्त बिथरेल ” पण सूर्यभानानें त्याच्याकडे लक्ष दिलें नाही. त्यानें डाव्या हातांत चाबूक व लगाम घेतली, त्याला साधारण एकदोन चुचकारण्या दिल्या. रिकिव धरून ठेवली व अत्यंत चपळाईनें त्याच्याबरोबर थोडेसे फिरून एकदम स्वारी केली. “ आतां कर गमजा काय करायच्या असतील त्या ” विजयी मुद्रेनें इकडे तिकडे पहात त्यानें घोड्याला टांच मारिली. ते तिघेही देवगांवच्या सडकेच्या मार्गानें निघाले. नोबलचें वांकडें तिकडें चालणें, आंग चोरणें तोंडांत लगाम दाबून तोंड अगदीं जमिनीपर्यंत लांब नेऊन स्वाराला पाडण्याची खटपट करणें इत्यादि भानगडी चालल्या होत्या. भानूनें त्याच्यांतल्या खोडी ओळखल्या होत्या व तो आतां सावध होता. गांवाशेजारी असलेलें पटाचें (शर्यतीचें) मैदान आलें. तो अत्यंत रम्य असा विस्तृत

भूप्रदेश होता. प्रतिवर्षी संक्रांतीच्या वेळीं शर्यतीकरितां शेंकडों छकडे व घोडे या ठिकाणीं येत असत व त्या सर्वांच्या धांवा होऊन लोक आपापल्या बैलांच्या व घोड्यांच्या प्रसिद्धीचा सन्मान घेऊन जात असत. जमीन भुरशी असल्यामुळें चिखल नव्हता. साधारण ओलसर व घोडदौडीला अगदीं उत्कृष्ट अशी ती जमीन होती. मैदानावर पोंचतांच अण्णानें चांदराणी उभी केली व भानूला व माणकला मनमुराद घोडे दौडावायला सांगितलें. अण्णाही कच्चा स्वार नव्हता पण शर्यतींत वेगरे भाग घेण्याची त्याची इच्छा नव्हती. शिवाय चांदराणी बाकीच्या दोन जनावरांबरोबर टिकेलच हेंही त्याला ठरवितां येईना. “चला तर पाटील आपणच जरा उडवू रपेट !” असें म्हणून माणिकनें बिजली फिरविली. नोबलही निघाली. नोबलनें स्वाराला ओळखलें व आतां तो बेतानें चालत होता. अण्णानें त्याला त्यांतच चार दोन चावकाचे फटकारेही लगावले. नोबल उसळत चार्ज निघाला. बिजलीनें ही जमीन सरपटत आपला चार्ज सोडला. माणकला वाटे तितकें बिजलीवरचें बसणें सोपें नव्हतें. ती वाऱ्यासारखी निघाली तिला दुसऱ्या घोड्याच्या मागे रहाणें टाऊक नव्हतें. नोबलला ती मुळीं पुढें जाऊंच देईना. माणक आतां तिला आवरून धरायला लागला. ते दोघेही मैदानाच्या बाहेर सरळ निघून गेले. देवगांवच्या रस्त्यावरून घोडे भरधांव जात होते. दोन्ही जनावरांच्या अंगांतून घामाच्या धारा निघत होत्या. भानूला आपण मैदान सोडून फार लांब आल्याचें आतां ध्यानांत आलें. त्यानें माणिकला इशारा केला व नोबलला एकदम मागे वळविला. बिजलीही तितक्याच त्वरेनें मागे वळली पण त्यांत माणकचा तोल जाऊन तो धाडकन खाली आला. वरें झालें की रिकिवीत पाय अडकला नाहीं. बिजली तिथेंच उभी राहिली. जातिवंत जनावर तें हेंच. माणक पडल्याबरोबर सूर्यमानानें पुन्हां घोडा वळविला व ताबडतोब खाली उतरून त्यानें माणकला कुठें लागलें आहे किंवा काय हें पाहिलें. त्याच्या हाताला मनगटाजवळ फार वेदना होत होत्या. हाड निखळल्यासारखें दिसत होतें व कंबरेंत ही फार कळा होत होत्या. नोबलला त्यानें एका झुडपाला बांधलें. नोबल आतां थंड झाला होता. माणकला त्यानें उठवून बसविलें व त्याच्या हातपायांना धरून त्यानें चांगलें खेंचलें. त्याला आपल्या

अंगावर सरळ उभा करून आणखी कोठे लागलें आहे किंवा काय तें बघितलें व त्याला अलगज उचलून त्यानें रस्त्याच्या कडेला बसविलें. “थांबा जरा मी आतां धांवत जातो आणि गाडी घेऊन येतो” असें बोलून सूर्यभान झटदिशीं बिजलीवर आरूढ झाला व वायुवेगानें गांवाकडे निघाला. सूर्यभान एकटाच येत आहे हें पाहून शिवरावला येणाऱ्या शंकेचें तो आपल्या मनांतच निरसन करीत आहे इतक्यांत भानू येऊन त्याच्यापुढें दाखल झाला. “अण्णा, शेटजी पडले, धांव लवकर गाडीत घालून आणायला हवं त्यांना?” दैववशात एका शेतकऱ्याची गाडी तिथून जात होती तिलाच हांक मारून त्यांनीं तिला तिकडे चालविली. अण्णा व भानू आपआपल्या घोड्यावरच होते. थोड्याच वेळानें गाडी माणिकचंद पडला त्या ठिकाणीं जाऊन पोहचली. तो जरा निचेष्टित पडला होता. त्याला तसाच उचलून गाडीत घातलें व हलुहळू गाडी चालवून त्याच्या घरीं आणलें. शेटजी घरींच होते. एकंदर मजकूर कळण्यापूर्वीच त्यांचा सूर्यभानावर राग झाला. तो त्यांनीं बाहेर दिसूं दिला नाही. अण्णा व भानू यांनीं पुन्हां माणिकचंदाजवळ बसून त्याच्या दुःखाच्या ठिकाणीं शेकलें. आंबेहळद व अफू आणवून त्याचा लेप त्याच्या सर्वांगावर लावला व नंतर ते आपापल्या घरीं निघून गेले. माणिकला त्यानंतर जोराचा ताप भरला.

प्रकरण १९ वें

त्या दिवशीं मुलींनीं विनोदानें हसनचें नांव यशवंतराव ठेवलें, पण त्याचा हसनला फारच आनंद झाला होता. तो इतका कीं, आतां निदान घरांत तरी कुणालाही तो हसन या नांवानें हांक मारूं देत नसे. यशवंतराव हें नांव त्याच्या अंतःकरणांतला अणुरेणु आनंदित करून सोडी. त्याला हरवलेलें गवसल्याप्रमाणें या नांवानें होऊन गेलें होतें. त्यानें आपल्या अभंगाच्या बाडावरील हसन हें नांव पुसून त्या ठिकाणीं यशवंतराव हें नांव धारण केलें होतें.

आजच संध्याकाळा त्याने मुलीच्या म्हणण्याप्रमाणे पाटलांच्या घरची मंडळी व अण्णा यांना प्रसादाला बोलावले होतें. आज त्यानें त्याकरितां स्वतः हलवायाच्या घर्गें जाऊन उत्कृष्ट मिठाई तयार करून आणविली होती. हत्तीखाना त्यानें सारवून साफसूफ करून मुंदर केला होता. आपल्या पांडुरंगाकरितां एक चांगली फुलांची आणि तुळशीची माळ त्यानें स्वतः तयार केली होती व बुक्का वगैरे सर्व सामानाची त्याच्याजवळ जय्यत तयारी होती. गिरिजाबाईंच्याकडून त्यानें दोन फुलवातीचीं निरंजनेही आणलीं होती. उदवत्यांचा घमघमाटही उडाला होता. त्याचें भजन झाल्यावर प्रसाद वाटला जाणार होता. अण्णा व मूर्यभान येऊन बैठकीवर बसले. गिरिजाबाई व तारा एका वाजूला घातलेल्या बैठकीवर बसल्या. उदेभानराव कांही कागदपत्र पहाण्यांत गुंतले असल्यामुळे प्रसादाच्या वेळेलाच यायचे होते. हसननें—नव्हे—यशवंतरावानें आपले हातपाय स्वच्छ धुतले व आपली एकतारी व चिपळ्या हातांत घेऊन त्यानें भजनाला प्रारंभ केला.

“ कांही पडतां जडभारी । दासी आठवावा हरी ॥

मग तो होऊं नेदी शीण । आड घाली सुदर्शन ॥ ”

हसनचें भजन खूबच रंगांत आलें होतें. तो देहभान विसरून आज अभंग गात होता. उदेभानराव एका खोलींत जुने कागद पहात बसले होते त्यांनाहि भजन स्वच्छ ऐकूं येत होतें. त्यांचेही लक्ष त्या अभंगानें वेधलें.

तरी काम जरूरीचें म्हणून त्यांचे कागद चाळणें चालूच होतें. निजामच्या राज्यांतलें त्याचा वारसा पोंहचेल अशा एका जहागिरी गांवांसंबंधी त्यांना पत्र आलें होतें. त्याकरितां त्यांना विवक्षित कागदांची जरूर होती. म्हणून ते आज जेवणानंतर त्या खोलींतच कागदांच्या ढिगाऱ्यांत वसून होते. त्यांचे डोळे कागदांवरून फिरत होते तर कानांत “मग तो होऊं नेदी शीण । आड घाली सुदर्शन” हा अभंगपाद दुमदुमत होता. दुसरा अभंग म्हणण्याचें भान यशवंतरावांना नव्हतें तर दुसरा म्हणा असें सांगण्याचें भान श्रोत्यात नव्हतें इतकी ती मंडळी त्यांत तल्लीन झाली होती. उदेभानराव पुडके पुडके तपासून बाजूला काढीत होते. इतक्यांत विशेष महत्त्वाच्या कागदांची म्हणून ठेवल्यासारखी एक पेटी त्यांच्या हाताला लागली. तिला कुटूप नव्हतेंच. तिला उघडून पहातां फार काळजी पूर्वक बांधलेली पुडकी त्यांना दिसून आली. त्यांना उलगाडत असतां एक काळजीपूर्वक रेशमी रुमालांत वेष्टून घातलेलें पुडकें त्यांच्या नजरेला आलें. विशेष महत्त्वाचें म्हणून त्यांनी त्याच्यावरील रुमाल सोडला व त्यातून कागद बाहेर काढले त्यांत बऱ्याचशा कोऱ्या कागदांच्या वेष्टना-खाली एक सर्व बाजूंनी चिकटवलेलें पाकीट होतें. त्यावर काय लिहिलें हें बघतात तों “चि. यशवंतराव शिर्के यांस त्याच्या बऱ्याच्या विसाव्या वर्षी मिळावे.” अशी अक्षरे सुवाच्य मोडीत लिहिली होती. उदेभानराव त्या पाकिटाकडे सारखें पहातच राहिले. पाकीट चोहोंबाजूंनी चिकटविलेलें होतें. त्यांनी आपला वंशवृक्ष आपल्या मनःश्रक्षूपुढें घातला पण यशवंतराव हें नांव त्यांच्या घराण्यांत कुणाचेंच नव्हतें. त्याच्या हैद्राबादेकडील वंशजामध्येही तें नांव असल्याचें त्यांच्या ऐकिवांत नव्हतें. पाकीट उघडून पहावें असें एकवार त्यांच्या मनांत आलें पण दुसऱ्याच्या नांवाचें पाकीट उघडण्यांत पाप आहे ही गोष्ट त्यांचें पापभीरू मन त्यांना सांगत होतें. “आतां काय करावें ? कुणाला नेऊन दाखवावें हें पाकीट ? कां द्यावें ठेऊन पुन्हां जिथल्या तिथें ?” उदेभानरावांच्या समोर अशा प्रकारचे प्रश्नापाठी प्रश्न येत होते. एकवार तर त्यांनी त्याच्याभोंवतीं रुमाल गुंडाळला देखील. पुन्हां त्यांनी तो सोडला. इतक्यांत प्रसादाची वेळ झाली

म्हणून सांगायला खुद्द गिरिजाबाई खोलीत आल्या. हातांत पुढकें घेऊन त्याला उलट सुलट पहाण्यांत उदेभानराव गुंग होते.

“बापूंच्या येथें प्रसादाची वेळ झाली ! जायचं कबूल करणं झालं होतं इकडनं ! आठवण आहे ना त्याची ?” गिरिजाबाईंनीं उदेभानरावांच्या तंद्रीचा भंग केला.

“आलों अँ ! चला तुम्ही ! पण—हें बघा—जरा इकडं या बर ! हें पुढकें बघितलंत ? मोठे गूढ आहे यांत कांहीतरी—याच्यावरचि. यशवंतराव शिर्के असे नांव आहे. आपल्या घराण्यांत कुणी यशवंतराव झाल्याचे माझ्या आठवणीत नाही. उघडून बघावं तर पाकीट बंद आहे.”

“आठवणींत नसलं तरी ते शिर्के आहेत ना ? मग पाकिट उघडण्यांत कसली आली आहे चोरी. नाही तरी शिर्के घराण्यांत इकडेच वडिलकी आहे आणि यशवंतराव कोणीही असले तरी त्यांचे वारस सध्यां आपणच आहांत. त्यांत कांही पाप नाही. आपणच आहांत मालक त्यांचें ! उघडा-यचं तें पाकीट नि बघायचं काय आहे तें ! एवढा विचार कशाला दवा त्याबद्दल !”

उदेभानरावाना युक्तिवाद पटला व त्यांचा हात जरी विशेष घाईनें चालत नव्हता तरी त्यांनीं त्याच्यावरचें चिकटविलेलं वेष्टन काढलें. आत एक थोरली किल्ली व एक पत्र होतें.

“चि. यशवंतराव यांसी:—

अनेक आशिर्वाद उपरी विशेष. तू यावेळीं वीस वर्षांचा झाला असशील. हें पत्र हातीं पडेपर्यंत तुला अगदीं विधर्मीयाप्रमाणे रहावें लागलें याबद्दल मला फार वाईट वाटतें. तुला तसें ठेवणें काहीं कारणामुळे मला अवश्य होतें. उत्तर हिंदुस्थानांतून येतांना तुम्ही आई वारली. ती अत्यंत सालस स्त्री असून उच्च रजपूत घराण्यांतील होती. ती सारी कथा मी येथें लिहीत नाही. तुला ‘हसन’ या मुसलमानी नांवानें मला कां संबोधून ठेवावें लागलें याची कथाही फार लांब असल्यामुळे येथें लिहितां येत नाही. एवढेंच सांगतों की तूं माझा मुलगा आहेस व तुझ्या आईच्या

इच्छेप्रमाणें तुझें प्रिय करणें माझें कर्तव्य आहे. प्रारंभीं तुझ्याशीं थोडा तुटकपणा दाखविला गेल्याबद्दल तूं मला क्षमा कर. मी या-वेळीं स्वर्गी गेलों असेन. पण राणोजी तुला अंतर पडूं देणार नाहीं. वाटल्यास त्याच्या जवळ रहा, त्याचा भाऊच आहेस, न वाटल्यास तुझी स्वतंत्र सोय आहेच. सावतची चावी तुझी आहे. ती घेऊन समाधिमंदिरांत जा. समाधीच्या पूर्वेस एक काळा दगड बसविला आहे. तो काढ म्हणजे तुला या किल्लीनें उघडणारें एक कुलूप दिसेल तें उघड व त्यांत दिसेल तें तूं घे. तें सर्व तुझ्या आईचें आहे. व त्यावर तुझा पूर्ण हक्क आहे. जास्त काय लिहू. सुखी एस व वडील या नात्यानें मुलावाळांना सांभाळ. हा आशिर्वाद मिति—

मुधोजी पाटील शिर्के.

पत्र वाचीत असतांना उदेभानरावांचें हृदय सारखें विस्मयाकर्षित होत होतें. त्यांनीं ताबडतोब तें पत्र गिरिजेला वाचून दाखविलें. “हसन बापू आपले सख्खे काका बरं का ? त्यांचं स्वरं नांवही यशवंतरावच आहे. तारू पोर मोठी भाग्याची आहे. तिला हें नांवच कसं अगदी नेमकं सुचलं ! चल अगोदर ! देवाचा प्रसाद हा बघ असा पावला.”

गिरिजाबाईही आश्चर्याने चकित झाली. “मग इतके दिवस कसं नाहीं बाई कळलं हें ? हें पत्र तर त्यांना त्याच्या वयाच्या विसाव्या वर्षीच मिळायला पाहिजे होतं. थोरल्या पाटलांना माहीत असतं तर त्यांनीं खात्रीनें त्यांचं त्यांना दिलं असतं.”

उदेभानरावांनीं यावर थोडासा विचार केला. कांहीं आठवल्यासारखं करून ते म्हणाले “बाबांना मुळी या पत्राची वार्ताच ठाऊक नव्हती. आजोबांच्या मृत्यूच्यावेळीं त्यांची वाचा देन दिवस बंद झाली होती असें ते सांगत होते. ते कसल्या तरी गोष्टीकडे खुणेनें दाखवीत असत असें सांगतात. त्याचा कुणालाच उलगडा झाला नाही. आणि हें पत्र असंच दस्तरांत पडून राहिलं. आजचा ईश्वरी योगायोगच म्हणावयाचा !”

घाईघाईनें गिरिजाबाई आणि उदेभानराव हत्तीखान्याकडे आले. उदेभानरावांनीं काका ! काका !! म्हणून हसनच्या पायावर डोकें ठेवलें. हसन सुद्धां सर्वजण स्तिमितचर्य झाले.

“काय चालविलं आहेस उदेभान हें. आहे काका मी तुझा पण आज ही उकळी यायला असं काय हातीं लागलं आहे तुझ्या ! प्रसाद घे देवाचा !” हसनने उदेभानरावांना पोटाशीं धरलें.

“काका ! हें बघा माझ्या हातीं काय लागलं आहे तें. ईश्वर पावला काका ! त्यानें इतके दिवस तुम्हांला आमच्यापासून दूर ठेवलं होतं. आतां त्यानें आमचं आम्हांला परत दिलं. देवाची थोर कृपा झाली ! ‘अण्णा वाच हा कागद !’ अण्णानें कागद वाचला. सर्वांनीं हसनच्या पायांवर डोकें ठेवलें. हसन—यशवंतराव सर्वांना कडकडून भेटला. सर्वांच्या नेत्रांतून यावेळीं सारखे अश्रू वहात होते. यशवंतरावांनीं आतां सर्वांना आपल्या हातानें प्रसाद वाटला व तो आपली पांडुरंगाची मूर्ती उराशीं धरून सारखा पांडुरंग ! पांडुरंग ! सख्या पावलास म्हणून नाचूं लागला. सूर्यभान चमत्कारमुग्ध झाला होता. शिवरावानें नंतर सगळ्यांना समाधिमंदिरांत नेलें. तेथला दगड काढून कुलूप उघडलें व त्यांतून एक सुंदर पेटी बाहेर काढली. पेटी उघडून पहातां तिच्यांत एका खणांत तोंडापर्यंत मोहरा भरलेल्या असून दुसऱ्यांत बहुमोल जवाहिराचे स्त्रीचे दागिने होते. उदेभानानें दागिने यशवंतरावाच्या पुढें ठेविले.

“मला रे काय करायचं आहे या द्रव्याचं ! ते सगळं तुमचंच आहे ! जा घेऊन ते घरात ! मी येतो जरा घोडीचा चारा पाणी पाहून ! ‘मग तो होऊं नेदी शीण आड घाली सुदर्शन’ हा ईश्वराचा मूर्तिमंत साक्षात्कार आहे.” घोडीनें फुरफुरून आशय व्यक्त केला. “जीतं रहो” असे उद्गार सर्वांच्या तोंडून निघाले. यशवंतराव घोडीकडे जायला निघाला. “काका ! आतां राहूं या तें काय. घरांत चला ?” “दादा मी बघून येतो घोडीकडे स्वतः” सूर्यभान म्हणाला. “तुम्ही नकारे कुणी काळजी करूं त्याची ? माझं जें नित्याचं काम आहे तें मीच करणार ! माझ्या हातांना चांगला सराव आहे ! तुम्हाला कसं झेंपेल तें वाळांनो !” यशवंतराव तब्येच्याकडे निघून गेला. मंडळी तब्येत्यासमेत उभी राहिली. हसननें घोडीला पाणी दाखवून पुन्हां चारा घालून बाहेर आला व त्याच्यासह सर्व मंडळी वाड्यात राणोजी पाटलांच्या दिवाणखान्यांत बसली. गिरिजा आणि तारा आत गेल्या. याठिकाणी पुन्हा सर्वांनीं मिळून राहि-

लेला प्रसाद खाल्ला. यशवंतरावांनी अत्यंत भक्तीभावाने व साश्रुनयनाने आपल्या घराण्याच्या कुळस्वामीपुढे—मल्हारीम्हाळसाकांतापुढे—साष्टांग नमस्कार घातला ! थोड्या वेळाने गिरीजेने त्यांची पथारी घातली. तारेने पाण्याचा तांब्या आणून ठेवला व नमस्कार करून जायला लागल्या त्या-वेळी त्यांच्या दोघींच्या पाठीवरून हात फिरवून “ या बानू म्हाळसांच्या पुण्याईने आजचा हा ऋणानुबंधाचा योग दिसला. ” असे त्यांनी उदे-भानरावांना उद्देशून म्हटले. “ ईश्वराची कृपा आणि आपला आशिर्वाद आमच्यावर असला म्हणजे झाले. ” असे बोलून उदेभानराव झोंपण्यास गेले. अण्णा आज पाटलांच्या येथेच झोंपला.

प्रकरण २० वें

दुसरे दिवशी सकाळी ही वार्ता सान्या गांवभर पसरली. मोतीचंदही विस्मित झाला. त्याचा मुलगाही साधारण बरा होता. त्याला मुका मार बराच बसला होता. सारे विसरून अण्णानें व सूर्यभानानेंही त्याची चागली शुश्रूषा केली. तोही काठी टेकीत टेकीत आपल्या पित्याबरोबर गढीवर आला होता. नानासाहेबांना फार आनंद झाला हें सांगायला नकोच. अण्णा सकाळीं लवकरच त्यांना हें वर्तमान कळवायला आला व त्यांना त्यानंतर इतकी वाई झाली कीं प्रथम ते अगोदर गढींत गेले. नंतर बाकीची कामें. तात्यासाहेबांनाही आनंद झाल्यावांचून राहिला नाही. तेही त्यावेळी गढीत आले होते. उदेभानरावांनीं सर्वांना पानमुपारी केली व यशवंतराव पाटलांसह वर्तमान सर्व मंडळी श्रीमहारुद्रेश्वराचे दर्शनास गेली. पाटलांनीं शंकराला महारुद्राभिषेक केला व सगळ्या गावाला जेवण घातलें.

× × × × ×

शिवरावांनीं केलेली शेती पाहून समाधानच वाटत होते. शेते हिरवीगार झालीं होती. योग्य वेळीं णऊस पडल्यामुळें, शिवरावानें बीं चांगलें निवडक आणून पेरल्यामुळे व पिकाची योग्य ती निगा राखल्यामुळें पिकें आनंदांत होती व त्याचें सहकारी शेतकरी त्याला आशिर्वाद देत होते. त्याच्या एकंदर कार्याचाही यावेळीं मर्यादित प्रारंभ होता. त्यानें प्रारंभीं लागणारा पैसा कोटून आणला हें त्यानें कोणाला सांगितलें नाहीं. फक्त नानासाहेबांनाच तें ठाऊक होतें. त्याच्या कानात नेहमी असणारी बिगवाळी आज बरेच दिवस तेथें नव्हती. व तिच्याकडे विशेषसें कोणाचें लक्ष गेलें नाहीं.

× × × × ×

मोतीचंदशेटर्नी अर्थात्च आपला दावा काढून घेतला. विशेष आनंदाची गोष्ट ही कीं नानासाहेबांनीं पाटलांचा गांवचा हिस्सा योग्य हिशेब करून त्यांना परत देण्याबद्दल तात्यासाहेबांना खटपट करण्यास विनंति केली. तात्यासाहेबांनींही शेटला तसें करण्याबद्दल सांगितलें. शेटर्नी प्रथम थोडें

कां कृं केलें पण नंतर तीन पैचा हिस्सा आपलेकडे ठेऊन बाकीचा सर्व परत देण्याचें आभिवचन दिले.

× × × × ×

पाटलांच्या घरून नानासाहेब परत घरी येत असतां तात्यासाहेबांनीं त्यांना आपले घराकडून चालण्याबद्दल आग्रह केला. नानासाहेब आणि तात्यासाहेब आज दुसऱ्या वेळेस मोकळ्या मनानें व आनंदानें निरनिराळ्या गोष्टी बोलत बसले. सावित्रीबाईंनी बराच वेळ मनांत घुटमळत असलेला प्रश्न नानासाहेबाना केला. “ नाना ! अण्णाचं लग्न करायचंच नाहीं असं ठरविलं आहे कां तुम्ही ! आमचीं लिली घेतां काय पदरांत ? ” “ त्याची काय शक्ती आहे नाहीं म्हणण्याची ! काय नाना ? ” तात्यासाहेबांनीं हंसत विचारिलें. “ तार्ई ! या ऋणानुबंधाच्या गांठी आहेत. योगायोग असेल तर तसं व्हायला काय हरकत आहे.

“ ठरलं बरं का नाना आतां ! येत्या माघमासीं करायचं अँ कार्य ! बाबूही येतो आहे तोंवर. ” सोयरीक ठरल्याबद्दल एक गोड चहाचा पेला पिऊन नानासाहेब निरोप घेऊन गेले.

× × × × ×

भाग १ ला समाप्त

वृणानुबंध

भाग दुसरा

प्रकरण १ ले

मागिल भागात वर्णन केलेली घटना घडून आल्यानंतर पाटलांच्या घरी आनंदी आनंद झाला हें सांगावयास नकोच. त्या मानाने गांवांतही एकप्रकारचे कुतूहल वावरत होतें. इसनचे यशवंतरावे होणें, पाटलांच्या हलाखीच्या स्थितीचे एकाएकी ईश्वर प्रगट होऊन प्रसाद दिल्याप्रमाणें ऐश्वर्यानंदांत परिवर्तन होणें व त्यामुळें पाटलांची जाती-प्रतिष्ठा पूर्वीपेक्षांही जास्त तेजानें सुप्रतिष्ठित होणें हा योगायोग इतका अचानक होता कीं तो विषय त्या लहानशा गांवांत बरेच दिवस मुरला. जसजसा काल जाऊं लागला तसतशी त्याच्यावर प्रत्येक मनुष्य आपापल्या परीं कल्पना रचूं लागला. गोखले मास्तरांनीं तर पत्र बनावट असून मोतीचंदाला दिपविण्याकरितां समाधी मंदिरांतील धनाची बतावणी होती असा शोधक बुद्धीपूर्वक निर्णय दिला व थोड्याच दिवसांत खरें भांडवल बाहेर येईल असें खात्रीलायक अश्वासन दिलें. मास्तरांनीं पत्र बघावयास मागितलें तेव्हां सूर्यभानरावानें “तें सार्वजनिक रेकार्ड नव्हे” असा त्यांना जबाब दिला होता. मास्तर म्हणजे त्या गांवचे एक प्रतिष्ठित शिष्ट होते. बरेच दिवस त्याच गांवांतील मराठी शाळेवर ते शिक्षक असून पेन्शन घेतल्यानंतर ते पवनपुरांतच स्थाईक झाले होते. पूर्वीपासूनच गांवांतल्या नसत्या भानगडींची उठाठेव करण्याची त्यांना संवय होती. गांवांतील अंतःकलहाचा अग्नि प्रज्वलित करून त्याला सावधानपणानें फुंकर घालण्याचें काम मास्तरसाहेब फारच कुशलतेनें करीत असत. इकडची तिकडे लावालावी करण्यांत मास्तरांइतका कुशल त्यावेळीं तिथें कोणी

नव्हता. शिवरावाच्या गावांत कायमच्या राहण्यानें व त्याच्या तडजोडीच्या व सात्त्विक वागणुकीनें मास्तरांचे पाय बरेच ओढले जात होते. हल्ली मास्तरसाहेब मौनधारी झाले होते. घर बरें, देवालय बरें की आपण बरें अशी बाह्यतः प्रवृत्ति त्यांनीं ठेविली होती. पण त्यांची काकदृष्टि गांवातील बारीकसारीक हालचालींचे निरीक्षण करण्यात सारखी निमग्न असे. पाटलाच्या अचानक उगवलेल्या दैवानें मास्तरांच्या वरपांगी मौनाला जबरदस्त धक्का दिला. त्यांचा स्वभाव त्यांना गप्प बसू देईना. मास्तर स्वतःला पुराणमताभिमानां म्हणवीत असत व श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त धर्माचे आपण आचार्य आहोंत अशी प्रतिष्ठा मिरवीत असत. त्यातून गांवांतील प्रग्व्यात आया भटजी आणि दादा भटजी यांच्यासारख्या पुराणमार्तंडांशी त्यांची थोर सलगी असल्यामुळें या त्रिवर्गीनें हल्ली गांवांत एक लढानसें प्रवाहाचें पिल्लू सोडून दिलें होतें. मोठ्या शेतकऱ्यांच्या कानात त्यांनीं असा मंत्र टोकून दिला की पाटलांना यवनसंसर्ग झाला आहे व त्यामुळें होणारा सबगोलंकार थांबविण्याकरितां त्यांच्याशी कोणीही संपर्क ठेवू नये.

“आबाशास्त्री ! आपणच बघा, हे असें कसें होईल ?”

मास्तरांच्या घरीं भरलेल्या एका धर्ममार्तंडाच्या सभेंत चर्चा सुरू होती. ”मुलीवाळांनीं विनोदानें हसनला यशवंतराव म्हटलें, लगेच जुन्या दस्तरांतून त्याच नांवाचा मुघोजीरावांच्या सहीचा कागद निघाला आणि त्याबरोबर हसनचा यशवंतराव होऊन पाटलाच्या घरादारांत मिरवू लागला ! काय म्हणावं याला आतां ? हसन नेहमीं विठोबाची भक्ती करीत असला म्हणून काय झालें ? तेवढ्यावरून कां त्याला हिंदु म्हणावयाचें ?”

“धर्मावर सांप्रत फार थोर संकट प्राप्त झाले आहे ?”

आबाभटजीनीं तेवाखूचा वाट भरीत गंभीरपणानें प्रतिपादन केले. दादाभटजीही दुजोरा देऊं लागले.

अहो, बघा तर आणखीही काय काय भानगडी करताहेत ही नवीन मंडळी ! तो देशपांड्याचा अण्णा बघा की खुशाल आपला पाटलाच्या घरी जेवतो खातो आहे. धर्मावतार राजे नाहीत नाहीतर या वर्णसंस्करवाल्यांना असा प्रहार केला असता की पुन्हां नांवच काढतेना असल्या गोष्टीच !” दादाभटजींचे अगोदरच भांग प्यालेले डोळे आणखी लाल

झाले. त्यांनी ईश्वराचा धांवा सुरू केला. “परमेश्वरा ! कुठं लपला आहेस बाबा ! हा धर्माचा ज्हास तुला कसा सहन होतो ? धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ! ही तुझी वचनें तूं विसरलास काय ? यावनी संसर्ग, शूद्र संसर्ग !! छे ! छे !! डोकें फाटून जातें या विचारानें व असें वाटतें कीं संन्यास घेऊन निघून जावं कुठं तरी, अशी ही पातकें डोळ्यांनीं बघण्यापेक्षां ? ”

“दादाभटजी ! ” मास्तर समजावणीच्या स्वरांत म्हणाले, “काय करावंच, काळच फिरला आहे. बघता आहांतना देशांत कशी बजबजपुरी माजली आहे ती ? मी वर्तमानपत्र वाचतोना ? काय एक एक थेर करतोह त हे देशभक्त म्हणविणारे लोक व त्यांच्या पाठीमागं आंधळ्याप्रमाणें लागणारी ही तरुण मंडळी ! वीट येतो अगदी, पण करा-यचं काय, राहिलेले थोडे दिवस कसे तरी डोळ्यांवर कातडें घेऊन काढले पाहिजेत ! ”

“आम्हांला नाही बघवत हें ? आम्ही नानासाहेबांना स्पष्ट सांगणार की तुमच्याकडून जर याचा बंदोबस्त नीट होत नसेल तर तुमचा आमचा संबंध नको ! ” आवाभटजी उद्गारले, आवाभटजी देशपांड्याचे उपाध्यय होते.

“आणि आम्हांहि सांगणार तात्यासाहेबांना की अतःपर आम्हांलाही आपलेकडील वृत्तीबद्दल विचार करावा लागेल. पण हें पहा मास्तर ! आमचे तात्यासाहेब पडणार नाहीत या फंदात. त्यांची वृत्ति फार धार्मिक आहे. त्यांचा बाबू यायचा आहेना विलायतेहून त्याला त्यांनीं लिहिलें आहे अगोदरच की येतांना नाशकास प्रायश्चित्त घ्यावं लागेल. बाबूचेही पत्र आलें की त्याची कबुली आहे त्या गोष्टीला ! एवढा विलायतेचा बालि-ष्टर पण फार योग्य ! ”

“बाबू फार समंजस लहानपणापासून ! माझ्याजवळच शिकलेलाना ! फार गरीब आणि सालस छोकरा ” मास्तरांनीं शिफारस केली.

त्या बैठकींत अशा अनेक प्रकारच्या गोष्टी झाल्या. आवाभटजी आणि दादाभटजीसारख्या धर्माचार्यांनीं मनावर घेतल्यावर गांवांत ग्रामण्याचा एक नवा कलह उभा राहणार आणि विशेष सत्याकरितां गांवांतील

अडाणी जनसमूहाच्या झुंडीच्या झुंडी आपल्याकडे येणार या गोष्टीचें मधुर चित्र मास्तरसाहेबांच्या मनःचक्षुंसमोर उभें राहिलें. त्रिवर्गीनीं ही पानतंबाखूची आणखी एक पैर झाडलीच. असल्या सभा दररोज भरत जावून धर्मसंरक्षणाच्या या कामांत प्रत्येकानें कंबर कसून प्रयत्न केला पाहिजे असा ठराव होऊन ते संध्याकाळच्या देवदर्शनाकरितां म्हणून महामंद्रीश्वराच्या मंदिराकडे निघून गेले.

प्रकरण २ रे

गाईवांत चाललेली ही कुजबुज अण्णाच्या कार्नी नव्हती असें नाहीं पण त्याने त्याबद्दल कोणाजवळ अवाक्षरही उच्चारलें नव्हतें. बहुधा त्यानें त्या चर्चेला तेवढें महत्त्व दिलें नसेल. पण सूर्यभानाच्या स्वभावाला तें साहवेना. अण्णाच्या घरी तो व माणकचंद एका प्रातःकाळी बसले होते. माणकचंद त्यांचा आतां जानी दोस्त बनला होता. माणकच्या आजारांत अण्णानें व सूर्यभानानें त्याची फार काळजीपूर्वक शुश्रूषा केली होती व मोतीचंद शेटनाही त्यांच्या त्या श्रमाबद्दल फार कौतुक वाटत होतें. माणकचें तर हल्ली या दोघांशिवाय पानही हालत नसे. त्याला घरीं प्रत्यक्ष काम असें कांहींच नव्हतें. तेव्हा रिकामा वेळ तो बहुधा या दोघांच्या संगतीतच घालवीत असे. जसजसा माणक यांच्या संगतीत जास्त काळ राहूं लागला तसतसे त्याचे विचार उदार वळणावर जाऊं लागले. अण्णानें त्याला आपल्या जवळची चांगली चांगली पुस्तके वाचायला यावीं व त्याच्याशी सूर्यभानाप्रमाणेंच तासचे तास निरनिराळ्या विषयांवर बोलत बसावें. प्रचलित राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, औद्योगिक वगैरे सर्व प्रकारच्या विषयां वरील चर्चा निरनिराळ्या प्रसंगां अण्णा करीत असे. अण्णाच्या मतानें त्याच्या आंखलेल्या कार्याच्या प्रतिष्ठेकरितां हे दोन चांगले स्वयंसेवक मिळाले होते. भानूच्या आणि माणकच्या स्वभावाच्या ठेवणीत अंतर होतें. दोघेही मनाचे निर्मळ होते, पण भानू तेजस्वी, चलाख आणि विद्युच्चपल होता तर माणक जरा मंद, आरामी वृत्तीचा पण एकदां एकादी गोष्ट पटल्यानंतर कोणाच्या तरी मार्गे राहून काम करण्यांत कुचराई न करणारा असा होता. अण्णानें हें मर्म जाणून माणकची मनोभूमिका आपल्या कार्याला लावण्याचें ठरविलें होतें. त्याच्या बुद्धीला झेपेल पण त्याला पटेल अशा विषयांची सुगम मांडणी करून मोठ्या कुशलतेनें त्यानें त्याला आपला भक्त करून ठेवला होता. अण्णा म्हणजे त्याला ही एक आदरणीय व्यक्ति वाटे. दोघेही एकाच गांवचे व एकत्र शिकलेले, लहानपणच्या खेळी-मेळीतले पण आजच्या इतका अण्णा त्याला यापूर्वी कधींच प्रिय वाटला

नव्हता. दिवस रात्र अण्णा ! त्याच्या वांचून त्याला चैनच पडत नसे. अर्थात् दड परिचयानें भानूचीही त्याच्याशी मोठी गट्टी जमली होती. आजकाल ते तिघेही घोड्यांवर बसून सायंकाळीं फेरफटका करावयास जात. चांदराणी त्यानें अण्णाकरितांच जणू ठेविली होती. नोबलला भानूनें बठणीवर आणलें होतें व त्याच्यावर स्वारी करायला आतां माणकला कांहींच अडचण पडत नव्हती. अण्णाला रोज त्याच्या घोडीवर बसून जाणें आवडत नव्हतें पण माणकच्या आर्जवापुढें व निर्मळ विनंतीपुढें त्याचें कांहींच चालेना. हल्लीं बिजलीची बडदास्त तर विचारूंच नका. तिचें सारें सामान नवें करकरीत आणविलें होतें. तिला रतीबही अगदीं रेलचेर चालविला होता. ठाणावरून कसून बाहेर काढली कीं बिजली नुसती नाचत असे. सूर्यभानाच्या स्वारींत तर तिचा तोरा बघायला डोळे सुद्धां पुरत नव्हते. मराठेशाही पोषाख करून जेव्हां सूर्यभान तिच्यावर आरूढ होऊन निघत असे तेव्हां चित्रांतील पहिल्या बाजीराव साहेब पेशव्यांच्या प्रमाणें त्याची ठेवण दिसे. त्याच्या कडे पाहून अण्णानें म्हणावें—

“ भानू ! वहिनीला सांगून मला तुझी दृष्ट काढावी लागेल ! कशाले या अभागी काळांत जन्माला आलास ? स्वराज्याच्या काळांत जन्माला येतास तर आज आम्हांला तुझें चरित्र वाचून पावन होता आलें असतें एवढा पराक्रम तुझ्या हातून झाला असता. ”

यावर भानूनें मनसोक्त हंसावें.

“ अण्णा ! नुसत्या ऐटीनें का लढाया मारल्या जातात. नुसता बाहेरचा देखावा जर कामाला आला असता तर हल्लींच्या व्याख्यानांतील जळजळीत शब्दांनीं प्रतिपक्षाचे प्रासाद नसते कां जळून गेले ! अण्णा ! क्षमा कर, मी तुझ्याशीं वाद घालतों असें नव्हे. मी बोलतों गमतीनेंच पण मला वाटतं देखाव्यांत भुलावणीच जास्त ? तूं आपला भोळा आहेस झालं ! हा माणकही अगदीं जोधपूरच्या महाराजांच्याप्रमाणें दिसतो मग हाही ऐतिहासिक काळांत जन्माला आला असता तर याच्याही पराक्रमाचें पोवाडे टोंडनें आपल्या इतिहासांत लिहिले असते. खरी गोष्ट ही कीं आम्ही त्या काळाच्या लायकच नव्हतों म्हणून या काळीं जन्माला आलों ! ”

“ भानू ! फार समंजस बोललास ! माझी खात्री आहे माणकनेंही तू म्हणतोस तसे नांव काढलें असतें. माझ्या म्हणण्याचा रोख नाही समजलास तू ! कुणाला ठाऊक त्या काळीं तुम्हीं कदाचित् असालही ! तानाजी बाजींच्या मर्दानी पथकांत तू असशील, बाजीराव साहेब, शिंदे, होळकर यांच्याबरोबर शहाला शह देत किंवा भाऊंच्याबरोबर पानपतावर त्या भीषण रणसंग्रामांत मराठेशाहीचा झेंडा आमरण संभाळण्याचें काम तू केलें असशील. माणकनेंही राणा प्रतापाबरोबर त्याच्या घोड्याशीं घोडा लावून सम्राट अकबराशीं सामना दिला असेल, नाही कुणीं म्हणावें ? मी कोण असेन त्यावेळीं हें मात्र मला सांगतां येत नाही. मी त्या वेळेचा तुम्हां वारांचा घोडा तरी होतो अशी जर मला त्यावेळीं स्मृति झाली तरी मी स्वतःला धन्य समजेन भानू !—”

“ अण्णा ! तुझ्या कल्पनेला हल्लीं मुळीं धरबंधच राहिला नाहीसा दिसतो. मी सांगतां, तूही त्यावेळीं श्रीसमर्थींच्या महाराष्ट्र धर्म प्रसारकांचा अग्रणी होतास ! ज्योतिष नको आहे यायला ह्या बाबतींत निकाल द्यायला पण आतां अडल काय आहे या सगळ्या विचारांचें ! का माणक तुला काय वाटतें ? मागील इतिहासापेक्षां प्रचलित इतिहासाकडेच विशेष लक्ष देणें चांगलें नाही का ? ” माणक काय बोलणार ? यांच्या परिचयानें त्याला हें संभाषण समजलें असलें तरी त्यांत भाग घेण्याइतका तो अजून तयार झाला नव्हता. त्यानें नुसतें “तुझें म्हणणें खरें आहे ” या अर्थाची सूचक अशी मान हलविली. अण्णालाही यावेळीं थोडें हंसू आलें. एकदां सुरू झालेला विषय तो सहसा मध्येंच बंद करीत नसे.

“ भानू ! प्रतिष्ठितपणाचें बोललास खरा, पण बाबा ! प्रस्तुत इतिहास हा मागच्या इतिहासाशीं पुनर्जन्मानें सांधलेला आहे. मनुष्याला ज्याप्रमाणें त्याच्या कर्मानुसार दुसरा जन्म येतो असें आपल्या धर्मानें सांगितलें आहे त्याचप्रमाणें पूर्वींचा इतिहास आजच्या स्वरूपांत जन्म पावला आहे. या वेळच्या कर्तृत्वावर पुढील इतिहासाचा जन्म होणार आहे. तुमच्या रुबावावरून मला पूर्वेतिहास आठवला तसाच पुढील इतिहासाचा जन्म कसा होईल याचा माझ्यासारख्या विक्षिप्त विचार करणाऱ्या माणसाला केवळ आनंद वाटण्याच्या उद्देशानेंच कयास करावासा वाटला. आपल्या

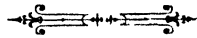
या लहानशा गांवाच्या बऱ्याकरितां जें तुम्ही झटतां त्याची नोंद ईश्वराच्या चित्रगुप्ताच्या वहींत खास होत आहे. काळ आणि परिस्थिति बदलली म्हणून सत्प्रवृत्ति आणि वागणुकीचे नियम थोडेच बदलतात तपशिलांत फरक करणें परिस्थित्यनुरूप अवश्य असलें तरी तत्त्व थोडेंच बदलणार आहे ? ”

“ बरं बाबा ! मी बाजीरावसाहेब आहे हें झालं आणि हा माणक जोध-पूरचे महाराज आहेत ! पण ह्या वरोबर तुला ब्रह्मेन्द्रस्वामीचें पद आम्ही बहाल करणार आहोंत. हं ! सांग लवकर, कोणत्या किल्ल्यावर हल्ला करावयाचा गुरुमंत्र देतोस आम्हांला ? माणक तयार हो अँ ! गाफीली राहूं नकोस ! ” भानू खोखो करून हांसला, माणकलाही इसू आलें, अण्णानेंही बारकेंसं गंभीर स्मित केलें. इतक्यांत खरोखरच “ खो, खो ” करीत खोंकलतच आबा भटजी दारांत शिरलें. अण्णाच्या खोलीकडे न पहाताच ते एकदम आंत नानासाहेबांच्याकडे गेले.

अण्णानें सहज स्वरांत म्हटलें “ एका जुन्या किल्ल्यावर हल्ला करावा लागेल आपणाला लवकरच ! संध्याकाळीं या अँ, भानू ! माणक ! फुरसत झाली तर तूंही ये. आमच्या शेतांकडे जाऊन येऊं आज ! ” भानू आणि माणक घराबाहेर पडले. अण्णा आंत गेला.

प्रकरण ३ रे

नागपुराहून आलं कां कांहीं उत्तर ? आतां वाढवायची तरी किती मुलीला ? आधींच उफाड्याची, त्यांतून आतां पंधरावं वरीस लागलं आहे तिला, मर्यादा राहिली कां आतां कांहीं ? पुढं आणखी सिंदूरस्त आला आहे ? तात्यासाहेब देशमुख सायंकाळच्या फराळाला बसले होते. सावित्रीबाई त्यांच्याजवळ बसून मुलीच्या लग्नावद्दल त्यांच्याशीं बोलत होत्या.

“ मला कांहीं काळजी नाहीं असं कां समजतेस तूं ? वर पाहणं चाल-लच आहे. जसा ऋणानुबंध असेल तसं येईल जुळून ! आपण कां उगीच काळजी करावी त्यावद्दल ? आतां मुलगी वाढली आहे, लग्न शक्य तितक्या लवकर उरकलं पाहिजे, बरं दिसत नाहीं आपणांला तें ह्या गोष्टी खऱ्या आहेत; पण विचार हा करायला हवा कीं उगीच कुणी तरी मुलगा धरून आणावा आणि लावावं लग्न त्याच्याशीं, असं कां करायचं आहे आपणांला ? सगळीकडे पत्रं गेलीं आहेत. मीही लवकर निघणार आहे त्या मोहीमेवर ! कांहीं झालं तरी यंदा लग्न ठेवीत नाहीं हें खचित् ! फाल्गुनांत लग्न करण्याचा माझा निश्चय झाला आहे. ”

“ माझी गोष्टच उडवून द्यायची असेल तर काय बोलतां येणार मला ? पण मी म्हणतें,—पुन्हां यावं लागतं तिथंच—शोधल्यावांचून मुलगा कसा मिळणार ? नुसतीं पत्रं पाठवून कां कुठं कामं होत असतात ? स्वतः एकदां जाऊन मुलं पाहून येणं निराळं आणि याला त्याला पवं लिहून आमच्या मुलीकरितां मुलं पहा म्हणणं निराळं ! कुणाला ठाऊक त्यांच्यापैकीं कित्येकांना स्वतःच्याच मुली उजवावयाच्या असतील. स्थळं पहाणार तें तीं स्वतःच्या मुलींकरितां प्रथम कीं आपल्याकरितां ! अलीकडे तर मीं ऐकतें कीं कुणाला चांगली स्थळं माहित असलीं तरी तें सांगत नाहीत दुसऱ्या कुणाला ! ”

तात्यासाहेबांना सावित्रीबाईंच्या बोलण्यानें थोडें हंसूं आलें. तरी त्यांच्या बोलण्यांत असलेली छटा त्यांना जाणवल्या वांचून राहिली नाही. त्यांनीं

मुलगे ववण्याच्या प्रयत्नाला प्रारंभ केला नव्हता अशांतला भाग नव्हे. त्यांनी आपल्या स्नेह्यांना आणि कित्येक नातलगंना मुलीच्या टिपणांसहित पत्रे लिहिली होती पण त्यांच्यापैकी फारच थोड्यांकडून उत्तर आली होती व ज्यांच्याकडून उत्तर आली होती त्यांच्यापैकी बहुतेक समाधानकारक नव्हती. कित्येकांच्या पत्रांचा अर्थच लागत नव्हता. त्यांच्यातून अर्थच काढायचा झाला तर तो एवढाच निघणें शक्य होतें की त्यांचे स्वतःचेच मुलगे लग्नाला योग्य होते व आपल्यालाही सुयोग्य अविवाहित मुलगे आहेत याबद्दलची तात्यासाहेबांची आठवण ताजी करण्याकरितांच त्यांनी काही तरी शिष्ट विशिष्ट भाषेत पत्रे लिहिली होती.

“ आपल्या मुलीकरितां आम्हीं स्थळें पहात आहोंतच योग्य वेळीं कळवूं. पण त्यांतल्यात्यांत कळविण्यास आनंद वाटतो कीं आमच्या मोरूला ××× इनादारांची मुलगी सांगून आली आहे. मुलगी जवळ जवळ आपल्या लिलेइतकीच वयानें असून स्वरूपांतही तितकीच चांगली आहे. लिलीला आम्ही लहानपणीं बघितली होती तरी आतां तिला न पहातां हीं आम्हीं तिचें वर्णन करूं शकतो. शक्य असल्यास स्वतः एकवार इकडे येवून जावें म्हणजे दोन चार मुलगे समक्ष दाखविले जातील. इ. इ. ”

असल्या मासल्याचीं पत्रे तात्यासाहेबांनीं वाचलीं म्हणजे त्यांना सावित्री बाईच्या बोलण्याची सत्यता ताबडतोब पटे. त्यांचा विचार बाबूला भेटा-वयास मुंबईस जायच्या वेळीं जें एकदां बाहेर पडायचें तें काय तें नक्की ठरवूनच घरीं परत यायचें, हा होता. नाहीं म्हणायला आजच्या डाकेंत त्यांना एक चांगलें पत्र आलें होतें. नागपुराहून त्यांच्या एका मेहुण्याचें पत्र आलें त्यांत तेथील भाऊसाहेब सुभेदारांच्या मुलाबद्दल त्यांनीं लिहिलें होतें. मुलगा नुकताच बी. ए. झाला होता व लवकर त्याचे वडील त्याला विलायतेस शिक्षणाकरितां पाठविणार असल्याचें त्यांनीं लिहिलें होतें. एव्हांना तो रवानाही झाला असता पण त्याच्या मातुश्रीची इच्छा त्यानें लग्न करून जावें अशी असल्यामुळें व भाऊसाहेबांनाही अनेक कारणा-करितां ती गोष्ट पटल्यामुळें त्यांनीं त्याला येत्या उन्हाळ्यांत पाठविण्याचा बेत केला असल्याचेंही लिहिलें होतें.

तात्यासाहेबांचें घराणें प्रसिद्ध होतें. पिढीजाद श्रीमंत घरंदाज घराणें

म्हणून त्यांचा लौकिक तर होताच पण खुद्द तात्यासाहेब फार थोर मनाचे, दिलदार आणि सढळ हाताचें जहागिरदार अशीही त्यांची वास्तविक कीर्ति होती. सुभेदार तात्यासाहेबांना उत्तम प्रकारें ओळखीत होते.

“ आजच्या दादांच्या पत्रांत सुभेदारांच्याकडील स्थळाबद्दल लिहिलें. मला वाटतें तें स्थळ छान आहे. कशाला वसा हुडकीत उगीच इकडे तिकडे जुळलं तर छान आहे. पण एक थोरली अडचण आहे त्यांत. ते म्हणतात पत्रिका न बघतां लग्न करावयाचें ! ”

पत्रिका बघितल्यावांचून लग्न कसे करितां येणार ? कांहीं तरी आपलें करायचें झालं ! नको ग बाई तें पत्रिका पाहिल्यावांचून लग्न करणं ! ग्रह जुळले पाहिजेत बरोबर नाही तर पोरीला कष्ट व्हायचे माझ्या ! ” सावित्री-बाई म्हणाला.

“ हल्लीं प्रीतिविवाहाची म्हणून एक चाल आहे त्यांत पत्रिका वित्रिका कांही पहात नाहीत. नुसतं गोत्र बघायचें आणि उरकून घ्यायचें ! चांगलं आहे, उगीच यातायात काय कामाची ? नाही तरी—”

सावित्रीबाईंनीं तात्यासाहेबांना पुढें बोलूं दिलें नाही. “ पत्रिका पहायची नाही ! कसल्या तरी नव्या नव्या कल्पना काढतात हे लोक कोण जाणे. खडाष्टक असलं तर ! मंगळ असला तर मुलाला ? काय नेम सांगावा. पत्रिका पाहिल्यावाचून कसलं लग्न तें. अडाण्याचें कां लग्न आहे ? लिहायचें उत्तर कीं पत्रिका पाहिलीच पाहिजे. राहील चार दिवस, आतांच कांहीं मोठी घाई नाही आली. ”

तात्यासाहेबांना आतां हांसूं लोटले. फराळ आटपून तें पाणी पीत असतांनाच सावित्रीबाईंनीं शेवटलीं वाक्यें उच्चारलीं होती. पाणी पितां पितां हांसूं आल्यामुळें तात्यासाहेबांना ठसका लागला. दोन चार वेळा खांकरून खोकून त्यांनीं पुन्हां हांसायला सुरुवात केली.

“ आतां मात्र कमाल झाली. इतक्यांतच मुलगी मोठी झाली होती, आतां लगेच ती लहान झाली, कांहीं घाई नाही तिच्या लग्नाची वाः वा ! ! ”

“ शक्य ते प्रयत्न करून जर नच जुळलं तर पोर लोटून कां घ्यायची आहे कुटं तरी ? माझ्या म्हणण्याचा भलताच अर्थ केलांत. मुलगी दोन

वर्षे राहिलेलीं पत्करली पण पत्रिका पाहिल्यावांचून लग्न करणं चांगलं नाही एवढं माझं म्हणणं. मी वेडी आहे वाटतं कांहीं तरी बोलायला ?”

तात्यासाहेब हांसतच म्हणाले “तसं नव्हे, मला वाटलं सध्यांच वर पाहण्याच्या भानगडींतून मला विसावा मिळण्याचा योग असला तर तो मला हवाच आहे. पैशाचीही जरा अडचण आहे. थोडक्यांत आटपायचं नाहीं कार्य. म्हटलं वरं होईल कांहीं दिवस गेले तर. बाबू आल्यावर घर संभाळील तो मग आम्ही आहोंत, लग्नकार्ये आहेत, सगळं आहे !!”

पैशाच्या अडचणीची कल्पना सावित्रीबाईंना नव्हती असें नाहीं—पण वाढलेली मुलगी समोर दिसल्याबरोबर त्यांना इतर कोणत्याही गोष्टीची काळजी न वाटतां मुलीचीच काळजी वाटायची. कर्जाची विशाद काय दोनतीन वर्षे शेती चांगली पिकली की त्यांतून मुक्त व्हायला काय उशीर, अशीच तात्यासाहेबांच्या प्रमाणे सावित्रीबाईंचीही कल्पना होती. सावित्रीबाईंची घराण्यांतील महालक्ष्मी म्हणून कीर्ति होती. त्यांचे लग्न झाल्यापासून देशमुखांचीपूर्वीची स्थिती पालटून त्यांच्यावर सुदैवश्र्वर्यांच्या दृष्टीने ईश्वराची कृपा झालेली होती. पण दिवसमान बदलत असतं त्याप्रमाणे हल्ली देशमुखांच्यावर कर्जाचा बोजा वाढला होता, सालांवर सालं नापिकीची झाल्यामुळे एवढा मोठा जमीनदार हात टेकीस आला होता. धीराचा पक्का म्हणून काळजीची छटा तात्यासाहेब आपल्या चेहऱ्यावर कधीही येऊं देत नसत. सावित्रीबाईंना धीर देण्याच्या उद्देशाने ते म्हणाले—

“मी आपला उगाच विनोद केला. तशी काळजी करण्यासारखी स्थिती नाही. उरकून घेऊं लग्न येत्या फाल्गुनांत. तशी पांच चार हजारोंची सोय जुळणारच नाही असं नाहीं कांहीं अगदीं”

“मला कसली काळजी म्हणा त्याची पण वाटतं तेंही एखादे वेळेस मी म्हणतें—बोलू कां ? नाहीं तर रागावायाचं होईल—”

“बोला की ! तसं आलं माझ्या ध्यानांत पण बोलाच तुम्ही.”

“मी म्हणतें आपल्या अण्णालाच लिली दिली तर !—जोडा कसा छान शोभेल आणि आपलं गांवांतल्या गांवात ! खर्चही त्या मानानं बराच कमी येईल” सावित्रीबाई बोलल्या पण जरा संभाळूनच अडखळत बोलल्या.

“देशपांड्यांच्या घरीं मुलगी ! छे ! आतां तें होणें नाहीं. ” तात्यासाहे बांनीं किंचित् स्मित करीत उत्तर दिलें.

“काय केलंय देशपांड्यांनीं ? अनुवहिनीना जाच केला इतक्या मुली आजवर दिल्या आणल्या तर कधीं तेंटे भांडणं झालीं का घराणें बरोबरीचें नाहीं ? काय गौण आहे तिथं ? मुलगाही कसा बत्तिस लक्षणीं आहे. मिळायचा नाहीं शोधूं गेल्यास माझ्या अण्णासारखा मुलगा ! ”

“मुलगा छान आहे याबद्दल वाद नाहीं पण—पण—मुलीला तिथं सुख लाभणार नाहीं. ”

“जानकी वागवणार नाहीं मुलीला चांगली असं कां वाटत इकडे ? मी देतें ग्वाही त्याबद्दल ? बिचारीचं दुदैव ओढवलं, अनुवहिनी नि दादा असता तर कशाला ऐकावं लागलं असतं असं बोलणं ” सावित्रीबाईंच्या डोळ्यांतून अश्रूंचा प्रवाह वाहूं लागला. तात्यासाहेबांनाही गर्हिवर आला.

“मी जानकीबद्दल नाहीं बोललों कांहीं. ती पोर केवढी सद्गुणी आणि सज्जन आहे हें मी जाणत कां नाहीं. ती तुमच्या आमच्यापेक्षां जास्त प्रेमानें मुलीला वागवील. माझं म्हणणं निराळ्याच मुद्यावर आहे. बरं जा आतां तुम्ही. अण्णा काय जवळच आहे. आणूं धरून आणि लावून टाकूं लग्न तशी वेळच आली तर ! नानाची काय छाती आहे मी म्हटल्यानंतर नाहीं म्हणायला ? पण सध्यां जरा त्यांत बऱ्याच भानगडी आहेत. सम-जुत पटलीना ? माझं त्या घराण्याबद्दल किंवा त्या माणसांबद्दल कांहीं एक विरुद्ध मत नाहीं. अडचण आहे ती निराळीच. सांगेन एखादे वेळेस ! ”

सावित्रीबाई जावयास उठल्या. सुपारीची डबी त्यांनीं तात्यासाहेबांपुढें ठेविली आणि घरांत जायला म्हणून मागें फिरताहेतशा दिसल्या तरी त्यांच्यानं तेथून जाववेना. तात्यासाहेबांनीं त्यांचा आशय ओळखला.

“सांगितलं ना एकदां सारं. तुझ्या माहेरच्या माणसांबद्दल एखादा-शब्द चुकून निघून गेला असला तर त्याबद्दल क्षमा मागूं का ? ”

“क्षमा कसली मागायची त्यांत पण स्पष्ट बोलायला काय हरकत. असली कोणती गुपित अडचण आहे ती सांगण्यासारखी असली तर म्हणते—”

तात्यासाहेबांना आतां बोलल्या वांचून गत्यंतर नव्हतें. ते हळूच म्हणाले “ नानासाहेब आतां अगदीं गरीब झाले आहेत. लवकरच मोतीचंदा-कडून—” पुढें त्यांच्यानें बोलवेना. त्यांनाही ते शब्द उच्चारतांना वाईट वाटत होतें. “अण्णा मला दिसत नव्हता काय ? कशाला स्थळं पहाण्याची मी यातायात केली असती पण मुलीचंही मुख पाहिलं पाहिजेना ? तथापि एवढं बरीक मी सांगतों कीं त्यासारखं स्थळ लिलीला क्वचितच मिळेल.”

प्रकरण ४ थें

आबाभटजी नानासाहेबांना भेटायला म्हणून आले पण त्यावेळीं नानासाहेब घरीं नव्हते. त्यांच्या बैठकीवर ते दिसले नाहीत म्हणून ते घरांत जानकीबाईंकडे गेले. जानकीबाई सोमवाराच्या उपासाकरितां राजगिरा निवडीत बसल्या होत्या. राजगिरा पाखडून त्याच्यावर फुंकर घालायला त्या साधारण वर तोंड करितात तों त्यांना आबाभटजी येतांना दिसले. जानकीबाईंनीं त्यांना नमस्कार केला. भटजींनीं काय आशिर्वाद दिला तो मात्र ऐकायला आला नाही. विधवेकरितां आशिर्वाद!! तिला काय करायचें आहे आशिर्वादांच ! “कितीही कष्ट झाले तरी ते मुकाट्यानें सोसण्याची शक्ती तुला प्राप्त होवो; समाजाची, घरच्या मंडळीची केवढीही कठोर बोलणीं ऐकून त्यांतच समाधान मानण्याइतकी निःसीम निष्ठा तुला प्राप्त होवो, स्वप्नांतही सुख न चिंतण्याइतकें तुझें मन घट्ट होवो, तूं उपासतापास काढून दुसऱ्यांना पंचपक्वान्नांचें भोजन घातलेंस तरी तुझ्याकरितां मायेचा एकतरी अश्रु ढाळणारा कोठलाही प्राणी तुला प्राप्त न होवो” इत्यादि विचार ग्रथित करणारे शास्त्रांतर्गत आशिर्वाद आबाभटजींना परिचित नव्हते. नाहीतर ते आशिर्वाद देण्याचें तें आपलें कर्तव्य केल्यावांचून राहातेना ! जानकीबाईंनीं भटजींना बसावयास पाट आणून दिला व त्या एकोकडे जाऊन बसल्या.

“ नानासाहेब कुठें गांवाला कां गेले आहेत ? जानकी ! ”

“ नाही, गांवींच आहेत. शेतावर गेले आहेत सकाळीं. येतील आतां इतक्यांत. बसा तुम्ही. तोंवर मी थोडा चहा करून आणतें तुमच्याकरितां ” जानकीबाई चहाकरितां स्वयंपाक घरांत जाऊं लागल्या.

“ मी आतांच घेतला आहे चहा मास्तरांच्या इथं पण तूं करते आहेस तर मला ध्यायला हरकत नाही. यजमानाचें घर नाही कसं म्हणावं ! पण लवकर करून आण अं ! मला जायचें आहे निकडीनं ! ”

जानकीवाई आत गेल्या. भटजींनी घराचें निरीक्षण चालूं केलें. खुंटी-वरील धोतरें, उपरणीं, कोनाड्यांतील वाटल्या व डबे, चौकांतील तुळसी-वृंदावन देवघरासमोरील तसविरी वगैरेंचें निरीक्षण करून झालें. पण त्यांना हवी ती वस्तु दिसना. अखेरीस देवघरासमोरील एका कोंपऱ्यांत त्यांना पानमुपारीचें तबक दिसलें व त्यांना आनंद झाला. ते चटकन उठले व तें तबक उचलून घेऊन येऊन पुन्हां पाटावर बसले. तबक व त्यांतील डब्या भरलेल्याच होत्या. भटजींनी त्या पिकलेल्या पानांचा फडशा उडवायला आरंभ केला. सुपारी कातरून एकदांच तोंडांत टाकली व अर्ध्या अर्ध्या पानाच्या छोट्या सुरळ्या चावायला आरंभ केला. त्यांतच चिमुटभर तंबाखूही भरली. त्या वेळची भटजींची मुद्रा दुसऱ्याच्या शेतांत मोकाट सुटलेल्या अप्रतिबद्ध गुराप्रमाणें समाधानाची दिसत होती. पट्टी तयार करावी व ती तोंडांत टाकून वर पाडून मान इकडे तिकडे फिरवीत अगदीं पूर्ण स्वातंत्र्याचा उपभोग घेत घेत त्यांनीं तिला चावावी असा क्रम चालला होता. माडीवर जातांना अण्णानें भटजीला पाहिलें तरी त्यानें तिकडे लक्ष दिलें नाहीं. अण्णा परतला तेव्हां भटजी मुळीं डोळे मिटूनच चर्वण-क्रिया करीत होते अर्थात् त्यांनी त्याला पाहिलें नाहीं. तो सरळ आपल्या खोर्लीत येऊन बसला. पानतंबाखूचें मनःपूत चर्वण करून संतुष्ट झाल्यावर भटजी दुसरा हप्ता सुरू करणार इतक्यांत जानकीवाईंनी चहाचा प्याला आणून त्यांच्यापुढें ठेविला. कपवशी पितळी होती.

“ वः फार समंजस मुलगी आहेस तूं जानकी ! केवळ तुझ्या इथेंच मला चहा घ्यावासा वाटतो. नाहींतर त्या मातीच्या खापरांतून चहा पितात सगळीकडे ! शिवाशिव, तो भ्रष्टाकार वधवत नाहीं. मातीचें भांडें, एकदां उष्टावलं कीं फेंकलं पाहिजे हें शास्त्र आहे पण लक्ष कोण देत तिकडे ! अलीकडे हा भ्रष्टाकार माजलेला पाहिला म्हणजे कुटं पाणीमुद्धां पिऊं नये असं वाटतं ” भटजींनी बशी तोंडाला लावली. जानकीवाई यावर कांहींच बोलल्या नाहींत. त्या नम्रपणें भटजीसमोर उभ्या होत्या. त्यांच्याकडे पाहिलं म्हणजे ह्या कोणी तरी शापित देवता आहेत असें वाटे. वैधव्यामुळें जरी त्यांच्या मुखावर एक प्रकारची उदासीन छाया पसरली होती तरी त्यांचा तो मूळचा गौरवर्ण सुंदर चेहरा त्यांच्या पातळाच्या पांढऱ्या

पदराखालून एखाद्या योगिनीप्रमाणें खुलून दिसत होता. त्यांच्यासमोर पापानें आसमंतात् वावरण्याचें धैर्यच करूं नये म्हणून कीं काय विधा-त्यानें त्यांना विस्तृत आणि मोठाले डोळे प्रदान केले होते. कमलनेत्रांची उपमा त्या ठिकाणीं सार्थ होत होती. त्यांची नेहमींच अर्धवट अधोदृष्टी असे. यावेळी त्या तसलीच दृष्टी लावून उभ्या होत्या. त्या स्वतः होऊन कधींच कुणाशी बोलत नसत पण कुणी बोललें तर शक्य तितकें थोडक्यांत योग्य तें उत्तर मात्र त्या विनचुक देत. भटजींचा चहा घेऊन झाला. व पुन्हां त्यांनीं पानसुपारीचें तबक आपणापुढें ओढलें.

“वाहवा ! जानकी, चहा करावा तूच ! तुमच्या इथल्यासारखा चहा कुठंच होत नाही. मास्तरांच्या येथला चहा कसला चहा तो. काढा होतो झाले एक प्रकारचा ! तशांत त्या भांड्यांना कसली तरी कळकट घाण येत होती. करायचं कसं, आणलं समोर म्हणजे व्यावं लागतं ! बाकी जानकी तुझ्या हातचा चहाच काय पण कोणताही पदार्थ खाल्ला म्हणजे मन कसं अगदीं तृप्त होतं. कुठलंही केवढ्याही दक्षिणेचं निमंत्रण असलं तरी तें सोडून मला तुमच्या इथंच जेवायला यावंसं वाटतं ! मोठी सुग्रण आहेस तू !” भटजींनी पट्टी तोंडांत कोंवली व तंबाखू डाव्या हातावर घेऊन न्यावर चुना घालून ते तो चोळू लागले.

“मला कसला चांगला स्वयंपाक येतो. सासूबाईंच्या हातचं जेवण तुम्ही जेवलांच आहांत. त्यांच्या हातांखाली काम करून आलं मला कांही थोडंसं ! देवानं त्यांना इतक्या लवकर नेलं ” सासूबाईंच्या आठवणीबरोबर जानकी-बाईला जी दुसरी भयंकर आठवण यायची तिच्या योगानें तिच्या डोळ्यात अश्रूंनीं गर्दी करून सोडली. तिच्या विशाल अश्रूपूरित डोळ्यांच्या रूपानं एक सरोवरच निर्माण झालें व त्यांतून उगम पावणाऱ्या एखाद्या निर्झ-रिणीप्रमाणें त्यांतून सारखा अश्रूंचा प्रवाह वहायला लागला. निर्मल आका-शाप्रमाणें भासणाऱ्या तिच्या विशाल भालप्रदेशावरील सूर्य तिच्या नेत्रांत जणूं काय उतरल्यामुळें त्यांतलें पाणी चटके बसतील एवढें उष्ण झालें होतें. घरांत बायकोमाणूस दुसरें कोणीच नसल्यामुळें व कुळधर्म, कुलाचार, नैवेद्य, वैश्वदेवाची परंपरा त्या घराण्यांत आस्थापूर्वक चालूं असल्यामुळें स्वयं-पाकाची अडचण भासूं लागली व त्या अडचणीच्या निवारणार्थ जानकी-

बाईंनीं स्वतःच तात्यासाहेबांच्या मार्गे लागून रामटेक क्षेत्रीं जाऊन श्री-रामचंद्राचें पायांवर आपला केशभार अर्पण केला होता. त्या प्रसंगीं नानासाहेबांना व अण्णाला जें दुःख झालें त्याचें वर्णन कोठवर करतां येणार ? नानासाहेब जरी जुन्या मताचे होते तरी केशवपनाच्या या रूढीत-भटजींनीं शास्त्र म्हणून प्रतिपादिलेल्या या अशास्त्रीय व सर्वथा निंद्य रूढीत-मोक्षाची जागा कुठें आहे हें त्यांना कळेंना ! नानासाहेबांनीं मोठ्या कष्टानें त्या गोष्टीला संमति दिली व त्यामुळें स्वतः न पटली तरी त्यांच्या मनाला हरकत घेण्याचें धैर्य त्याला त्या वेळीं झालें नाहीं.

जानकीबाईंच्या डोळ्यांतून सारखा अश्रुपात होत होता व भटजी निर्विकार मनानें विड्याचें चर्वण करीत होते. जानकीबाईंच्या डोळ्यांतील अश्रू त्यांच्यासमोर जमीनीवर पटापट पडत होते. भटजींच्या जवळ थोडेंबहुत काळीज शिल्लक राहिलें होतें म्हणून म्हणा किंवा कांहीं तरी बोललें पाहिजे म्हणून म्हणा भटजींना थोडे तरी सांत्वनाचे शब्द उच्चारवेसे वाटले.

“जानकी ! आतां दुःख करून काय उपयोग ? झालेल्या गोष्टी ईश्वराधीन असल्यामुळें आम्हां मानवांच्या हातांत आतां काय राहिलं आहे ! अनुसूया वहिर्नीसारखी सासू आणि दादासारखा नवरा मिळायला पूर्वजन्मीचं मोठं पुण्य पाहिजे ! दुःख आंवर ! हें सगळं घर तुलाच आतां संभाळावं लागणार आहे. अण्णाच्या लग्नाच्या गोष्टी ऐकतों आहे गांवांत, आली का मुलगी सांगून एखादी ? ”

जानकीबाईंनीं अश्रू आवरते घेतले होते. त्यांचे डोळे जरी अगदीं कोरडे झालेले नव्हते तरी अश्रू आंत झपाट्यानें परतत होते.

“मुली येताहेत सांगून पुष्कळ. त्यांच्या लग्नाची कसली काळजी नाहीं. त्यांचं लग्न न होतं थोडंच आहे ? ”

“आणि मुलीच्या लुगडींचोळ्यांची आतांपासूनच व्यवस्था करीत आहेस वाटतं. चतुर आहेस ! ” भटजींनीं खुंटीवर लटकत असलेल्या अर्धवट शिकलेल्या जरीकांठीं हिरव्या चोळीकडे बोट दाखवून विचारलें.

“त्याची तयारी पुन्हांपासून कशाला करायला हवी. लग्न ठरलं कीं सर्व तयारी व्हायला विलंब कसला लागणार ? ही चोळी पाटलांच्या गिरिजाबाईकरितां शिवीत आहे मी ! तिचं डोहाळेजेवण व्हायचं आहे लवकरच. ”

“ होय कां ? ठीक आहे. पाटलांचं दैवही आतां चांगलं आहे. तुमचा त्यांचा मोठा घोरोबा तेव्हां कांहीं तरी केलंच पाहिजे प्रसंगानिमित्त ” भटजींचें पट्ट्या चावणें चालूच होतें.

“ आमच्या इथंचं करायचं ठरविलं आहे तें भावोजींनीं. नानासाहेबही मळ्यावर भाज्या, केळीचीं पानें, फुलं आणण्याकरितांच गेले आहेत. परबांचा दिवस ठरला आहे. ”

भटजींनीं आ वासला ! ते जवळजवळ पाटावर उडी मारून बसल्यासारखे ताट बसले ! “ डोहाळेजेवण ? पाटलांचं ? तुमच्या घरीं ! ब्राह्मणाच्या इथं ? आणि नानासाहेबांनीं संमति दिली ? ” भटजींनीं प्रश्नांची फेरच झाडली. जानकीबाईही शांतपणानें बोलू लागल्या.

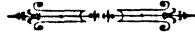
“ काय झालं त्यांत ? ती माणसं नव्हत वाटतं ! त्यांतून परके असते तर एकापरी म्हणतां आलं असतं. पण त्यांचा आमचा पिढ्यानपिढीचा घोरोबा. इतक्या वरसांत पहिलं मूल होणार त्रिचारिला, कमळजा मामी असल्या तर कशाला झालं असतं हें कार्य इथं तिथं ! त्या असल्या तरी आम्हांला आमच्या घरीं तिला बोलावून चोळी शिवणं भागच होतं. ”

“ वाग पोरी वा ? अग तुम्ही ब्राह्मण ते मराठे ”—

“ मग, ते काय आमचं ब्राह्मणपण हिरावून घेत आहेत कां आपलं मराठेपण देत आहेत आम्हांला ! मला नाहीं बाई कळत हें शास्त्र. ” जानकीबाई सणसणीत बोलल्या, भटजींचा पारा गरम झाला. जानकीबाईंकडे न पहातांच ते उद्गारले—

“ सर्वानाच शास्त्र कळू लागल्यावर मग तें शास्त्रच कसलं. अग पोरी ! शास्त्रं सांगण्याकरितांच ना आमच्या सारख्यांची योजना आहे ! जा, या, त्यांच्याकडे. पण घरांदारांत काय हा गोंधळ ! मी आलों होतों नानासाहेबांच्याकडे बऱ्याच गोष्टी बोलायला. त्यांत आणखी हें एक निराळंचं प्रकरण ऐकायला मिळालं. ठीक आहे. वा ! ” घाईघाईनें दोनतीन पट्ट्या तयार करून घेऊन भटजी पाटावरून उठले व घराबाहेर पडले. जानकीबाईंना पाठीमागूनच त्यांना नमस्कार करावा लागला.

प्रकरण ५ वें

यशवंतराव मुसलमान नसून हिंदु आहेत ही गोष्ट कळल्यानंतर पाटलांच्या घरांतील मंडळींना अत्यानंद झाला व फारा दिवसांचा आपला मनुष्य केवळ नांवापुरता का होईना दूर होता तो आपल्या गोतांत मिळाला व तोहि घरांतील वडीलकीच्या नात्याने, यामुळे तर उदेभानरावांना फारच हलकें वाटलें. त्यांनीं हत्तीखान्यांतून त्यांचें बिन्हाड वाड्यांत आणलें पण त्यांच्याच सांगण्यावरून ते पुन्हां हत्तीखान्यांत परत न्यावें लागलें. यशवंतराव फक्त स्नान, भोजन, देवदर्शन व इतर कामें एवढ्याकरितांच घरांत जात असत. एरवी त्यांची निजण्याबसण्याची जागा म्हणजे त्यांचा आवडता हत्तीखाना. हत्तीखान्याचें स्वरूप मात्र यावेळीं पालटलें होतें. पूर्वीची ती एक जुनी पुराणी जागा राहिलेली नसून आतां तिचें एका चांगल्या खोलीत रूपांतर झालें होतें. तिच्या भेगा पडलेल्या भिंती भरल्या गेल्या होत्या. पूर्वीच्या विटांच्या कमानीच्या छताची दुरुस्ती झाली होती. दोन नवीन खिडक्या पाडल्या गेल्या होत्या. आंतून गिलावा केला गेला होता; त्यावर सुंदर सफेदी दिली होती व रंगाच्या साध्याच पण भरदार रेघा भिंतीवर मारल्या होत्या. त्यांची विठ्ठलाची तचि तसवीर कायम होती पण तिचा कोनाडा आतां चांगला उत्तम महिरपदार बनविला होता. त्याच्यावर ॐ हीं अक्षरें लिहून त्याच्यावर हळदकुंकवाचें सुंदर स्वास्तिक तारें काढलें होतें.

संध्याकाळचा समय होता. देवदर्शन व समाधीचें दर्शन घेऊन व बिजलीला थापटून थोपटून यशवंतराव आपल्या बैठकीवर येऊन बसले होते. त्यांच्या बैठकीकरितां एक चांगलें चौरस जाजम, त्यावर एक धाकटा गालीच्या व भिंतीशीं दोनतीन लोड ठेवलेले दिसत होते. बाजूला एक चांगला मोठा पलंग अगदीं स्वच्छ पलंगपोस घातलेला ठेवलेला होता. ती जागा उदेभानरावांनीं आपल्या वडिलांच्या बैठकीच्या जागेइतकीच काळजीपूर्वक तयार केली होती.

यशवंतरावांनीं आपलें उपरणें लोडावर ठेवलें व ते एक उसासा टाकून गालीच्यावर बसले. त्यांच्या हनुवटीवरील पूर्वीची दाढी जाऊन डोकीवर एक लहानसें शेंडीचें चक्र विराजमान झाले होतें. त्यांच्या भव्य कपाळावर गंधाचा ढळढळीत टिपका दिसत होता. त्यांच्या मिशाही भरदार होत्या. त्या रुबावांत ते अगदीं थोरल्या पाटलांप्रमाणें दिसत होते. बैठकीवर ते बराच वेळ विचारमग्न स्थितींत बसलेले होते. त्यांच्यासमोर पांडुरंगाची तसवीर ठेवलेला कोनाडा होता. त्या शामसुंदर मूर्तीकडे त्यांनीं सारखी टक लाविली होती. ते गोजिरें रूप पाहून त्यांना नेहमींच सात्त्विक भाव दाटून येत असे. त्यांची वैखरी जरी मुग्ध होती तरी त्यांच्या आंतर्वाचा यावेळीं “रूप पहातां लोचनीं, सुख झालें हो साजणी” हा अभंग म्हणत होत्या. तें “सकल मुखाचें आगर” जणूं त्यांच्याशीं बोलत होतें. “बहुतां सुकृताची जोडी। म्हणुनी विठलीं आवडी।” या अभंगपादावर तर आतां त्यांचें मन तल्लिन झालें होतें. त्यांच्या डोळ्यांतून भक्तीचे अश्रू वहात होते. इतक्यांत बिजली फुरफुरली व ते भानावर आले. त्यांनीं उपरण्यानें आपले अश्रू पुसले व ते आपल्याशींच बोलूं लागले—

“पांडुरंगा, मला केवळ परक्या नांवाचीच शिक्षा देण्यांत तुझा काय वर हेतु होता? मी तुझाच होतो ही गोष्ट मला ठाऊक होती; पण त्या परिस्थितीच्या मोकळेपणाचा अधिकारी मला कां होतां आलें नाहीं? आजही नारायणा! माझ्या चित्ताला पूर्णपणें समाधान कां वाटत नाहीं? तूं मला आपलें म्हटलंस, माझ्या मुलां माणसांत तूं मला नेऊन सोडलंस तरी ते देतात तो वडीलपणा मला न्यायानें स्वीकारतां येण्यासारखी माझी खरी योग्यता आहे काय? मी शिकें खरा, पण ‘खरा शिकें’ आहे का मी?”

किती तरी वेळ यशवंतराव अशा रीतीनें उद्गार काढीत एकसारखे पांडुरंगाकडे टक लावून बसले होते. त्यांना बदलेल्या परिस्थितीनें आनंद झाला होता तरी त्यांच्या अंतर्दयांमांत समाधान नव्हतें. त्यांना वाटे “आपण मुलानी सज्जनपणानें दिलेल्या वडीलपणाच्या मानाच्या लायकीचे आहोंत किंवा नाहीं? आपली माता घरंदाज कुलवंत रजपुत कन्या असली तरी ती सुधोजीरावांची विवाहिता स्त्री असल्याचा पुरावा आपल्याजवळ नाहीं? तसें असतें तर आपणाला यावनी नांव देऊन दूर कां ठेवण्यांत आलें

असतें ? ” एकावार त्यांना वाटे “ आपण ‘ हसन ’ होतों तेंच बरें होतें; पण त्यांना पुन्हां वाटे, ईश्वर करीत आहे त्याला अनुसरून त्याने दिलेल्या स्थितीला झिडकारण्याची कल्पना करण्यांत आपण त्याचा गुन्हा करीत आहोंत. जे आपण नव्हतों व ज्याप्रमाणें आपण साऱ्या आयुष्यांत वागलों नाहीं त्याच्या खोऱ्या आवरणांतून परमात्म्याने हा ऋणानुबंधाचा धागा जुळवून आणला याबद्दल त्याला धन्यवादच दिले पाहिजेत. त्याची इच्छा असल्यास त्याच्या कृपेने कदाचित् पुढील धागेही उकलले जाण्याचा संभव आहे. ” असला विचार आला म्हणजे त्यांना समाधान वाटे व ते त्या लहरीत पांडुरंगासमोर बसून आपली आवडती ओळ “ बहुता सुकृताची जोडी । म्हणुनी विठली आवडी । ” मोठमोठ्याने म्हणून पांडुरंगनामाचा जयजयकार करीत असत. कृतज्ञतेच्या अश्रूंनी त्यांचे डोळे भरून जात आणि “ कांही पडतां जड भारी । दासीं आठवावा हरी । मग तो होऊं नेदी शीण । आड घाली सुदर्शन । ” यांत वर्णन केल्याप्रमाणें ईश्वरी साक्षात्काराचें प्रत्यक्ष स्वरूप अनुभवास आल्याच्या भाग्याचें—त्या भक्तासच जाणीव होत असलेल्या भक्तिभाग्याचें—त्यांच्या डोळ्यांत सात्त्विक तेज सांचत असें.

आज याच तंद्रीत ते रममाण होते. ते भानावर येऊन आपल्या नेत्रांतले अश्रू पुशीत आहेत इतक्यांत “ बापूसाहेब ! जेवण तयार आहे, ” असें तारा दारांत येऊन म्हणाली.

“ चल, आलों बाळ ! ” असें म्हणून यशवंतराव पुन्हां उपरणें अंगावर घेऊन तारेच्या मागोमाग वाड्यांत गेले.

प्रकरण ६ वें

पाटलांच्या गिरिजेचें डोहाळेजेवण देशपांड्याकडे होणार या गोष्टीनें आबाभटजींच्या पुराण समजुतीला असा जोराचा धक्का दिला कीं त्यांच्या समोर धर्माची विटंबना आतां पूर्ण झाल्याचें दृश्य दिसू लागलें. कलियुगाच्या प्रथम चरणाचा त्यांना विसर पडून त्याच्या चतुर्थ-चरणाच्या शेवटच्या भागांत आपण वावरत आहोंत कीं काय असें त्यांना वाटू लागलें. पाटील मराठे. त्यांतून यवनसंसर्गानें पतित झालेल्या पाटलांच्या घराण्याशीं देशपांड्यासारख्या जुन्या समजुतीच्या ब्राह्मण घराण्यानें आपण यजमान घराण्यानें—इतका एकत्रत्वाचा संबंध ठेवण्याची कल्पना त्या वृद्ध धर्ममार्तंडाला असह्य झाली. यशवंतराव “हसन” असतांना कोणत्याही नामधारी हिंदुपेक्षा, कित्येक ब्राह्मण म्हणविणारांपेक्षांही आंतर्बाह्य शुचि होता ही गोष्ट आबाभटजींना ठाऊक नव्हती असें नाहीं पण त्या गोष्टीवर त्यांचा विश्वास नव्हता.

देशपांड्यांच्या घरून भटजी निघाले ते मास्तरांच्या घरी येऊन दाखल झाले. मास्तर आणि दादाभटजी सत्वंजीवर तंबाखू खात बसलेले होते. दादाभटजींनीं एक वातमी अशी आणली हांतीं कीं सावित्रीबाई आणि तात्यासाहेब यांच्यामध्ये लिलेच्या लग्नावद्दल कांहीं बोलणें निघालें असतांना लीला शिवरावाला देण्यावद्दल सावित्रीबाईंचा मोठा अट्टाहास दिसून आला. तात्यासाहेबांची भटजींनीं त्यानंतर गांठ घेणें अवश्यच होतें. त्यांना हा संबंध धर्माच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीनें आणि इतर कित्येक तसल्याच जुन्या दृष्टीनें इष्ट नव्हता. गंगेवर स्नानाला तात्यासाहेब गेले असतांना दादा भटजींनीं आपला मोर्चा तिकडे वळविला होता. तात्यासाहेब गंगेंत उभे राहून सूर्याला अर्घ्यप्रदान करीत होते तोंच भटजी तिथें पोहचलें.

“कां ! तात्यासाहेब ! आज लवकरच गंगेवर ?”

“ॐ भूर्भुव-उं-उं-उं—हूं !” तात्यासाहेबांनीं भटजींना जाणवलें.

अर्घ्यप्रदान झाल्यावर संध्या पूर्ण होईतों भटजींना थांबण्यावद्दल खुणावून थोड्या वेळानें त्यांनीं आपली संध्या समाप्त केली. भटजी तोंपर्यंत

आपली चंची काढून जवळच एका खडकावर बसले होते. आश्विनाचे दिवस, गंगेला साधारण पोटापर्यंत पाणी असून मधलेमधले खडक पूर्णपणे उघडे पडले होते.

तात्यासाहेब घरीं जायला निघाले तोंच भटजींनीं त्यांना म्हटलें “ बसा की थोडा वेळ इथंच ! मला कांहीं बोलायचं आहे आपल्याशी ! मी घराकडूनच येत आहे आपल्या ! ”

“ घरीं जाऊन बोलूं या मोकळेपणानें ! ” तात्यासाहेबांना तसें नदीवर उगीच बोलत बसण्याची कल्पना आवडली नाहीं. त्यांनीं भटजीचें न ऐकतांच घराची वाट धरली. भटजीच्या भुकुटी वक्र झाल्या. यजमानानें उपाध्यायाची प्रत्येक आज्ञा शिरसाबंध मानून त्याप्रमाणें वागलें पाहिजे या समजुतीचे दादाभट तात्यासाहेबांच्या या वागणुकीनें आंतून अगदी कोपायमान झाले पण त्यांना तसें दाखवून रुष्ट करण्याचें धैर्य त्यांच्या-टिकाणी नव्हतें.

“ बरं चलाच तर घरा ! तसा कांहीं माझा आग्रह नव्हता ! म्हटलें, इथं गंगाकिनारीं छान जागा आहे, बोलायचंही थोडसंच आहे—”

तात्यासाहेब आतां थडीवर येऊन मागून इळूंइळूं येणाऱ्या भटजींची वाट पहात उभे राहिले होते. खडकाच्या उंचसखल भागावरून चालतांना उच्चारलेले त्यांचे वरील शब्द तात्यासाहेबांना ऐकूही गेले नाहींत. इळूंइळूं पाय सांवरीत, क्वचित् लहानशी या खडकावरून त्या खडकावर उडी घेत भटजी एकदांचे धापा टाकीत तात्यासाहेबांच्या जवळ येऊन पोंहचले.

“ मला आतां वाड्यापर्यंत यायला फुरसत नाहीं पण एवढंच सांगण्याकरितां मी तातडीनें आलों होतो कीं लीलेला जर अण्णाला घायचा आपला निश्चय झाला असेल तर आपण त्याबद्दल जरा विचार करावा—”

तात्यासाहेबांनीं भटजीकडे एक तीक्ष्ण दृष्टिक्षेप केला. भटजी आपल्या अधिकाराच्या बाहेर लुडबुड करीत आहे हें त्यांनीं त्या दृष्टीक्षेपानें दर्शविल्यासारखें केलें.

“ अझून कांहीं नकी नाहीं. आणि असलाच ऋणानुबंध तर मी तरी कसा चुकविणार त्याला. ” तात्यासाहेबांनीं सामोपचारानें पण जरा लासिक स्वरांनंच उत्तर दिलें. भटजी चाणाक्ष होते. ते उमगले. त्यांना तात्यासा-

हेबांचा स्वभाव ठाऊक होता. त्यांना या बाबतीत जास्त हटकण्याची ही वेळ नव्हे हे त्यांनी तत्काळ ताडलें.

“ आपलें सांगून ठेवलें आहे यावेळीं ! आपल्या फुरसतीच्या वेळी वाड्यांत येऊन सांगेन याबद्दल आणखी ! तूर्त मलाही फुरसत नाही. तथापि यजमानाच्या कल्याणाची काळजी—” भटजी चांचरतच बोलत होते.

“ काय सांगायचें असेल. तें घरीं येऊन सांगा. ऐकायला माझी ना नाही ” भटजीकडे न पाहतांच वाड्याकडे जाणाऱ्या रस्त्याकडे वळतांना तात्यासाहेब म्हणाले. त्यांच्या चर्येवर तात्पुरता तिरस्कारही व्यक्त झाला होता. भटजीची धाई कोणत्या कारणास्तव आहे हेंही त्यांच्या चाणाक्ष दृष्टीला दिसल्यावांचून राहिले नाही.

भटजींना या प्रसंगानंतर समाधानाची जागा म्हणजे मास्तरांचें घर. या त्रिवर्गवृद्धांचा मास्तरांचें घर म्हणजे एक क्लृप्त होता. लीला आणि शिवराव याच्या विवाहामुळें उद्भवणारें धर्मसंकट हा विषय मास्तर आणि दादा-भटजी यांच्या दरम्यान खलांत पडला असतांना आवाभटजी तिथें येऊन पोहचले. त्यांच्या ताज्या वातमीनें संकटांत भरच पडली. मास्तरांच्या पत्नीनें त्यांना भोजनाला हांक मारली नसती तर ती सभा सारा दिवस धर्मचर्चा करीत बसली असती अशी त्यांच्या त्या वेळेच्या एकंदर आविर्भावावरून कल्पना येत होती.

प्रकरण ७ वें

स्थलमानानें बायको म्हणजे एक जिव्हाळ्याचा कामकरी अशीच कल्पना एखाद्या प्रोढ मुलाला प्रश्न केला असतांना तो देखील; पण नवरा म्हणजे लहानांतल्या लहान मुलीला काय वाटतें. या प्रश्नाचें स्पष्ट उत्तर जरी प्रसंगी मिळालें नाहीं तरी तें ज्या प्रकारचें मिळतें त्याला समजण्याची कल्पना प्रत्यक्ष ती मुलगीच झाल्यावांचून येणें दुरापास्त आहे. पुष्कळ वेळां मित्रांच्या किंवा संबंधीयांच्या कुटुंबांतील मंडळी एकत्र जमली असतांना त्यांच्या मुलांमुलींच्या एकत्र खेळण्यांतून विनोदानें कित्येक वेळां लहान मुलामुलींचें वाङ्मनश्चय त्यांच्या आया बहुधा करीत असतात. त्यावेळीं एखाद्या लहान बालिकेला एखादा मुलगा नवरा म्हणून दाखविला तर ती एखादे वेळेस पसंती तर एखादे वेळेस नापसंती दर्शविते. अशा वेळी नवऱ्याबद्दल ती बालिका काय बरं कल्पना करीत असेल ? आपलें मत ती त्यावेळीं स्पष्टपणें आपल्या बोंबड्या बोलानीं किंवा न बोलतांच दिसेल अशा आविर्भावानें जाहीर करते यांत शंका नाहीं. मुलांच्या मनाबद्दल—पुरुषजातीनें क्षमा करावी—आम्ही या ठिकाणी विचार करीत नाहीं. पुरुषाचें हृदय मृदुभावनेला पारखें नाहीं पण त्याच्या हृदयाची ठेवण मानुषी असली तरी स्त्रीच्या हृदयाच्या ठेवणीहून अगदीं निराळी आहे. पुरुषहृदयाला स्थूल संवेदनेचे तंतू आहेत तर स्त्रीहृदयाला सूक्ष्मतर संवेदनेचे तंतू आहेत. पुरुषाच्या हृदयांतील संवेदकशक्तीचा विकास इळू-इळू स्थूल प्रमाणांत आणि प्रमाणतः दीर्घ कालानें होतो. उलट स्त्रीहृदयांतील संवेदक शक्तीचा विकास द्रुतगतीनें, सूक्ष्मग्राही, आणि अल्पकालांत होतो. कन्या, पत्नी आणि माता या दृष्टीनें त्यांच्यावर पुत्र, पति आणि पिता या जबाबदाऱ्यांपेक्षां ईश्वरानें फारच मोठा भार टाकलेला आहे. मुलगे वयाच्या सोळा वर्षांत शिक्षण घेत असूनही जितक्या प्रमाणांत बावळट राहतात तितक्याच उलट प्रमाणांत मुली अशिक्षित असल्या तरी एक प्रकारच्या नैसर्गिक सुशील, गंभीर आणि जबाबदार भावनाबद्ध भास-

तात. तात्पर्य, स्त्रीहृदयाचे संवेदक परमाणू पुरुषहृदयापेक्षां जास्त प्रमाणांत संजीवित असतात.

देशमुखांची लीला एका संध्याकाळीं आंतील चौकांत झोंपाळ्यावर झोंके घेत होती. सावित्रीबाई स्वयंपाक घरांत काम करीत होत्या. तात्यासाहेब चिरंजीवांना भेटण्याकरितां मुंबईस गेले होते.

तारा झोंपाळ्यावर आपल्याच नादांत हळूहळू कृष्णाचीं गाणीं गुणगुणत होती. वयाला पंधरा वर्षे पूर्ण झालेली ती नयनमनोहर बालिका झोंपाळ्याच्या होणाऱ्या किर्किर अशा आवाजांत हळूहळू गात असतांना यावेळीं पूर्ण आनंदांत लांबलांब झोंके घेत होती. आतां तर तिचा पायही जमिनीला लागला न लागल्यासारखा होत होता. तिनें एका हातानें झोंपाळ्याचा सांखळदंड धरला होता व दुसरा हात वाऱ्यानें भुरभुर उडणाऱ्या कपाळावरील केसांना व पदराला सांवरण्यांत गुंतला होता. झोंपाळ्याचे झोंके आतां खूप वर जात होते, इतक्यांत काय झालें कुणाला ठाऊक झोंपाळा एकीकडे कलता होऊन ती धाडीदिशीं खालीं आपटली. “आई पडलें ग मी !” अशी तिनें आरोळी ठोकली. सावित्रीबाई धांवतच बाहेर आल्या. त्यांनीं तिला उचलून मांडीवर घेतलें. कानांत फुंकर घातला. हातपाय एकदां ताणून ओढले व “काय झालं बाळ ? कुठ लागलं माझ्या लिलीला ?” असें प्रश्न विचारित त्या तिच्या अंगावरून हात फिरवून पाहूं लागल्या. लीला बेशुद्ध पडली होती. तिन्ही सांजाची वेळ. दिवा लांब होता. तथापि तिच्या डोकीवरून वहाणारा रक्ताचा एक ओघळ त्यांना दिसला. त्यांनीं ताबडतोब एक संतरंजी कशी तरी आंथरून त्यावर तिला निजविलें व धांवत घरांतून हळद आणि साखर आणून त्यावर दाबली. नोकरचाकर जवळ नव्हतें. ते त्यावेळीं गुरांना बांधून त्यांचे चारापाणी करीत होते. कुणी नोकर जवळपास असेल या समजुतीनें त्यांनीं वसल्या जागेवरूनच हांका मारल्या. हांका ऐकून नोकरांच्या पूर्वीच घरासमोरून जात असलेले अण्णा आणि सूर्यभान एकदम आंत आले.

“अण्णा ! भानू ! बघारे लीला कशी करते आहे ! मेढ्या झोंपाळ्यावरून झोंके घेत असतांना पडली ! बघ डोक्याला केवढी खोंक पडली आहे ती !”

“ भानू ! तो बिछाना आण आणि घाल इथं या पलंगावर तोंवर मी जखम बांधतो. ” अण्णा म्हणाला.

भानूने चपळाईने एका हाताने पलंग आणि दुसऱ्या हाताने वळकटी आणली व तावडतोब बिछाना तयार केला. सावित्रीबाईंनी लीलेला त्यावर निजविले. लीलेची आतां ग्लानि थोडी थोडी कमी होत चालली होती. तिने आपले डोळे उघडले. अण्णा यावेळी तिची जखम धूत होता. जवळच सूर्यभान पाण्याचे भांडे व पट्टी घेऊन उभा होता. सावित्रीबाई पलंगावर बसल्या होत्या.

“ बरंच लागलं काय ग आई मला ? ” तारेने हळूहळू विचारलं.

“ कांहीं विशेष लागलं नाही, थोडं खरचटलं आहे घाबरू नकोस ” सूर्यभान म्हणाला.

“ कोण भानुदादा ! तू कुणीकडं यावेळीं ? ”

“ तू झोंपाळ्यावरून खाली पडलीस त्याच वेळी, लीला ! केवढ्याने तरी झोंके घेतोस तू ? अझून कांहीं तुझं बाळपण गेलं नाही ? ” भानू विनोदाने म्हणाला. तारेच्या कपाळावरील खोंक अगदीं ढलक्या हाताने धुतली जात होती. आपल्या कपाळावरून कुणाचा हात फिरतो आहे हें तिला दिसत नव्हतं. “ आई, झाली ना जखम धुवून ? बांध की पट्टी. किंवा तशीच बरी होईल ती. फार लागलं नाही बरं मला ? ”

“ सगळं आंग दुखायला लागेल म्हणजे कळेल झोंपाळ्यावरून पडणं कसं असतं तें. अझून कुठं कुठं लागलं हें कळलंच कुठं तुला. एका ठिकाणचं रक्त निघालं एवढंच ! ” अण्णाचे वरील शब्द ऐकतांच लीलेने मान फिरवून वर पाहिले. “ अण्णा !—”

“ होय मीच तो. मान जरा सरळ ठेव. पट्टी बांधू दे वळकट ! ” अण्णाने हिशोबाने पट्टी बांधली व लीलेला विचारलं

“ आणखी सांग बरं कुठं कुठं लागलंय तें ? आंबेहळद आणि अफूचा लेप लावावा लागेल. आत्या ! लेप तयार करून चांगला ऊन ऊन लावून या दुसऱ्या भागावर. पथ्यानं रहावं लागेल कांहीं दिवस ! ” अण्णा म्हणाला.

“ शिरा खायला हवा सात दिवस ” भानूने पथ्याचें सांगून टाकलं.

“आई ! मी पडलें आणि भानुदादाला आणि अण्णाला विनोद करायला फावलें. मी नाहीं लावायची लेपवीप ! बरी आहे मी ?”

“वेडी आहेस ! त्यांनीं घाई केली म्हणून तर तूं लवकर डोळे उघड-लेस ! भानूतं त्या तिथून हा पलंग आणि बिछाना आणला तुझ्याकरितां. पाटलांसारख्या मोठ्या माणसांनीं—”

“आत्या ! मला परका कां समजतां तुम्ही. या माझ्या बहिणीकरितां आतां या काळोखांत अस्सा घांवत जाऊन काय वाटेल तें मी घेऊन आलों असतां. ”

“मारुतीसारखा पराक्रमी भाऊ असल्यावर काय कमी आहे बाबा ” सावित्रीबाई म्हणात्या.

लीलेकडे पाहून भानू पुढें म्हणाला “पण ही खोंक रहणार आत्या तशीच. ” सुभेदार यायचे आहेत म्हणे बघायला लवकरच. बुजायचे ते !”

“त्यांच्या घरींही झोंपाळा अढणारच. दुसरीकडे एक खोंक पडली म्हणजे फिटफाट होईल. ” अण्णा हांसत म्हणाला.

लीलेनें अण्णाकडे सरळ न पहाता भानूला उद्देशून म्हटलें “मग त्यावेळींही भानूदादा येईल घांवून हांकेसरशी. होयना रे ?”

“अवश्य येईन बरं. पण मला वाटतं सुभेदारांना खून पसंतच पडणार नाहीं. शिकलेली कुट आहेस तूं ?”

“नाहीं पसंत झाली तर नाहीं. बाबू आणि तूं बघालच स्थळ बहिणी-करितां ? अण्णामानू बसा अंमळ. थोडा शिरा करतं तुमच्याकरितां !”

सावित्रीबाई प्रेमळपणाच्या मूर्ती होत्या. अनुसूयाबाई आणि सावित्री-बाई साऱ्या गांवाला मातेसारख्या पूज्य असत. ही मुले तर त्यांच्या घरोब्यांतलींच. उशीर झाला तरी त्यांचा शब्द त्यांच्याकडून मोडवला जाणें शक्य नव्हतेंच. ते दोघेही तिथेंच लीलेची थोडी थट्टा करीत बसले.

झोंपाळ्याला धन्यवाद देत व लीलेला चिडवीत त्यांनीं शिरा खाला व ते दोघे गडीकडे चालते झाले.

प्रकरण ८ वें

अण्णा आणि सूर्यभान आज सायंकाळीं आपल्या शेतांचें निरीक्षण करीत होते. कार्तिकाचा महिना म्हणजे कपाशीच्या पिकांच्या ऐश्वर्याचे दिवस. ईश्वरानें या वर्षीं येताचा आणि जरूर तितका पाऊस पाडून अण्णाच्या पहिल्याच प्रयत्नांना यश दाखविलें होतें. कपाशीचीं झाडें अस्तमानाच्या उतरत्या सूर्याच्या प्रकाशांत वाऱ्याच्या मंद गतीनें डुलत होती. झाडांवर कैऱ्या लदबदल्या होत्या व कांहीं ठिकाणीं कैऱ्या फुटून त्यांतून कापसाची बोंडें बाहेर आलीं होती. जणू काय भूदेवी आपल्या उपासकांना हास्य-मुखानें प्रसाद द्यावयास उद्युक्त झाली होती. मधुनमधुन तुरीच्या झाडांच्या रांगा आपल्या सेनेरी पुष्पांनीं युक्त असलेल्या खांद्या हालवून सृष्टीदेवी-वर मोर्चलें टाळीत होत्या. पलीकडे ज्वारीचें शेत डुलत होतें. मोत्यांच्या दाण्यासारख्या जोंधळ्याच्या दाण्यांनीं युक्त अशीं कणसें पाहून बांधावर बसलेले अण्णाचे सहकारी शेतकरी चिलीम ओढीत आनंदानें बसले होते. अण्णा आणि भानू येतांच ते उठून उभे राहिले. दोघांनींही त्यांची विचार-पूस केली व ते पुढें निघाले.

“अण्णा ! गांवांतील हालचाल विलकुल बिघडलेली दिसते. मास्तर, आबाभटजी आणि दादाभटजी यांनीं फारच मोठा धुमाकूळ घातला आहे गांवांत. आमच्या मराटे मंडळींनीं आमच्यावर बहिष्कार घातला आहे. आम्ही ऐकतो, तुम्हांलाही वाळीत टाकलें आहे आमच्याकरितां !” भानूनें बोलणें सुरू केलें.

“एका जुन्या किल्ल्यावर हल्ला करावयाचा आहे असें जें मीं तुला परवां सांगितलें होतें तो हा किल्ला ! हीं ग्रामण्ये आणि या भानगडी करतां करतां समाज फार विस्त्रळित झाला आहे व त्यांतून ‘नव कनोजे आणि अठरा चुली’ असली दुर्धर दुर्धटना आपल्या समाजांत उत्पन्न झाली आहे. भानू ! एकदम उसळी मारूं नकोस ! शास्त्रें आणि स्मृति एकदम झूट मानण्याचें कारण नाहीं. कालानुसार कायदे बदलतात व तसल्याच वेळो-वेळीं बदललेल्या कायद्यांचा तो संग्रह आहे. प्रचलित कालाला लागू होतील

असलीं विधानें निवडून काढून त्यांची एक नवी स्मृति निर्माण केली म्हणजे कित्येक गोष्टी सुलभ होतील. पण ज्या विद्वत्परिषदेने या गोष्टी हातीं घ्याव्यात व त्यांचा निर्णय करावा असें शास्त्र सांगतें त्या परिषदेतील सर्वच शहाण्यांच्या बाजारांतून अज्ञूनपर्यंत तरी कांहीं विधायक उत्पन्न झालें नाहीं. पण आतां तशी स्थिति फार दिवस टिकणार नाहीं. जुन्याशीं वाद न न करितां नवमतवाद धडाडीनें पुरस्कार करणारी मंडळी निघत आहेत. व तसेंच कार्य विस्तृत प्रमाणांत सुरू झालें म्हणजे कार्याला मोठा जोम येऊन जीर्णमताचा आपोआपच निःपात होईल.”

“अण्णा ! तुझी शांति दांडगी आहे व तुझ्या मनाला मी फारसा विरोधही करीत नाहीं. पण धडधडीत खोऱ्या गोर्धिवरून जर कुणो कांहीं भानगड उपस्थित करतील तर तें नाहीं बुवा सहन करवत मला !” भानू थोडासा जोरांतच बोलत होता.

“खोऱ्याचा तिरस्कार करणें योग्य आहे पण खोऱ्या खऱ्याची मीमांसा वितंडवादापुढे कशी करायची ? त्याच्याकडे दुर्लक्ष केलेलेंच बरें. आपण आपलें काम करीत असावें मग कोणी कांहींही म्हणो ! नानांना पटली माझी गोष्ट ! ते म्हणाले राहूं वाळीत. पोरी थोड्याच उजवायच्या आहेत आपल्या ! बघतां येईल !”

“उं. हूँ ! मला नाहीं दुर्लक्ष करवीत याबद्दल. मी गोखले मास्तरांना स्पष्ट विचारणार आहे कीं अण्णाला तुम्हीं वाळीत कां टाकलेत ? द्या पुरावा त्याच्या दोषांबद्दल ! तुझ्यासारख्या सज्जनाला तसदी म्हणजे काय ? मी त्यांच्याजवळ शिकलों म्हणून काय झालं ? खोऱ्या गोष्टीची मोठी चीड आहे मला ! तूं म्हणे आमच्या येथें जेवतोस, पाणी पितोस ! कसले लबाड हे म्हातारडे ! एकदां असं वाटतं—”

“भानू ! शांत हो ! मी आरोपी आहेना ? मला विचारूं दे त्यांना ? देईन मी त्यांना योग्य उत्तर. हें बघ, सारखीं भांडणं भांडायला आपणांला वेळ नाहीं. आपल्याला बरीच काम करायचीं आहे अज्ञून. आपण तयार केलेल्या सर्व योजना पार पाडायच्या आहेत शक्य तितक्या लवकर. देवाच्या दयेनें यंदा शेतीनें बरा हात दिला आहे. तुझ्याकडून या किल्ल्यावर निराळ्या

तऱ्हेनें हल्ला चढविणार आहे मीं. तुझा माझ्यावर विश्वास आहे ना ? ”

“ अण्णा ! काय बोलतोस हे ? अरे तुझ्यावर अविश्वास ! तुझ्यावर अविश्वास करायचा म्हणजे माझा आत्मविश्वासच घालविल्यासारखे व्हावयाचे अण्णा ! तू सांगशील ती आज्ञा प्रमाण ! आर्गीत उडी घ्यायला सांग, तयार आहे. मी खरंच सांगतो तुझा शांतीचा वेदांत मला मार्ग खेचतो नाहीतर तुझा निंदकांची, तुला व्यर्थ त्रास देणारांची जिऱ्हाच उपटून काढली असती ! तू एवढा खपतोस तो काय स्वतःच्या फायद्याकरिता ! यांचे ढोळे फुटले आहेत काय हे न दिसायला ! ” भानू रागाने लाल झाला पण अण्णाच्या दृष्टीशीं दृष्टी भिडवितांच त्यानें तो गिळला. अण्णा भानूकडे मोठ्या कौतुकाने पहात होता. त्याची ही प्रामाणिक घडाडीची वृत्ती त्याला भारी आवडे. त्यानें कौतुकाने आपले दोन्ही हात त्याच्या गळ्यांत घातले व त्याला पोटाशीं धरले.

“ भानू ! तुझा हृदयाला काळाने खरी कामगिरी ठेविली नाही. हे खरं मराठी तेज आहे. असल्याच तेजाने श्रीशिवाजी महाराजांकडून वंदनीय कामगिरी करविली. जगांत न्यायाकरितां बाता झोकणारे पुष्कळ आहेत पण अशा बहुरुप्यांच्या कारवाईमुळे न्यायदेवतेचे ढोळे आंघळे होऊन तिला तराजूचा कांटा दिसण्याची सोय राहिली नसल्याचीं उदाहरणे घडोघडीं घडून येतात. धर्माचे आणि न्यायाचे साहचर्य अनादि आहे. न्यायावांचून धर्म राहू शकत नाही आणि धर्मावांचून न्यायाला गति नाही. ही न्यायबुद्धीसह धर्मबुद्धी उत्पन्न व्हावयाला तुझ्यासारखी भूमिका हवी. प्रस्तुत अनवस्थेच्या काळांत तू आपल्या उद्योगाने खात्रीनें मार्गदर्शक होशील. ” त्याच्या पाठीवर मौजेनें थापटीत अण्णा पुढे म्हणाला, “ यापेक्षां या विषयाबद्दल तुला कांही आणखी कळावे अशी इच्छा असल्यास तारा तुला सांगू शकेल ! ” भानूही मौजेनें हंसला. “ तुझीं वाक्येचीं वाक्ये जशींच्या तशीं पाठ केल्याप्रमाणे बोलते खरी ती ! एकदां तू आलास म्हणजे तुझ्यासमोरच घालूया प्रश्न ! मलाही अडवितां येईल एखादी कठीण समस्या घालून ! ”

“ नवरेपणाच्या अधिकाराखेरीज दुसऱ्या बाजूनें प्रयत्न करावयाला तुला मोकळीक आहे ! ” अण्णा हांसत म्हणाला.

सूर्यास्त झाला होता. बोलत बोलत ते दोघे बालमित्र घराकडे वळले

प्रकरण ९ वें

माणकचंदाचा आणि मोतीचंद शेटचा एक गरमसा खटका उडाला होता. थोरले शेट कांहीं कामाकरितां थोडे दिवस मारवाडांत गेले होते तिकडून परत आल्यावर त्यांच्या गैरहजेरींतील सर्व वृत्तांत त्यांच्या रोकड्याजींनीं त्यांच्या कानावर घातला व त्याबरोबरच लेखणी त्यांच्या समोर ठेविली.

“ काय झालं रोकड्याजी असं निकरावर यायला ? ” शेटजींनीं आश्चर्यचकित होऊन विचारलें.

“ आमच्या नोकरीची आतां किंमत राहिली नाही. आपले चिरंजीव आतां सज्जान झाले आहेत त्यांच्यापुढे आतां आमच्यासारख्या जुन्या अनुभवी नोकरांची कसली प्रतिष्ठा ? ” रोकड्याजींनीं आपला बिल्लोरी चष्मा डोळ्यावरून काढून डोळे पुसले.

“ काय झालं सांगाल कीं नाहीं सारं स्पष्ट ! माणकचा अपराध असेल तर त्याला असा घालवून देईन घरांतून. तुमचा अपमान म्हणजे काय ? बोला काय खबरवात ? चाव्या आणा पाहूं लवकर ! ” शेटजींना मुलांनें कांहीं पैसे उधळले असल्याबद्दल शंका येऊन त्यांनीं प्रश्न केला.

“ तसं त्यानं पैशाच्या बाबतींत कांहीं केलं नाहीं. त्यानं माझ्या गैरहजेरींत किंवा बळजबरीनं केल्या हिसकून घेऊन तिजोरी काढली नाहीं किंवा पैसे व्यर्थ खर्चही केले नाहींत. व्यर्थ आळ कशाला घेऊं त्याच्यावर ! ”

“ मग झालं तरी काय ? ” शेटजींनीं अधीर होऊन विचारलें. “ एवढंच कीं त्याला अझून आपला फायदा समजत नाहीं. कोणाचं तरी ऐकून व्यर्थ आपलं नुकसान करून घेत आहे. ”

रोकड्याजींनीं शेटजींच्या गैरहजेरींतील रोखे व तडजोडीच्या फेडीचे हिशेब शेटजीसमोर दाखल केले.

“ अरे बापरे ! एवढा हलका व्याजाचा दर आणि गहाणावांचून ? ” शेटजींचा चेहरा उग्र झाला. त्यांच्या गालावरील गलमिशा कठीण ब्रशप्रमाणें ‘ शोभायमान ’ दिसू लागल्या. त्यांचे ओठ फुरफुरू लागले. सोन्याच्या

चुका मारलेले त्यांचे समोरचे दांत खालच्या ओष्ठप्रांती दाबले गेले. आपल्या दीर्घोदराला किंचित् दोन्ही हातांनी दाबून ठेऊन त्यांनी “माणक ” म्हणून आंतल्या दाराकडे पाहून हांक मारली. माणकचंद शांत चित्ताने पावले टाकीत खोलीतून बाहेर आला. त्याच्या हातांत एक पुस्तक होतें. त्या पुस्तकांत वाचन होत असलेल्या पानांत त्याने आपले एक वोट अडकविले होतें. यावेळी त्याच्या अंगांत त्याचा नेहमीचा पातळ मलमलीचा सदरा नसून एक मिलच्या कापडाचा लांब सदरा होता. त्याच्या वडिलांप्रमाणे ‘जॉन पील’ चें त्याचें धोतर त्याच्या कमरेला दिसत नव्हतें. त्याच्या जागी नागपूरमिलचें बागीक किनारीचें स्वदेशी धोतर विलसत होतें. माणकचंद येतांच शेटजींनी एक तीक्ष्ण नजर त्याच्यावर रोखली. एका नजरेत त्यांनी त्याचें आपादमस्तक निरीक्षण केलें. थोडा वेळ शेट त्याच्याकडे सारखे पहात राहिलें.

“ माणक ! ”—

“ बाबाजी ! ”

“ माणक तूं इतका मूर्ख असशील अशी माझी कल्पना असती तर मी तुझ्या स्वाधीन कारभार करून परगांवी गेलोंच नसतों. काय गोंधळ करून ठेवला आहेस तूं हा ! शेटजी ते रोखे त्याच्यापुढें ठेवले. “ हजारों रुपयांचें अशा रीतीने नुकसान जर झालें तर तुझें पोट तरी कसे भरावें. साऱ्या दुनियेंत हिंडलास तरी हा व्याजाचा दर कुठें सांपडेल कां ? ”

“ मी हेंच सांगत होतो याला, पण हा ऐकेचना. म्हणाला मी मालक आहे, सांगतों तें ऐका ! ” रोकड्याजींनी शेटच्या किंचित् मंद झालेल्या अग्नीवर फुंकर घातला !

“ कुठलारे आलास मालक तूं ? आणि असं नुकसान करणाराला मालक कस म्हणता येईल. मालक म्हणे ! हाडार्चा काडं करून हे सारं मीं स्वतः मिळविलं आहे. या सगळ्यावर मालकी माझी आहे !! शेटजी गादीवरचे गादीवरचे बेचैन होऊन हात आपटीत बोलत होते. बिल्लोरी चष्म्याच्या आंतील डोळे एकवार शेटकडे तर एकवार माणककडे सारखे वळत होते. माणक शांत उभा होता. त्याने कांहीं उत्तर दिलें नाहीं.

“ कायरे ! उत्तर कां देत नाहीस ? निगरगट्टासारखा असा कां उभा आहेस आणि तें कसलं पुस्तक आहे तुझ्या हातांत ! ”

“ स्वदेशीची मीमांसा ? ” माणकनें उत्तर दिलें.

“ स्वदेशीची मीमांसा ! म्हणजे काय ? कुणाचें पुस्तक तें ? ”

“ पुस्तक अण्णाचें आहे. त्यांत स्वदेशी बहिष्कारांवर आपल्या देशांतल्या निरनिराळ्या पुढाऱ्यांची निरनिराळ्या वेळीं झालेलीं भाषणें एकत्र छापलेलीं आहेत. ”

“ आणि म्हणूनच मला वाटतं हीं रांठ वखं तुझ्या अंगावर मला दिसताहेत. स्वदेशी आणि परदेशी ! आपणांला काय करायचं असं नसतं त्या वादांत शिरून. आपण आपला धंदा बघावा. इतर गोष्टींकडे बघण्याचं कारण नाही. ”

“ स्वदेशी कापड वापरण्यानें आपल्या धंद्याला कांहीं बाध येतों असें मला वाटत नाही. आपल्या दुकानांतला हा विलायती माल संपल्यावर मी त्यांत निव्वळ स्वदेशी मालच ठेवावयाचे ठरविलं आहे. त्या बाजूनें आपण मला मुखत्यार केलं आहे ! ”

“ तसं असलं तरी तुला त्यांत अशी भलतीच ढवळाढवळ करण्याची मुखत्यारी खात्रीनें नाही. कापडाचं दुकान तुझ्याकरितां काढलं असलं तर मालक मी आहे. स्वदेशी कापडांत नफा फारच कमी आहे. मी नाहीं करूं देणार तुला तसलं कांहीं समजलास ? ” शेटजींना आंतून बराच राग येत असला तरी माणकच्या शांत आणि विनम्र वृत्तीमुळे त्याला दाबून ठेवून ते बोलत होते.

“ जशी आपली इच्छा ! ” एवढेंच उत्तर त्यावर माणकनें दिलें.

“ माणक, या तडजोडींच्या हिशेबांतही तूं पार नुकसान केलें आहेत ! सारे हिशेब सरळ व्याजानें करून तूं तडजोड केली आहेस. चक्रवाढ व्याजानें हिशेब करण्याची सावकारी रीत तुला ठाऊक आहेना ? आले तेवढे पैसे व्याजांत घालून मुद्दल कायमच असूं देणें. अशी आपल्या धंद्याची रचना मी तुला सांगितलेली आहे. अर्ध्यापेक्षाही कमी रकमेवर झालेले हे निकाल अत्यंत मूर्खपणाचे आहेत. ”

“ बाबाजी ! मला क्षमा करा, अशा रीतीने कुळांवर बोजा घालणं फार निष्ठुरपणाचं आहे असं मला वाटतं. ”

“ दयार्द्र बुद्धीने रक्कम वसूल तरी होईल काय ? अरे कित्येक कुळं अशीं खप्पी असतात कीं जरा दया दाखवावयाला गेलं कीं रक्कम बुडवावयालाच तयार होतात. अरे बाबा, या धंद्यांत जसे सरळव्याज धोक्याचें तशी सरळ वागणूक ही धोक्याचीच असते. आपल्या या अनुभवी रेकडथ्याजींनीं तुला कांहीं सांगण्या शिकविण्याचा प्रयत्न केला तर तूं त्यांचा अपमान केलास आणि आपलंही नुकसान केलंस ! मला वाटलं नव्हतं, तुझ्याबद्दल मला कागाळी ऐकावयास मिळेल म्हणून ! त्या पोरांच्या संगतीचा हा परिणाम दिसतो. ही स्वदेशी तो बहिष्कार, त्या लोककल्याणाच्या गोष्टी यापासून आपल्याला मुळींच लाभ होणार नाही. तुझे सोबती तुला धोका देणार नाहीत किंवा वाईट वळणावर नेणार नाहीत ही माझी खात्री आहे. पण त्यांच्या संगतीत राहिल्यापासून आपणाला आपल्या धंद्याला धोका आहे याचा विचार कर ! ”

“ बाबाजी ! सज्जनाच्या संगतीपासून धोका होत नाही अशी माझी पूर्ण समजूत झाली आहे. फार काय पण त्यांच्या जवळून आजवर मी जितकं शिकलों तितकं कदाचित् कॉलेजमध्ये जावून देखील मला शिकतां आलं नसतं. लोक सुखी तर आपण सुखी ही कल्पना मला पटली आहे. मी आपल्या अधिकारांत आहे आपण मला काय ती शिक्षा करावी. मी आपल्या पैशाला हात लावला नाही, तो उधळला नाही पण आपल्या गैर हजिरीत माझ्या बुद्धीला पटल्याप्रमाणे कुळांच्या तडजोडी मीं केल्या आहेत. यापुढे आपली इच्छा नसल्यास मी या बाबतीत केव्हांही कांहीं बोलणार नाही. ”

माणकचंदाचा रुबाव यावेळीं मोठा भारदस्त निर्मळ आणि गंभीर दिसत होता. माणकचें भाषण ऐकून शेटजी विचारांत पडल्यासारखे झाले. रेकडथ्याजी आपल्या चष्म्यांतून शेटकडे सारखे टक लावून पाहूं लागले. माणकनें तेवढ्यांतच पुस्तकांतील बोट काढून, पुस्तक आपल्यापुढे धरून उभ्या उभ्याच पुढील मजकूर वाचावयास प्रारंभ केला. शेटनें मध्येच एकवार त्याच्याकडे पाहिलें तिकडे त्याचें लक्ष नव्हतें.

“ माणक, सध्यां जा तूं. मला काय सांगायचं आहे तें तुला नंतर सांगेन. ” रेकडथ्याजीला हिशेब बंद करायला सांगून शेट तांतडीनें आंत गेले.

प्रकरण १० वें

त्या संध्याकाळीं शिवराव आणि सूर्यभान शेतावरून परत येतांना देवदर्शनास गेले व नंतर दोघेही आपापल्या घराकडे गेले. उदेभानराव निजामशाहींतील वतनाच्या भानगडीसंबंधानें हैद्राबादेकडे गेले होते व यशवंतराव कांहीं कामाकरितां देवगांवास गेले होते.

शिवराव घरीं येऊन आपल्या खोर्लीत बसतो न बसतो तों गोखले मास्तर त्याच्या खोलीच्या दारांत शिरले. मास्तरांना पहातांच अण्णानें त्यांना नमस्कार केला व आराम खुर्चीवर त्यांना बसवून जवळच एक खुर्ची घेऊन आपण बसला.

“आज तूं एकटाच ! सूर्यभान कुठं आहे ?” बहुधा हे दोघे नेहमीं एकत्र असतात या त्यांच्या कल्पनेप्रमाणें व कांहीं विशेष हेतूनें मास्तरांनीं प्रश्न केला.

“नुकताच घरीं गेला आहे. दादा गांवांत नाहींत आणि बापूही देवगांवीं गेले आहेत म्हणून जरा लवकर घरीं गेला.”

“शिवराव, मी आज तुझ्याशीं कांहीं विशेष मुद्यांवर बोलणार आहे. तुला थोडा वेळ आहे ना ?” मास्तरांनीं सरळ सुरुवात केली.

“जरा थांबा, मी घरांत जाऊन वहिनींना चहा करायला सांगून आलोंच लवकर !”

“नको, नको, मी फारसा चहा घेतच नाहीं, तुला माहीत आहेच. शिवाय—”

अण्णानें मास्तरांच्या मनांतील इंगित तात्काळ जाणलें.

त्यानें सरळ भावानें विचारलें.

“आम्हांला वाळींत टाकलें आहे म्हणून आपला नकार असल्यास माझा कांहीं आग्रह नाहीं. पण मला वाटतें आमच्या वहिनींनीं केलेला चहा ध्यावयास आपल्यापैकीं कट्टरांना सुद्धां हरकत नसावी. मी आणणारही नाहीं चहा आपणच घरांत जाऊन ध्यावा म्हणजे संसर्गदोषही रहाणार नाहीं.”

“तसं नव्हेरे—पण—आतां—नकोच—बरं—सांग जा करायला”
मास्तरांनीं अडखळतच अनुमति दिली.

अण्णा चहाचें सांगून आला आणि आपल्या खुर्चीवर येऊन बसला.

“शिवराव, तूं माझा विद्यार्थी आहेस तेव्हां थोडंसं त्या अधिकारानं बोललों तर तुझी परवानगी आहेना त्याला ?”

“आपणाला पूर्ण अधिकार आहे. आपल्या सारख्यांचं प्राथमिक शिक्षण मला मिळाल्याबद्दल मी स्वतःला फारच भाग्यवान् समजतो. आपणासारखे शिक्षक हल्लीं फारच विरळा” आणि खरोखरच गोखले मास्तर अत्यंत नामांकित शिक्षक होते. त्यांना विशेष इंग्रजी आलें असतें तर डेप्युटी होण्याची त्यांचा योग्यता होती. पंतांच्या आर्या लावण्यांत तर त्यांचा हात धरणारा जवळपास त्या पट्टींत कोणी व्युत्पन्न मनुष्य नव्हता.

“शिवराव ! माझी अशी खरोखरच कल्पना नव्हती कीं आपल्या धर्मावर तुझी अशी चमत्कारिक अश्रद्धा असावी ! तुला आपल्या धर्माचा जाज्वल्य अभिमान आहे असेंच मला वाटत होतें, पण प्रत्यक्ष अनुभव मोठा दुःखदायक आहे.”

“आपला काय आशय आहे हें माझ्या लक्षांत आलं. पण माझ्या बाबतींत आपला बराच गैरसमज झाला आहे असें मला वाटतें. माझ्या धर्माबद्दलच्या अभिमानांत मी कोणत्याही हार जाणार नाहीं अशी माझी प्रामाणिक समजूत आहे. जगाचा धर्म होण्याची योग्यता असलेल्या परम-पावन हिंदुधर्माबद्दल ज्या हिंदूंची अश्रद्धा असेल तो महापातकीच समजला पाहिजे. मला आपण स्पष्ट सांगा माझं कुठें चुकलं आहे तें म्हणजे मी आपल्या संशयाचें यथाशक्ती निराकरण करीन.”

“पाटलांचे घराणें यवनसंसर्गानें दूषित झालं आहे हें तुला कबूल आहे ?”

“खोटी गोष्ट आहे. बापूंच्यामुळे आपण असें म्हणत आहांत हें माझ्या ध्यानांत आलें. पण आपली यांत फार गैरसमजूत होत आहे. नुसत्या कांहीं कारणांमुळे प्राप्त झालेल्या परकी नांवांनं जर एखादा मनुष्य दूषित होत असेल तर तसल्या कल्पनेला कुठेंही आधार नाहीं हें—क्षमा करा—मी स्पष्ट म्हणतो. बापू मुसलमान नव्हते ही गोष्ट पुराव्यानें इतकी स्पष्ट

झालेली आहे की त्याच्याबद्दल शंका घ्यायला तिळमात्र जागा नाही. घरांत हाड टाकल्याने यवन झाले, विहिरीत पाव टाकल्याने सारा समाजचा समाज बाटला, या कल्पनेने आपल्या समाजाची केवढी हानी झाली आहे, कसल्या दुर्घर संकटांत आपण पडलों आहोंत हें आपणासारख्या इतिहासज्ञ विद्वानांस सांगण्याचा माझा अधिकार नाही. एवढ्याचकरितां पाटलांना वाळीत टाकण्याचा मूर्खपणा आपल्या येथील मंडळींनीं केलेला आहे. मास्तरसाहेब ! या वावटळीनें आपला गांव पुन्हां आपसांतील कल-हांत चूर झाला आहे. उदार मतांची आवश्यकता या अडाणी समाजाला जाणविण्याची जबाबदारी आपणावर आहे. काल काय करायचें आहे तें केल्यावांचून रहाणार नाही. पण आपण त्याबद्दल जबाबदार होऊं नये अशी माझी नम्र कल्पना आहे.”

मास्तरांना बोलण्याचें धैर्य होईना. त्यांचें बोलणें अण्णानें बंदच करून टाकलें होतें. पण पुराणकल्पना त्यांच्या रक्तांतच भिन्नून गेल्या असल्यामुळे त्यांचें मन त्यांना गप्प बसूं देईना. त्यांनीं लगेच मुद्दा बदलला.

“पण कायरे ब्राह्मणांनीं मराठ्यांचे येथें जेवण खाण केल्यानें त्यांचें ब्राह्मणत्व नष्ट होतें ही गोष्ट तरी तुला पटतेना ?” आपण अगदीं विनतोड मुद्दा फेकला, अशा आशयाचे विकार मास्तरांच्या चेहऱ्यावर झळकूं लागले.

“हा वाद इतका थोड्या वेळांत संपण्यासारखा आहे असें मला वाटत नाही. मी पाटलांच्या घरी आजवर जेवलों नसलों तरी प्रसंग आल्यास तसें करण्यास मला कोणताही प्रत्यवाय वाटणार नाही..” अण्णानें स्पष्ट शब्दांत निकाल दिला. मास्तर त्याच्या तोंडाकडेच पहात राहिले.

“शिवराव, आतां धन्य झाली तुम्हां तरुण मंडळीची ! अरे तुझ्या मतानें सगळ्या स्मृती जाळून का टाकायच्या आहेत. काय ही धर्माबद्दल मानसिक अवनति ?”

“स्मृतींतील वचनांचा आपल्या इतका मला परिचय नाही हें मी जाणून आहे. पण जेवढा माझा त्यांच्याशीं परिचय आहे त्यावरून मी हें जाणतों कीं स्मृतींतून अनेक परस्परविरोधी वचनां आहेत, वर्ज प्रकरणें कधीं लांबविली आहेत तर कधीं आंखूड केलेली आहेत. यावरून मी त्यांना

दोष देतो आहे असा भाग नाही. मी त्या सर्व ग्रंथांना अत्यंत पूज्य मानतो पण प्रामाण्य ठरवितांना त्यांतील वचनें कालानुकूल लाविली पाहिजेत. ”

“ मग त्यांत शूद्रसहभोजन सांगितलें आहे कां कुठें ? ”

“ प्रथम पाटलांना शूद्र म्हणण्याच्या कल्पनेला माझा विरोध आहे. ‘ कलावाद्यंतयोःस्थितिः ’ हें वचन अनैतिहासिक आहे व तें प्रत्यक्षाला पटणारें नाही. आणि ते शूद्र असले तरी त्यांच्यासह भोजन व्हावयाला प्रत्यवाय माझे मते काहीं नाही. ब्राह्मणांना जर सर्व वर्णांतील स्त्रिया करण्याचा अधिकार आहे तर त्या त्या वर्णांच्या स्त्रीनें केलेला स्वयंपाक त्यांना चालणार नाही, त्यांचें ब्राह्मण्य नष्ट होतें ही कल्पना पटण्यासारखी नाही. आहारभेदामुळे बंद झालेला हा व्यवहार आहारसाम्याच्या प्रसंगां अमान्य व्हावयाचें कारण नाही. पाटलांचें घराणें निर्मासभोजी आहे हें आपणांस माहीत आहे. ”

हें डोंकें दुरुस्त होण्यासारखें नाही असें मास्तरांना वाटलें. ते निरुत्तर झालेच होते. त्यांना काहीं उत्तर देऊन आपला बचाव करण्याची इच्छा होती पण आपल्या मनाला त्यांनीं तात्पुरतें आवरतें घेतलें.

चहा घ्यायला घरांत जातांना मास्तर म्हणाले—“ शिवराव, वरवर वाचून स्मृती समजणें कठीण आहे. त्याचा विशेष अभ्यास करावयाला हवा. विद्वानांच्या म्हणण्याप्रमाणें चालावें लागतें तें याच कारणामुळे. सांप्रत कालाकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही हें मत मला कबूल आहे पण ब्राह्मण्याचा लोप झाल्यानें काय प्रसंग उद्भवेल हें तुला मी सांगायला पाहिजे असें नाही. ”

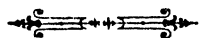
“ हाही वाद तसाच क्लिष्ट आहे मास्तरसाहेब ! समतेच्या वागणुकीनें ब्राह्मण्य नष्ट होतें असें समजावयास मी तयार नाही. जातिश्रेष्ठता ही एकाच्या मिळकतीवर सर्वांनीं खाऊन त्या मिळकतीवर सारखाच हिस्सा मागायला सांगण्यासारखी आहे. ब्राह्मणांनीं खरें ब्राह्मण्य राखण्याचा प्रयत्न केला तर तें नष्ट होणें शक्य नाही. त्याच्याकरितां स्मृतीची ओढाताण नको, व त्यामुळे उद्भवणाऱ्या भेदभावाचें बंड नको. ब्राह्मण्याची किंमत मला कबूल आहे पण इतरांना कमी लेखून तें टिकवूं पहाणें कठीण आहे. आजच्या भाषणांत मी जरा स्पष्ट बोललों याबद्दल आपण मला क्षमा करावी. मी

आपला नम्र विद्यार्थी आहे. आपली योग्यता मला मान्य आहे, माझे विचार अपक्व आहेत हेही मी जाणतो, पण मला प्रामाणिकपणाने काय वाटते ते मी आपणापुढे ठेविले आहे, राग नसावा ! ”

एकीकडून कौतुक आणि दुसरीकडून विस्मय अशा मनःस्थितीत चहा पिऊन मास्तरांनी निरोप घेतला.

प्रकरण ११ वे

वैरिस्टर बाबूराव देशमुख आज गांवांत यावयाचे होते. सातासमुद्रा-पलीकडून आपला बाबू सुखरूप येऊन आपणांला भेटणार म्हणून त्या देवासमोर बसून कृतज्ञतापूर्वक त्याला आळवीत होत्या. लीलेने त्याच्या-करितां निरनिराळे पदार्थ करण्याबद्दल आईच्या मागे सारखा लकडा लावला होता. तिच्याकरितां तो किती तरी निरनिराळ्या वस्तू आणणार म्हणून त्याने पत्तांत लिहिले होते. बाहुल्या इथे ठेवीन, पोलकी या टुंकेत मावतील की नाही, पातळाची घडी केवदी असेल, आणखी काय काय वस्तू आणणार असेल त्याची यादी पाठविली असती तर बरे झाले असते इत्यादि विचारांत तिची नुसती गडबड उडून गेली होती. त्याच्याकरितां गाड्या काल सायंकाळीच देवगांव स्टेशनवर रवाना झाल्या होत्या. देवगांवी जेवण करून तो आज सायंकाळी पवनपुरास येणार होता. शिवरावालाही तशाच अर्थाचे त्याचे पत्र आले होते. शिवरावाच्या घरी भानू आणि माणक बसेल होते व शिवराव बाबूरावाचे पत्र त्यांना वाचून दाखवीत होता. त्यांत त्याने भानू आणि माणक यांना मी येणार असल्याचे कळवा म्हणून अगत्यपूर्वक लिहिले होते. ते सर्व एकमेकांचे बालमित्र होते. शिवराव आपल्या गांवी कायद्याची श्रेष्ठ पदवी घेऊन येत आहे हे पाहून त्या सर्वांना अत्यंत आनंद झाला होता. माणकने आपल्या बगी-च्यांतून मोटाले दोन हार तयार करून बरोबर आणले होते. अण्णानेही आपल्या लहानशा बागेतून स्वतःकरितां व भानूकरितां एकेक हार तयार करविला होता. आपल्या बालमित्राला भेटण्याकरितां गांवाच्या चवळ बाऊन त्याचे अभिनंदन करावयाचे त्यांनी ठरविले होते. त्याप्र-माणे दरवाज्याच्या बाहेर त्याची वाहने उभी होती. सूर्यास्त अजून व्हाव-याचा होता. थोडासा फराळ करून ते तिघेही मित्र घोड्यावर स्वार झाले व हळूहळू देवगांवाच्या रस्त्याला लागले. दोन फर्लांग ते गेले नसतील तोंच देशमुखांच्या गाडीच्या बैलांच्या घुंगरांचा ध्वनि त्यांना ऐकू आला. त्यांनी घोडे फेकले. गाडी दृष्टीच्या टप्प्यांत आली. त्यांनी घोडे

हळू चालविले. गाडीवाल्याने बाबूरावास ते त्रिवर्ग येत असल्याची वडी दिली. बाबूरावांना आपले बालमित्र आपल्याला भेटायलाच येत आहेत हें कळल्यावांचून राहिलें नाहीं. त्याचें हृदय भरून आलें. त्याच्या जन्मभूमीच्या गांवांतील घरे त्याला दुरून दिसत होती. त्याच्या गांवांतील देवता श्रीमहारुद्रेश्वर आपल्या मंदिराच्या सुवर्णमय कळसाच्या रूपानें दर्शन देऊन आपली वाट पहात उभा आहे असा त्याला भास झाला. त्यानें देवाला हात जोडून नमस्कार केला. विलायतेहून आला तरी हिंदु अंतःकरण मागे ठेवून तो आला नव्हता. घोडें जवळ येतांच तो गाडीतून खाली उतरला व त्यांच्याकडे धांवला तो इतका कीं जर त्या तिघांनी चपळाई करून घोडे एकदम थांबविले नसते तर चालत असलेले घोडे आणि गाडी यांच्यामध्ये तो सांपडून त्याला इजा झाली असती. चट्दिशीं तिघांनीही घोड्यावरून उड्या घेतल्या व बाबूरावाला कडकडून भेटण्याची त्यांच्यामध्ये अहमहमिका सुरू झाली. लगेच त्यांनीं बाबूरावाच्या गळ्यांत हार घातले. बराच वेळ हृदयें सद्गदित झाल्यामुळे कोणाच्याच तोंडांतून शब्द निघेना. घोडी आणि गाडीचे बैलही तटस्थ उभे होते. पश्चिमभागी सहस्ररश्मी भगवान् सूर्यनारायण लगबगीनें आपलीं सुवर्ण वस्त्रें गुंडाळीत होते तरी त्यावेळीं त्यांनीं थोडें थांबून या चौघा मित्रांवरून आपला आशिर्वाद हस्त फिरविला होता.

“अण्णा ! भानू ! माणक ! कशाला एवढे परिश्रम घेतलेत तुम्ही ? मी ताबडतोब तुमच्या घरीं आलों असतों तुम्हांला भेटायला. अण्णा, तुझ्या पत्रामुळे मला इतकें जागृत ठेवलं कीं मी परदेशाहून जाऊन आलों आहे असें मला मुळींच वाटत नाहीं.”

“तू तितका समंजस आहेस स्वतः बाबूराव !” अण्णा म्हणाला.

चौघेही बालमित्र हळू हळू बोलत चालले होते. आपापला घोडा प्रत्येकानें लगाम हातांत घालून आपल्याबरोबर चालविला होता. गाडी मागून हळूहळू येत होती. विलायतेच्या हवेचा परिणाम बाबूरावावर उत्तम झाला होता. त्याचा मुळचाच गौर चेहरा आणखी गौर झाल्यासारखा भासत होता. वियेची व त्याबरोबरच विनयाची चमक त्याच्या डोळ्यांत भरून राहिली होती. त्याचा पोषाखही समंजस होता. तो एक तलम धोतर नेसला.

असून पायांत मोजे आणि पंपशू त्याने घातला होता. अंगांत एक पांढरा शर्ट आणि काळा सर्जचा कोट होता. डोकीवर फरक्याप होती. डोळ्यांवर स्प्रिंगचा सोनेरी प्रिन्सनेझ झळकत होता. बोटीतून उतरतांना तात्यासाहेब भेटले त्या वेळीही त्याचा हाच पोषाख होता.

“आम्हाला वाटलं, वॅरिस्टरसाहेबांचं इंग्रजी पोषाखांतच आम्हाला दर्शन होईल !” भानू हांसत म्हणाला.

“म्हणजे मला वेडाच समजलांत वाटतं एकूण ? मी आपल्या घरी येणार आहे हें कां मला माहित नव्हतं ? शिवाय, मला ह्या सूचना द्यायला अण्णा कांहीं विसरला नाही. ”

“अण्णानें विलायतेंतही आपल्या शिक्षणाचा फैलाव केला म्हणायचा !” माणक म्हणाला.

चौघेही आतां महारुद्रेश्वराच्या देवालयाच्या जवळ आले. बाबूरावानें पुन्हां देवाला नमस्कार केला. माहेरीं आल्यानंतर मुलगी जशी एकदम आपल्या आईकडे धांव घेते त्याप्रमाणें बाबूरावानें धांवतच जाऊन श्रीशंकरा-पुढें साष्टांग नमस्कार घातला.

देवदर्शनानंतर ते चौघेही बाबूरावाच्या घरीं गेले. गाडी पूर्वीच घरीं पोहचली होती.

शिवरावानें सावित्रीबाईंच्या पायांवर डोकें ठेवलें. साधुनयनांनीं आपल्या प्रिय पुत्रास पोटाशीं धरून त्यानीं आशिर्वाद दिला. बाबूरावांच्या डोळ्यांतून अश्रूंचा पूर वहात होता. सर्वांच्या नेत्रांत यावेळीं अश्रू आले होते. लीला भावाच्या पायां पडलीं. त्यानें तिला मोठ्या प्रेमानें कुरवाळलें व “तुझ्यासाठीं नवरा पाहून आलों आहे ” म्हणून तिचा थोडा विनोद केला. लवकरच सावित्रीबाईंनीं त्या सर्वांना फराळास बसविलें. व हांसत बोलत त्या सर्वांनीं फराळाच्या पदार्थावर ताव मारला.

प्रकरण १२ वें

लीलेची प्रकृती आतां कांहींशी वरी झाली होती. तात्यासाहेब मुंबईहून बाबूरावाबरोबरच येऊन कांहीं दिवस नागपुरास स्थळ बघण्याकरितां मुकाम करून होते. त्यांच्यापुढें विशेषें करून सुभेदारांचें स्थळ जास्त प्रामुख्यानें होतें. पण पत्रिका न बघण्याच्या प्रभाबद्दल ते आपला हट्ट सोडायला तयार नव्हते व पत्रिका बघितल्यावांचून स्थळ नक्की करण्याची तात्यासाहेबांच्या मनाची तयारी नव्हती. आज बाबुरावाला आलेल्या त्यांच्या पत्रांत हाच मजकूर विशेषें करून होता. एकदोन अवांतर स्थळांचीही माहिती होती. तात्यासाहेबांनीं स्थळें बघण्याकरितां कांहीं दिवस नागपुरास राहण्याचा आपला मनोदय बाबूरावाला कळविला तेव्हां तो कांहीं बोलला नाहीं. बहिणीच्या लग्नाच्या विचारापेक्षां आपल्या प्रिय मातेला आणि बहिणीला व आपल्या जन्मभूमीला भेटण्याकरितां तो आतुर झाला होता. त्याच्या दृष्टीनें लीला अजून लग्नाला झालीच नव्हती. पण घरीं आल्यानंतर आईला मुलीच्या लग्नाचा ध्यास लागलेला पाहून त्यालाही त्याबाबत विचार करावा लागला. आईच्या तोंडून अण्णाचें नांव निघे व त्यालाही त्यापासून आनंद होई. तात्यासाहेबांनीं सावित्रीबाईंना नानासाहेबांच्या आर्थिक परिस्थितीची दिलेली कल्पना तो महत्त्वाची समजत नसला तरी गरीब घराण्यांतील स्थितीची कल्पना येतांच तिला त्याला लवकर झिडकारतां येईना. अशा मनाच्या स्थितींत इंग्रजी पद्धतिप्रमाणें गमतीनेंच का होईना लीलेच्या मनानं काय ठरवलं आहे हें अजमावण्याकरितां त्या नुकताच विलायतेहून आलेल्या तरुणानें लीलेला हांक मारली.

“ लिली ! थोडा चहा करतेस कां लवकर दोन कप ठेव हें ! एक स्नेही येणार आहे माझा इतक्यांत ! ”

“ दोन्ही कप तुम्हांलाच प्यावे लागतील दादा ! अण्णा कांहीं चहा पीत नाहींत ! ”

लीलेनें कोण येणार आहे हें इतकें लवकर ताडलें कीं बाबुराव अगदीं आश्चर्यचकित झाला. वास्तविक त्यांत मोठंसं आश्चर्य करण्यासारखं कांहीं नव्हतं.

भानू अगर अण्णा यापैकी कोणीतरी, विशेषतः अण्णा यायचा हें समजायला फार मोठ्या डोक्याची आवश्यकता नव्हती. पण “अण्णाच येणार” हें लिलीने बरोबर ताडून दिलेल्या उत्तरानें बाबूरावाला विस्मय झाल्यावाचून राहिला नाहीं.

घरांत लग्नाच्या गोष्टी होत होत्या. त्या तिला ऐकू येऊं नयेत अशा रीतीनें थोड्याच होत होत्या. अशा वेळीं उपवर मुलींच्या मनांतल्या विचारांचें चित्र कोणाही पुरुष लेखकाच्या कल्पनेबाहेर आहे. ती आपल्या भावी पतीचें चित्र कसल्या प्रकारचें कसल्या कुचल्यानें चितारीत असेल ही कल्पना अगम्य आहे. एखाद्या गोऱ्या मोठ्या डोळ्याच्या, धरधरीत नाकाच्या, हांसऱ्या तोंडाच्या, भरीव बांध्याच्या, संपन्न स्थितीतल्या तरुणाचें चित्र ती काढीत असेल काय ? छे ! ! त्याच्या चेहऱ्यावर ती कसले विकार रेखाटीत असेल बरें ? मोठ्या अंतःकरणाचा, आपल्या मुठींत राहण्यासाठीं सदा तत्पर असलेला, येतां जातां आपलें आराधन करणारा, नाना प्रकारचीं लुगडीं पोलकीं पुरविणारा, गाडीघोड्यांतून मिरविणारा,—छे ! नाहीं थांग लागत ! ! सदा सर्वदा हिडिस फिडिस करणारा, प्रसंगीं मारणारा, दारूबाज दुर्गुणी मनुष्य त्यांच्या हृदयचक्षूपुढें टिकायचाच नाहीं. बाहेरून चांगला दिसणारा पण अनुभवानें वाईट ठरणारा पती कित्येकांना दुर्दैवानें लाभल्याचीं उदाहरणेही या मुलींच्या कल्पनेंत येत नसतील असें नाहीं. या इतर गोष्टी बघण्याचा भार लीलेच्या परिस्थितीतील मुली वडिलांवरच टाकत असतील. कारण कितीही परिचय झाला तरी आंतील हृदय तसें खऱ्या स्वरूपांत दृश्यमान होणें अशक्य असतें. मग त्यांच्यापुढें कोणत्या प्रकारचें चित्र उभें राहत असेल. त्या विचार करीत नसतील हें संभवनीय नाहीं. सूक्ष्म संवेदक शक्ती असलेलें हृदय स्त्रियांच्याजवळ देवानें ठेवून दिलें आहे. लग्नाच्या कल्पनेंत त्यांच्या हृदयचक्षूसमोर प्रथम कोणत्या प्रकारचें सूक्ष्म साहित्य उभें राहत असेल कीं त्यांच्या चितारण्यांत रममाण होऊन त्याला स्थूलाचें आवरण घालून त्याला ते पूर्ण करीत असतील ? आम्ही आमचें अज्ञान कबूल करून एवढेंच सांगूं इच्छितों कीं त्यांच्या पतीभावनेंत अगदीं प्रथमतः ईश्वरी गुणांचें—सच्चिदानंदाचें बीजरूप प्रतीत होतें. आपल्याजवळ आहे, आसमंतांत आहे, आपल्या

हृदयांत आहे, आपल्याला हंसवितें, खेळवितें, बोलवितें, डोलवितें, आवडतें, हट्ट करितें, करवितें, लाडवतें, घेतें, देतें; अशा संवेदनेचें तें बीज-स्वरूप बहुधा असावें. या बीजाभोंवतीं प्रत्येक मुलगी आपल्या परिस्थिती-प्रमाणें व देशकालाप्रमाणें सगुण स्वरूपाचें चित्र काढीत असावी. कुणाचें चित्र अंबारींतील असेल, सिंहासनावरील असेल तर कुणाचें घोड्यावरील असेल, कुणाचें गाडी मोटारींतील तर कोणाचें विमानांतील, कुणाचें खुर्चीवरील तर कुणाचें रकट्यावरील असेल. कुणाचे हातांत नांगर असेल तर कुणाच्या हातांत लेखणी असेल. कुणाला दाढी असेल तर कुणाला शेंडी असेल. कुणी धोतर नेसलेला असेल तर कुणी पाटलोणवाला असेल. कुणाचें नाक चपटें असेल, कुणी रांठ केंसाचा आणि जाड ओंठाचा कभिन्न पुरुष असेल. अशी आवडीची चित्ररचना झाली तरी कल्पिलेली वस्तु प्राप्त होण्याचें भाग्य कोणाही मानवाच्या कपाळीं लिहिलेलें नाहीं !! पुरुषांच्या या बाबतींतल्या साऱ्याच कल्पना स्थूल असल्यामुळें भावनेच्या बाजूनें विवाहाच्या बाबतींत तो स्त्रीहृदयापेक्षां बराच कमी दर्जाचा ठरतो आणि म्हणूनच त्याचा वर्चस्वाचा हव्यास दांडगा असतो. उलट लग्नाची कल्पना उद्धूत झाल्याबरोबर किंवा बाळपणापासूनच 'नवरा' हें अक्षर कानावर पडल्यापासून स्त्रीहृदय जें एकदां वर दिग्दर्शित केल्याप्रमाणें चित्र रेखाटायला आरंभ करतें त्याच्या सजावटींतच तिचें आयुष्य गुंतलेलें रहात असल्यामुळें कसल्याही प्राप्त परिस्थितीकडे ती आपल्या हृदयांत प्रतिबिंबित झालेल्या स्वरूपानें पहाते व अनेक कष्ट सोसण्यांत आनंद मानतें. निसर्गानें विशेषत्व प्रदान केलेल्या हृदयाचा हा भावनामय उदारजीव सरळच आपलें सर्वस्व ब्रह्मार्पण करून पदलीन होतो. अस्तु !

लीलेनेंही अर्थात् असलं कांहीं चित्र काढायला आरंभ केला असेल. तिच्या पुढें कदाचित् अण्णा चित्ररूपानें उभाही असेल. त्याच्याशीं तिच्या विवाहाबद्दल होत असलेलीं बोलणीं ऐकून कदाचित् तिनें आपल्या भावना-चित्राला त्याचेंच स्थूलावरण तात्पुरतें घातलें असेल. हिंदु स्त्रिया विवाह होतपर्यंत आपल्या चित्राच्या स्थूलस्वरूपाचा आकार पूर्ण करून त्याच्यावर अखेरची कुंचली कधींच फिरवित नाहींत हा त्यांचा इतर स्त्रियांपेक्षां

विशेष असावा असें वाटतें. हें ओळखूनच कदाचित हिंदुधर्मशास्त्रानें विवाह संस्काराला एवढें प्रचंड महत्त्व दिलें आहे.

लीलेनें चहा करून आणला. दोन पेले चहा व दुधाचा एक प्यालाही तिनें बरोबर आणला होता.

“ लिली बॅस, ” लीला खालीं जाजमावर बसली.

“ आतां तुझें लग्न व्हायचें आहे, ठाऊक आहे ना तुला ? ” बाबूरावानें स्मित करित प्रश्न केला.

“ हा हो काय प्रश्न करितां तुम्ही ? बायका कां कुठें लग्नावांचून रहातात ? ”

खेड्यांत राहणाऱ्या आपल्या धाकट्या बहिणीचें उत्तर ऐकून बाबूरावाला मोठी करमणूक झाली. कुमारी, प्रौढ स्त्री किंवा आजन्म कुमारी या जगांत असेल, असलें आश्चर्य लीलेनें ऐकलें नव्हतं व पाहिलें नव्हतं; उलट तरुण व वृद्ध कुमारींचे थवेच्या थवे असलेल्या देशांमधून तो फिरून आला होता. त्याला हसूं कोसळलें पण त्यानें लीलेला ती माहिती दिली नाहीं.

“ कां हसतां आहांत दादा तुम्ही ? कांहीं वावगं कां बोललें मीं ? ”

लीलेच्या पाठीवरून हात फिरवून तिला कुरवाळून बाबूराव म्हणाला—

“ ओशाळी होऊं नकोस, मी तुझ्या उत्तरावरून नाहीं हंसलों. याच वेळीं विलायतेंतील एका मुलीची मला आठवण झाली. तुझ्या सारखीच भोळी मुलगी ती ! तिलाही मी असेच प्रश्न करून तिचा विनोद करीत असे. तिची आठवण होऊन मला हंसायला आलें झालं ! ”

“ ती एवढी मुलगी तुझ्याशीं बोलत होती ? ”

बाबूला आतां हंसें आवरेना. पण लवकरच तें आवरतें घेऊन तो म्हणाला “ तूं नाहीं कां माझ्याशीं बोलत ? तुझ्याप्रमाणेंच तिच्याशींही माझें बहिणीचें नातें होतें, मी तिथें ज्या कुटुंबांत रहात असे त्या घरची ती मुलगी. तुझ्या एवढीच आणि जवळजवळ तुझ्यासारखी. फक्त ती गोरी आणि तूं—”

“ असूंदे मी काळी असलें तर. माणूस काळें असलें तर कुणीं टाकून तर नाहींना देत. अण्णा कधीं कधीं म्हणतात आपण काळे लोक ! आणि तूंही काळा—च ! ” लीलेनें लडिवाळ फटकाऱ्यानें बाजू सांवरली.

“ अण्णाचें सारंच बोलणं खरें धरून चालायचें वाटतं ? हें बघ, विनोद

वाजूला ठेऊन मी तुला खरंच सांगतों अण्णा कसा खोटा आहे तें ! तू एवढी गोरी असून त्यानं तुला काळी म्हणावं—”

“चल ! मलाच थोडंच त्यांनीं तसं म्हटलं ? आणि म्हटलं तरी काय आहे त्यांत मोठंसं ! आम्ही आपले काळेच बरे, तू आहेसना चांगला गोरागोरा—”

बाबूरावाला खूप करमणूक होती. त्यांनीं तिला थापटीत म्हटलें “बरं, तुझे आणि त्याचे विचार बहुधा जुळतात; करतेस त्याच्याशीं लग्न ? बोलावतों त्याला ताबडतोब ?”

“इशः !” म्हणून लीला घरांत पळून जावूं लागली. दारांत येतें तोंच तिला शिवराव येतांना दिसला. त्याला बघतांच ती इतकी लाजली कीं तिला अण्णानें “लीला” म्हणून हांक मारली ती तिला ऐकूं आली किंवा नाहीं याचं उत्तर द्यायचं तर ती अण्णाला उत्तर न देतांच घरांत पळाली यावरून वाचकांना देतां येईल तेंच उत्तर बहुधा बरोबर असेल !

प्रकरण १३ वें

गांवांत सुरु झालेला भेद कलह बराच तीव्रतेनें पेट घेत होता. मास्तर आणि भटजीद्वय यांच्यासारख्या सभा भरून अज्ञानी लोकांना धर्माचे धडे देण्याचें कार्य चालूं होतें. ब्राह्मणांत ग्रामण्य, मराठ्यांत ग्रामण्य तसेंच मारवाड्यांची जीं दोन चार घरे गांवांत होती त्यांतूनही मोतीचंद शेटच्या घराला बहिष्कृत करण्याच्या गोष्टी चालू होत्या. मोतीचंद-शेट इतरांच्या मानानें बराच श्रीमंत असल्यामुळें अज्ञान वाकीच्यांनी तसें स्पष्टपणें त्यांना जाणवलें नव्हतें; पण शेटच्या कानावर त्या गोष्टी गेल्या-वांचून राहिल्या नाहीत. एकुलत्या एका मुलाबद्दल त्यांना जास्त कठोरता दाखवितां येईना. माणकच्या हातून त्यांच्या कापडाच्या दुकानावरील मुख-त्यारी त्यांनीं काढून घेतली होती व तो कारभार त्यांनीं प्रत्यक्ष रोकड्याजींच्या स्वाधीन केला होता. रोकड, हिशेब वगैरे संभाळण्याच्या व्यतिरिक्त या विशेष कामाबद्दल रोकड्याजींना आतां जास्त मुशाहिराही मिळत होता. त्यांनीं आपली शेटच्या पायांवर वाहिलेली लेखणी परत घेतली होती आणि त्यांचा बिल्लोरी चप्पा माणककडे पहातांना हल्लीं विशेष चमकू लागला होता. माणक त्या दृष्टीनें निर्विकार होता. त्याला आतां खूप वाचायला व अण्णा आणि भानू यांच्याबरोबर लोकांचें काम करायला मनमुराद वेळ मिळत असल्यामुळें उलट आनंदच झाला होता.

कलह एकदा वाढायला लागला म्हणजे लवकरच त्याला भयंकर अम-र्याद स्वरूप येते तसें या गांवाचें झालें होतें. असल्या कलहाचें बीज वस्तुतः एखाद्या क्षुल्लक कारणांत किंवा पुष्कळ वेळां एखाद्याच्या निष्कारण अट्टा-हासांत असतें. दोन चांगले मित्र, सुखी पतिपत्नी, निगर्वी विद्वान्, प्रामा-णिक परिश्रमानें उर्जितावस्था प्राप्त करून घेणारा एखादा मनुष्य अगर त्याचें घर किंवा तसल्याच प्रकारची आपल्या परस्पर प्रेमानंदांत नांदणारी लघु वा गुरु सृष्टी शेजारीच नीच, असहिष्णु लोकांच्या सांनिध्यावांचून राहूंच शकत नाहीसें दिसतें.

आत्मप्रीदी, हट्टवादीपणा व मत्सर याच्या भांडवलाच्या अंधारांत हे

जेव्हां आपली कलहाची चुडी पेटवून बाहेर पडतात तेव्हां या राक्षसांच्या जुलमानें समाज त्रस्त होऊन जातो, त्याला दे माय धरणी ठाय होतें, अत्याचारांच्या चटक्यांनीं समाजाचें अंग होरपळत असतांना यांना होत असलेल्या आसुरी आनंदांतून तत रसाचे फवारे वाहूं लागतात व त्यामुळें समाज इतका जायबंदी होतो त्याला पुनर्जन्माची सोयच नाहींशी होतें.

अण्णाचें मास्तरांशा झालेलें भाषण जेव्हां त्यांनीं ब्रह्मसभेंत निवेदन केलें तेव्हां आबाभटजी आणि दादाभटजींनीं एकाद्या रणोद्यत योध्याप्रमाणें गर्जना केली. धर्माच्या या जीर्ण रखवालदारांनीं आपापले शंख पृथक् पृथक् फुंकून त्या वेळीं नाना प्रकारच्या प्रतिज्ञा केल्या. “माझ्या समोरचा विद्यार्थी, मला शास्त्र शिकविण्याचा आंव आणतो काय ? भटजी ! केवळ आपण तिघेच एकाकी राहिलों तरी हरकत नाहीं पण यांना वठणीवर आणावयाचेंच. सरकारी मदत मागून या लोकांना देवळांत मज्जाव करवितों—बघा तर ! ” मास्तर खणखणले ! !

“ होय, अशीच खोड मोडली पाहिजे गुलामांची ! ” असा आबाभटजी आणि दादाभटजींनीं अनुमतिदर्शक भुभुकार केला ! आबाभटजींची बैलजोडी, दादाभटजींची गाडी व मास्तरांचा एक जुना शेतकरी विद्यार्थी गाडी हांकायला याप्रमाणें योजना ठरून मास्तरांनीं दुसरे दिवशीं देवगांवास—तालुक्याच्या ठिकाणीं—जावयाचें निश्चित केलें ! तात्यासाहेबांनीं दादाभटजींच्या व नानासाहेबांनीं आबाभटजींच्या सदुपदेशाला दाद दिली नव्हती असें दिसतें !

कोणत्याही अडचणीनें न डगमगणारा अण्णा या कठोर परिस्थितीशीं झगडायला तयार झाला होता. रोगव्रीज नेहमींच सूक्ष्म असतें पण त्याची वाढ गणितालाही अशक्य असल्या प्रमाणांत कल्पनातीत होत असतें. यावेळीं गांवांतील अज्ञानी जनतेच्या मनावर भेदरोगाचा परिणाम चांगलाच झाला होता. अण्णा आणि त्याच्या जीवाला जीव देणारे त्याचे दोन स्नेही-भानू आणि माणक—यांनीं घोघर हिंडून लोकांची होत असलेली दिशा-भूल काढून टाकण्याचा प्रयत्न सारखे करीत होते. खेडेगांवांतून जुन्या कल्पनांची जपणूक विशेष प्रकारानें होत असल्यामुळें प्रारंभीं त्यांना निराश होण्यासारखे अडथळे येत गेले. बाबूरावांना त्यांनीं मुद्दामच या कार्यांत

साह्यकारी केल नाहीं. “ तो काय विलायतेहून आलेला. धर्मबिर्म तो काय जाणतो, सब गोलंकार व्हायचा आणि मग—अरे बापरे ! प्रलय व्हायचा ! ” हा कुणी तरी शिकविलेला मंत्र गांवांतील भोळे अज्ञानी लोक शिकले होते हें अण्णाला आणि त्याच्या साह्यकाऱ्यांना दिसत होते. अण्णावरून धर्माबद्दल अभिमान दाखवितो पण आंतून धर्मलंड भानू यवनसंसर्गित घराण्यांतला, आणि रोकडयार्जीच्या मनानें माणक या दोघांच्या संसर्गा-मुळें दोषी, अशी ही आरोपींची मालिका होती व ते जिथें जात तिथें वरून नाहीं तरी आंतून त्यांच्याशीं केवळ कांहीं वेळ सरळ बोलण्याला सुद्धां लोक खुषी नाहींत असें दिसत होतें.

अण्णाचे सहकारी शेतकरी व माणकनें अनृणी केलेले लोक आपलें “ रामाय स्वस्ति रावणाय स्वस्ति ” करून तोंड लपवित होते. अखेर अण्णानें काय युक्ति योजिली कुणाला ठाऊक, मास्तर दुसऱ्या दिवशीं देवगांवास गेले नाहींत इतकें मात्र खरें !

त्याच संध्याकाळीं मास्तर आणि अण्णा महारुद्रेश्वराच्या मंदिरांत बराच वेळ बोलत बसले होते. !

प्रकरण १४ वें

उद्देभानराव अझून गांवीं परत आले नव्हते. ते न आल्यामुळे गिरिजाबाईंच्या डोहाळेजेवणाचा बेत कांहीं दिवस पुढें ढकलला होता. त्यांच्यापत्ताप्रमाणें भानू आणि माणक जुन्या दप्तरखान्यांतून त्यांनीं मार्गविलेले कागद शोधण्यांत गुंतले होते. बाबूराव तात्यासाहेबांबरोबर देवगांवास सहज गेला होता.

सायंकाळीं नित्याप्रमाणें सावित्रीबाई लीलेला बरोबर घेऊन देवदर्शनाला गेल्या होत्या. अण्णा शेतावरून फेरफटका मारून इळूं इळूं मंदिराच्या पायऱ्या चढत होता. सावित्रीबाई आणि लीला मंदिरांतून बाहेर पडून पायऱ्या उतरत होत्या. अण्णाला पहातांच लीला आईच्यामागे मागच्या पायरीवर आड उभी राहिली.

“कुठें असतोसरे आतांशा, अण्णा ! येतच नाहीस अगदीं घराकडे !” सावित्रीबाई म्हणाल्या.

“बाबू आल्यापासूनच मला तिकडे विशेष यायला होत नाही, आल्या ! येऊं कसा ? सकाळसंध्याकाळ तोच माझ्याकडे येतो, आणि असल्या गोष्टी सांगत असतो विलायतेच्या कीं त्यामुळं वेळच मिळत नाहीं इतर कामाला !”

“झालं मित्र भेटला आतां उरलं आहे का कोणी विचारपूस करायला देशमुखान्या कडे ?”

अण्णा किंचित् ओशाळला. सावित्रीबाईंचें त्याच्यावर मोठें प्रेम होतें. त्यांच्या माहेरच्या घराण्यांतील म्हणून नव्हे तर त्याच्या गुणांकडे पाहून त्यांना त्याचा फार लोभ वाटे. शिवाय त्याच्याकडे पाहिल्याबरोबर त्याच्या आईची, —त्यांच्या बहिणीप्रमाणें मानलेल्या सखीची त्यांना आठवण येई. कोणत्याही मातृविहीन मुलांच्याकडे पाहतांना त्यांचें मन नेहमींच आर्द्र होत असे. सावित्रीबाईंच्या प्रेमळपणाला सीमा नव्हती. अण्णानें किंचित् आपली दृष्टी खाली लावली. सावित्रीबाई म्हणाल्या—“मीं कुणींच नाहीं कारं तुझी ! बरं नसो, पण लीलेकरितां स्थळं बघायची तरी कांहीं खटपट

करायची होतीस कीं नाई ? बाबू कसला करतो खटपट ? तो म्हणतो, लिली अजून लहानच आहे, चांगली तीन चार वर्षे नको घाई करायला ! हेंच कोरे विलायतेंतलं शहाणपण ? ”

अण्णाला हंसू आलें. सावित्रीबाईंच्या खांद्यावरून दोन मोठाले डोळे मधूनमधून त्याच्याकडे पहात होते. अण्णानें एकदां तिकडे पाहिलें. डोळे ताबडतोब खालीं लवले. अण्णाला तिला कौतुकानें तिकडे पहावेंसें वाटलें. क्षणभर त्याची दृष्टी तिकडे वळली न वळली तों सावित्रीबाई म्हणाल्या,—

“ ये दर्शन घेऊन आणि चल असाच आमच्याबरोबर घरीं ! बाबू आला असेल कदाचित्. त्यानंच नेहमीं यावं वाटतं तुमच्या घरीं ! ”

“ हा आलोंच लवकर ” असें म्हणून अण्णा उड्या मारीतच पायऱ्या चढूं लागला. तो घाईनें देवदर्शनास जात होता पण त्याच्या मनांत देव होता का आणखी कोणते तरी विचार होते ?

अण्णा भक्तिमान् आणि सात्विक असल्यामुळें त्याच्या मनांतून देवाचो कल्पना निघालेली नव्हती. त्याचें अंतःकरण इतकें चंचल नव्हतें. पण या वेळीं त्याच्यापुढें श्रीमहारुद्रेश्वरही नव्हतें. मानवी अंतःकरणांत बसून तो जी अपरंपार लीला करतो त्या विलासाची लीलेच्या एकदम खालीं वळलेल्या दृष्टींत त्यानें जी चुणूक पाहिली त्यावर त्याचें मन स्थिर झालें होतें. याचवेळीं भगवान शेषशायीच्या स्वरूपाची आठवण त्याला झाली. विद्युद्वेगानें भानवी हृदयाचा अंतर्भाग आणि घटना आणि त्यांत विलसणारा चैतन्यघन परमात्मा त्याच्या दृष्टीसमोर उभा राहिला. एकंदर सृष्टीला अंतर्बाह्य गुंडाळून उरलेली चैतन्यशक्ति जगताच्या साम्राज्याचे धागे आपल्या हातांत घेऊन अमृतरसाच्या डोहांत सुखशयनीं विराजमान होऊन अर्धोन्मीलित नेत्रांनीं आपला पसारा पहात सांवरून धरण्याचें कार्य करीत होती. हा झोंपलेला नाहीं. शुद्ध सात्विक गुणशेषावर विराजमान असलेला हा सगुण परमात्मा आपल्या सासुरवाडी ‘ सुखंचमे, शयनंचमे ’ करीत पडलेला नव्हता. त्या ठिकाणीं त्यानें जगताची जीवनशक्ती, प्रेरकशक्ती आणि उत्पादनशक्ती यांचें मुख्य कार्यालय थाटलें होतें आणि त्याचाच एकएक छोटा नमूना प्रत्येक हृदयांत त्यानें ठेऊन दिला होता. ब्रह्मांडाचें बृहत्कार्यालय विश्वांतल्या या लघुकार्यालयांच्या द्वारे आपला

कारभार चालवीत आहे. येथील तारा जरी प्रतिक्षणी महाकार्यालयाकडे जात असल्या तरी प्रत्यक्ष दर्शनाला ज्ञानाचे महासागर ओलांडून जाण्याच्या परीक्षा ठेविलेल्या आहेत. त्या उतरल्यावर तेथल्या शक्तींचे सामर्थ्य प्रतीत होतें. वेदांतांत वर्णिलेले सविकल्प समाधीचे स्थान (अहं ब्रह्मास्मि) हेंच होय. येथून पैलतीर जवळ आहे. इच्छामात्रे गरुडवेगानें तिथें व ऍल तिरीं जाऊन येतां येतें व नारदाप्रमाणें अंतरिक्षभ्रमणाची सिद्धी प्राप्त होते.

लीलेच्या नेत्रांनीं खार्ची जाऊन अण्णाच्या सकौतुक दृष्टीला कोणता संदेश पोंहचविला असेल ? ओळखण्याची खूण हीच कीं संदेश पोंहचतांना मध्येच तुफान झालें असेल तर तो फक्त प्रेरक शक्तीकडेच पोंहचून थांबतो. तिला (मायेला) तेथला अखेरचा अधिकार असल्यामुळें जीवनशक्तीपुढें त्याचें मामुली प्रतिवृत्त पेश होतें. शांत, सलील, सानुग्रह संदेशाचा स्वीकार स्वतः श्री करीत असतात. काळीं आणि निळी बुबुळें एका रेंपेंत येऊन त्यावरूनच होणारें बाह्य विकारांचें तुफान श्रीच्या मंजुरीचें नसतें. सात्त्विक आणि साधिकार साहचर्यानेंच प्राणी अखेर ऐक्यानंदाचा उपभोग घेऊं शकतात.

असले विचार अण्णाच्या मनांत इतक्या जलद येत होते कीं ते तितक्यांत अवकाशांत सांगणें शक्तीबाहेरचें काम आहे.

अण्णा उड्या मारीत पायच्या चढत होता. वरची पायरी आता तो गांठणार इतक्यांत त्याचा पाय चुकला. वरच्या पायरीशीं त्याचें तोंड ठेंचलें असतें पण ताबडतोब अवधानावर येऊन आपल्या हातावर त्यानें स्वतःला सांवरून घेतलें. पण पायरीच्या धारेनें त्याच्या पायाच्या नळीला फार मोठी इजा केली. पायावरच्या नळीवरील कातडें सोळून निघून त्यांतून रक्त वाहूं लागलें.

लीलेचें अकस्मात् लक्ष तिकडे गेलें.

“ आईअ, बघ ते—” इतकेच शब्द तिच्या तोंडातून बाहेर पडले व ती ताबडतोब वर धांवली. अण्णा या वेळीं सांवरून बसून आपली जखम पहात बसला होता. लीला एकदम गेली आणि ती त्याच्या पायांवरील जखमेतील रक्त आपल्या पदरानें पुसूं लागली. अण्णाला तिला नको म्हणण्याचेंही भान राहिलें नाहीं. सावित्रीबाई हळू हळू येऊन पोंह-

चल्या. लीलेच्या डोळ्यांत अशू येऊन त्यांतले थेंब अण्णाच्या जखमेवर पडून त्यांतील रक्तांत मिसळून वहात होते. सावित्रीबाईंनी आपल्या जवळचें फडकें काढून अण्णाची जखम तात्पुरती बांधून काढली. आई आल्याबरोबर लीला बाजूला उभी राहिली होती.

“येथूनच देवाला नमस्कार कर आणि चल घरी” सावित्रीबाई म्हणाल्या.

“काहीं फार लागलं नाहीं मला. मी येतोच दर्शन घेऊन हळूहळू!” असें म्हणत अण्णा कष्टाने उठून उभा राहिला.

“थांब, हिला येऊं दे तुझ्याबरोबर. झांकवीक यायची कदाचित्. रक्त फार वाहिलं आहे. लीले जा बाळ मी वसतें इथं.”

अण्णाने नको म्हटलें पण सावित्रीबाईंनी त्याचें ऐकलें नाहीं. “चला, मीही येतें पुन्हां देवदर्शन होईल” असें सावित्रीबाईंनी म्हटल्यावर तर त्याचा नाइलाज झाला. लीलेनें अण्णाच्या दुखऱ्या पायाकडील हात धरला व ते दोघे देवळांत गेले.

गाभाऱ्यांत श्रीमहारुद्रेश्वराची भव्य शाळुंका आणि पिंडी विराजमान होती. कोनाड्यांत नंदादीप तेवत होता. टांचणी पडली तरी त्या आवाजाचा प्रतिध्वनि स्पष्ट ऐकूं येईल इतकी गंभीर प्रशांतता त्या ठिकाणीं विलसत होती. लीलेनें अण्णाचा हात सोडलेला नव्हता. आईची आज्ञा तिला तशी होती. अण्णाने देवाला नमस्कार करितांना लीलेचा हातही सहज उचलला गेला. तिचा दुसरा हातही त्याच्या जोडीला आला. दोघांनीही एक समयावत्सत् श्रीपरमेश्वराला नमस्कार केला. ‘नमः शिवाय’ असा अण्णाने केलेला त्रिवार जयघोष प्रतिनिनादित झाला. भक्तिभावनेनें दोघांचीही अंतःकरणें पुलकित झालीं. परततात तों सावित्रीबाई सभामंडपाच्या दारांत उभ्या असलेल्या त्यांना दिसल्या.

प्रकरण १५ वें

नानासाहेब देशपांड्यांच्या घरी आज गडबड होती. पाटलांच्या गिरिजा-बाईंचे डोहाळेजेवण आज त्यांच्या घरी करायचें ठरलें होतें. त्याप्रमाणें जानकीबाईंनीं सर्व सिद्धता केली होती. उदेभानराव यावयाची वाट बरीच पाहिली पण महिना उलायटला आतां अवधि नसल्यामुळें त्यांच्या येण्यापूर्वीच समारंभ उरकून घेण्याबद्दल नानासाहेबांनीं सांगितलें होतें. जानकीबाईंनीं मुलीकरितां मोठ्या आवडीनें तिच्या आवडीचे पदार्थ भोजनाकरितां तयार केले होते. आंतल्या चौकांत बायका आणि बाहेरल्या पडवींत पुरुष अशी पंक्तीची वाटणी होती. पुरुषांपैकीं भोजनास अण्णाच्या बरोबर यशवंतराव, भानू, बाबूराव, माणक, आणि मास्तरही होते ! आबा-भटजी आणि दादाभटजींच्या अंगाचा मास्तरांच्या या वागणुकीनें अगदीं तिळपापड झाला होता. त्या दोघांनींही आपापल्या यजमानांच्या येथील यजमानकृत्य सोडून दिलें होतें. या त्यांच्या असहकाराला भीक न घालतां नानासाहेब आणि तात्यासाहेब यांनीं मास्तरांनाच तात्पुरती उपाध्यायाची वरणी दिली होती. मास्तरांनीं संहिता म्हटली होतीच पण त्यांना स्वतंत्र याज्ञिकही करतां येत होतें. भटजींच्या जोडीची प्रतिष्ठा संपुष्टांत येऊं लागली होती तरी अजून अण्णाला बराच गड जिंकावयाचा होता.

स्त्रियांमध्येही सावित्रीबाईंच्या शिवाय बाकी साऱ्या त्यांच्या पक्षांतलिल घराण्यांतल्या तरुण मुलीच होत्या. त्यांची धांदल काय विचारावयाची ! हंसून, थट्टा करून, नानाप्रकारचे उखाणे घेऊन, आणि ध्यायला सांगून त्या आपली करमणूक करून घेत होत्या. सावित्रीबाई स्वयंपाक-घराच्या दरवाज्याजवळ बसून जानकीबाईंशीं बोलत आणि मुलींचें कौतुक पहात होत्या. लीला आणि तारा तर गिरिजाबाईंच्या सारख्या आवती-भोंवतींच वावरत होत्या. जरूर असलेल्या वस्तूंची नेआण करणें, हळद-कुंकू देणें आणि सारी वरची व्यवस्था करणाऱ्या स्वयंसेविका म्हणजे तारा आणि लीला ह्या होत. एकदां तर एका मुलीनें लीलेला म्हटलें—

“ काय ग लीला ! अगदीं घरांतल्या सुनबाईसारखी कामं करीत आहेस सारखी ? ”

लीलेनें यावर कांहीं उत्तर दिलें नाहीं. फक्त तिनें त्या मुलीकडे आडव्या नजरेनें पाहून मान हालविली आणि त्यानंतर ती बराच वेळ गडबडीत दिसली नाहीं. तिला राग आल्याचें चिन्ह तिच्या मुखावर दिसलें नाहीं. पण त्या फटकळ मुलीच्या समोर जाऊन कांहीं काम करावेसें तिला वाटेना.

भोजनोत्तर चौकांत पितळेचे साखळदंड असलेला झोंपाळा लाविला होता. त्यावर गालीचा घातलेला असून साखळदंडाना फुलांच्या माळा टांगलेल्या होत्या. गिरिजाबाईंना त्यावर बसविलें होते आणि लवकरच गाणीं म्हणावयाला आरंभ व्हावयाचा होता. जानकीबाईंनीं शिवलेली हिरवी जरीकाठी चोळी आणि अण्णानें आपल्या आवडत्या बहिणीकरितां आणलेलें महेश्वरी लुगडें गिरिजाबाईंनीं परिधान केले होतें. लीलेनें आवडीनें गुंफलेला फुलांचा गजरा तारेनें त्यांच्या वेणींत बांधून दिला होता. आधींच सौंदर्यसंपन्न त्यांतून सुगंधीत उटणी लावून स्वतः सावित्री बाईंनीं न्हावून घातलेलें असल्यामुळे ती गर्भिणी त्यावेळीं हरित पत्रावर विराजमान होणाऱ्या कमलिनीप्रमाणें तेजःपुंज आणि प्रफुल्लित दिसत होती. तिच्या अंगावर समाधिमंदिरांत सांपडलेल्या मौल्यवान् अलंकारांतून निवडक रत्नें घेऊन आवडीनें यशवंतरावांनीं तिच्याकरितां घडविलेले नव्या घाटाचे दागिने होते. तिच्या पायांत कोल्हापुरी घाटाचे सईल तोडे सरोवरपृष्ठभागावर तरळणाऱ्या चंद्राच्या प्रभेप्रमाणें शोभत होते. तिची मुद्रा यावेळीं अत्यंत शांत, गंभीर आणि मृदु-मनोहर होती. गाणीं म्हणायला आरंभ वडील या नात्यानें सावित्रीबाईंच्या कडून व्हावयाचा होता. त्यांनीं ऋक्मिणीच्या डोहाळ्यांची कडवीं म्हणून साखळदंड लीलेच्या हातीं दिल्या. लीलेचा आवाजही गोड होता. तिनें झोंपाळा हळू हळू हालवून श्रीजिजामातोश्रीचे डोहाळ्याचें कडवें गावयाला आरंभ केला. मघांच्या थेटेखोर मुलीकडे तिनें बघितलेही नाहीं. लीला डोहाळे म्हणत असतांना साऱ्या मुली तटस्थ ऐकत होत्या. स्वतः गिरिजाबाईंही त्यांत रंगून गेल्या होत्या. जिच्या पोटीं प्रातःस्मरणीय, परमप्रतापी, धर्मस्वराज्यसंस्थापक, गोब्राह्मणप्रतिपालक श्रीशिवरायांनीं अवतार घेतला त्या परमपावन माउलीच्या डोहाळ्यांचीं कडवीं तिथें जमलेल्या स्त्रियाच काय पण सारें स्थावरजंगम ऐकत होतें. बाहेरच्या खोलींत अण्णा, बाबूराव,

भानू आणि माणक बसलेले होते त्यांनाही ते पद स्पष्ट ऐकू येत होते.

“आमची लीली गात आहे अण्णा ! मी शिकविलें होतें तिला हे डोहाळे एका पुस्तकांतून.”

“फार छान केलेस, असलींच गाणीं शिकवायला हवीं आमच्या स्त्रियांना.” अण्णा म्हणाला.

“‘मुलींना’ हा शब्द या ठिकाणीं विशेष चांगला दिसला असता !” माणक हांसत म्हणाला. भानूनें दुजोरा दिला.

“बरोबर आहे. चूक आहे माझी. मला भानूच राहिल नाही शब्दाचं” अण्णानें दिलगिरी प्रदर्शित केली.

“दोन्ही प्रयोग शोभतात, व्याकरणशुद्ध आहेत म्हणून वादविरहित आहेत” बॅरिस्टरसाहेबांनीं निकाल दिला. आंत लीला गात होती.

“मज वाट की स्वये यशोदा व्हावें । भगवंत अंकिं खेळावें ।

मज सुत व्हावा देशभक्त खंबीर । स्वातंत्र्यरणीं रणशूर ।

परवशतेचा डाग पुसुनि काढील । निजमातृभूमि हंसवील ।”

“तथास्तु” ! अण्णानें आशिर्वाद दिला. सर्वांच्या तोंडांतून तोच ध्वनि निघाला. मराठी हृदयें तीं, त्या गाण्याच्या योगानें त्यांची भावना-पूर्ण मनें तल्लीन झालीं. शिवरायासारखा पुत्र प्रसवून धन्य होण्याइतकी गिरिजाबाई पुण्यपावन पतिव्रता आणि अनाथ दुबळ्यावर दया करणारी आणि सर्वांशीं समभावानें वागणारी धन्य कुळकन्या होती. तारेचें गाणें ऐकू येत होतें.

“मी मरेन देशासाठीं, मी रडेन दुबळ्यासाठीं, मी हंसेन प्रेमासाठीं । सामर्थ्य मला देवो सीतामाई, डोहाळे पुरवा बाई ॥”

गाणीं आटपल्यावर गिरिजाबाईंनीं देवाला, सावित्रीबाईंना व जानकीबाईंना नमस्कार केला. जानकीबाईंनीं तिला पोटाशी धरून कुरवाळलें. इतक्यांत “दादा आले, पाट मांडा” असें जानकीबाईंना कळविण्याकरितां अण्णा आंत आला. यशवंतरावांनीं त्यांना ताबडतोब लावून दिलें होतें.

प्रकरण १६ वें

लो

कांची समजूत घालून त्यांना आपलेकडे वळविण्यांत अण्णा वगैरे मंडळींना बरेच यश आलें होतें. त्यांत उदेभानराव आल्यानंतर झालेल्या घटनेनें बरीच भर पडली. उदेभानरावांनीं बरोबर नेलेल्या दप्तरांत कांहीं उर्दू सनदा आणि पत्रे होती ती हैद्राबादेस त्यांनीं वाचवून घेतली त्यांत त्यांना एक पत्र आढळलें. त्यावर बशीर महंमदखान ही सही असून त्याचा एक कोपरा फाटलेला होता. पत्र बहुतेक पूर्णच होतें त्याचा सारांश असा:—

माझे वडील नुकतेच स्वर्गवासी झाल्याचें आपणांस कळविण्यास मला फार वाईट वाटतें. त्यांनीं मला आठवणीनें आपणांस कळविण्यास सांगितलें कीं, आपणांवर आलेल्या संकटांमुळे आपण आपली पत्नी व मुलगा माझे संभाळीं ठेऊन दक्षिणेंत गेलांत त्यानंतर दुर्दैवानें आपली पत्नी आपल्या दोन वर्षांच्या मुलाला ठेऊन स्वर्गवासी झाली. अडचणींमुळे मला तिकडे प्रत्यक्ष यावयास झालें नाहीं म्हणून चि. यशवंत यांस माझ्या स्नेह्याबरोबर मी तिकडे पाठवून दिलें. मला असें कळतें कीं आपण त्या मुलाला अजूनही मुसलमान म्हणून दूर ठेविलें आहे तरी खुदाची शपथ घेऊन सांगतों कीं, मी त्यांना कोणत्याही प्रकारें आमच्या समाजाचा संसर्ग होऊं दिला नाहीं. आपल्या आशीर्वादैकरून हिंदु कुटुंबाकडून त्यांची सर्व प्रकारें सोय करविली. आयण विनदिकृत त्याला आपले जवळ करावें. त्याला हसन म्हणून माझी लहानगी मुलें प्रेमानें म्हणत असत. एवढाच काय तो त्याला मुसलमानी संस्कार आहे. आपण सुन्नच आहांत.”

यामुळे लोकांचा संशय सर्वस्वी मिटला. यशवंतरावांना ईश्वराच्या लीलेचें मोठें कौतुक वाटलें. सामाजिक बहिष्काराच्या भीतीनें थोरल्या पाटलांना आपल्या औरस पुत्राला माहित असून जवळ करविलें नाहीं ही गोष्ट त्यांनीं जाणली. त्यांनीं कोणाला दोष दिला नाहीं. त्यांनीं एकदम पांडुरंगापुढें हात जोडले व त्याला आळविलें. “बहुतां सुकृताची जोडी, म्हणुनि

विठ्ठलीं आवडी ॥ ” आबाभटजींची व दादाभटजींची यामुळेही खात्री झाली नाही पण आतां त्या परस्परांवांचून त्यांच्याकडे कोणीही लक्ष दिलें नाही.

× × × ×

नागपुराहून स्थळें पाहून तात्यासाहेब परत आले. पत्रिकेच्या आग्रहावरून सुभेदारांचें त्यांचें पटलें नाहीं. कांहीं दिवस विश्रांति घेऊन पुन्हां फिरतीवर निघण्याचा त्यांचा विचार होता पण घरीं आल्यावर सावित्री-बाईंच्या बरोबर लीला अण्णालाच द्यावी, श्रीमंती नसली तरी साधारण सुखवस्तु स्थिती आहे तेवढें पुरें आहे, त्यालाच द्यावी असें बाबूरावानें तात्यासाहेबांना विनविलें. बाबूचा आग्रह मात्र त्यांना मोडवेना. त्यांनीं थोडावेळ विचार करून त्यांच्या म्हणण्याला रुकार दिला व ते दुसऱ्या-दिवशीं सकाळीं नानासाहेबांच्या घरीं आले.

तात्यासाहेब अकल्पित घरीं आलेले पाहतांच नानासाहेब आश्चर्यचकित झाले. “ तात्या ! बरा आलास ? बरेच दिवसांत आलास बुवा आमच्या इथं ? ”

“ नाना ! जास्त बोलायला मला वेळ. नाहीं हं, एक पाट मांड मला, जानकी चहा कर थोडा माझ्या करितां ! पिऊन घेऊं दे तुझ्या येथला चहा तरी, नंतर नाहीं जुळायचं ! ”

“ अरे, जरा बसशील तरी समाधानानं ”

तात्यासाहेब पाटावर बसले. लवकरच चहा आला.

“ नाना ! चहा घेतों एका अटीवर ! कबूल करशील ? ”

नानासाहेबांना कांहींच उमगेना. “ बोल तर स्पष्ट काय बोलायचं असेल तें. तुझ्या आमच्यांतील गैरसमज दूर होऊन तूं आम्ही जिवाळ्याचे स्नेही आहोंत हें तुझ्या आजच्या येण्यामुळें माझ्या प्रत्ययास आलें आहे. तूं सांगशील तें मीं कबूल करितों. बोल ! ”

“ मग माझी लीला पदरांत घे. ”

नानासाहेब त्यांच्याकडे पहातच राहिलें. लीलेला पदरांत घ्यायला अडचण नव्हती. तात्यासाहेबांनीं त्यांना फार वेळ मुळीं बोलूच दिलें नाहीं. मास्तरांनीं येऊन लगेच मुहूर्त काढून दिला व जवळच्याच शुभमुहूर्ती

शिवराव आणि लीला यांचें मोठ्या थाटानें लग्न झालें. यशवंतरावांनीं उदे-
भानरावांकरवीं अण्णाला जो अहेर केला त्यांत एक लांबोळें पाकीट होतें.
अण्णानें तें उघडून पाहिलें तो त्यांतून त्यांच्या मोतीचंदशेटकडे गहाण ठेव-
लेल्या इस्टेटीचें गहाणखत होतें. पावतीसह तें अण्णाला नजर करण्यांत
आलें होतें. माणकनें केलेल्या आहेरांत अण्णाची बिगबाळी होती. आणि
सूर्यभानानें स्वतः केलेल्या आहेरांत शिवलीला विवाहावर त्यानें झालेल्या
एकशेंएक आर्या होत्या.

*

*

*

*

माणकसारख्या सद्गुणी मुलावर पित्याचा राग किती दिवस राहिल.
त्याला शेटर्जीनीं अण्णाच्या संगतींत राहून ज्ञानार्जन आणि लोकसेवा
करण्याबद्दल सदर परवानगी दिली होती. व त्यांनीं स्वतः अण्णाच्या
योजना समजावून घेऊन एक चांगली रकम देण्याचें अश्वासन दिलें होतें.
बाबूराव नागपुरास प्रॅक्टीस करणार आहेत.

ॐ सहना भवतु सहनौ भुनक्तु सहवीर्यं करवावहे
तेजस्विनाःभावधीतमस्तु माविद्विषावहे
ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ।

